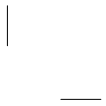

שו"ת
משפטי ארץ

שו"ת משפטי ארץ

שאלות ותשובות בנושאי
עבודה | גזל | נזיקין | זכויות יוצרים

חיים יואל בלוך
דניאל כ"ץ
עדו רכניץ

השתתפו בכתיבת התשובות

הרב נתן חי	הרב איתי אליצור
הרב יהודה יפרח	הרב יעקב בנימין
הרב נדב כהן	הרב אליהו גורפינקל
הרב שמואל פולצ'ק	הרב אלעזר גודלשטיין
הרב יאיר פרנק	הרב הלל גפן
הרב דוד שטיינמן	הרב אריה וולהנדלר
	הרב אב"י ונגרובר

עפרה, תשע"א

מכון
משפטי ארץ
בית מדרש גבוה להלכה ומשפט
MISHPETEI ERETZ Institute for Halacha and Law

**בתמיכת הקרן לחיי קהילה על-פי ההלכה
ע"ש ד"ר עזריאל ושושנה מרצבך ז"ל**

ספר זה יצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט – מנהל התרבות

כל הזכויות שמורות © תשע"א – 2011

למכון משפטי ארץ (ע"ר), עפרה

אין להעתיק ספר זה או קטעים ממנו לשימוש מסחרי
בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני או מכני
לרבות צילום והקלטה, ללא אישור בכתב מהמוציא

מסת"ב: 8-6-90719-965-978 ISBN:

Printed in Israel

להזמנות, הארות והערות:

www.dintora.org | info@dintora.org

02-9973888

עריכת לשון: הרב אב"י ונגרובר

עיצוב והפקה: דוד הלל, רשימו

נכתב בעזרת פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן

בשער הספר: מטבע עשרה ש"ח, חלק הנושא המבוסס על מטבע
מימי מרד בר כוכבא, עם הכיתוב: לגאלת ציון

משרד הרבנות רמת-גן

לשכת הרב הראשי
הרב יעקב אריאל

בס"ד

מכתב ברכה

אל הנער הזה התפללתי.

חושן המשפט חוזר לתפוס את מקומו הראוי לו, הן בספרות השו"ת והן בחיי מעשה. ספרכם מעיד לא רק על המשיבים הלנים בעומקן של ההלכות המשפטיות, אלא בעיקר על התעוררות הציבור לפנות לפוסקים גם בענייני צדק ומשפט.

בדרך כלל ספר תשובות בענייני חו"מ שוטח בפני הציבור את הנעשה בביה"ד, את הטענות והמענות ואת פסק הדין של הדיין ששמע את שני הצדדים ומכריע ביניהם על סמך הבנתו וידיעותיו בהלכה.

ספר זה שונה. הוא דומה יותר לאורח חיים מאשר לחושן משפט. אין בו שני צדדים הבאים לביה"ד להתדיין. יש בו רק צד אחד, של השואל הפונה לפוסק בשאלה בתחום החיים החברתיים ושואל כיצד לנהוג.

וזו מעלתו וייחודו. אפשר להתרשם דרכו מהרמה המוסרית של השואלים. הם רוצים להימנע מאיסורי גזל, אונאה, שקר ודומיהם. הם לא מעוניינים להגיע לדיון לביה"ד, אלא להימנע מראש מכך ע"י התנהגות ראויה לכתחילה. וכבר אמר החזו"א שאין לך ספר מוסר טוב יותר מאשר חושן משפט. הוא לא רק ספר לדיינים אלא ספר הדרכה מוסרית לכל מי שרוצה להיות אדם ישר בעיני אלהים ואדם.

משרד הרבנות רמת-גן

בס"ד

לשכת הרב הראשי
הרב יעקב אריאל

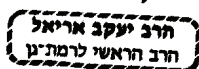
פרסומן של השאלות בספר זה יעודד את הציבור להזדקק יותר ויותר למשפט התורה, ירים את הרמה המוסרית בציבור ויביא לקידוש השם ברבים.

ישר כוחם של הפוסקים שענו על השאלות ושל העורכים ספר זה נאחל להם שיזכו לראות בהרמת קרן המשפט התורני בישראל (אם כי הייתי ממליץ לפרט יותר את המקורות לפסיקות הרבות שבספר).

ראוי לציין גם את מיקומו של המכון, בעופרה. לא מקרה הוא שאמת מארץ תצמח. דווקא מהתנחלות יוצאת תורת הצדק והמשפט. לקיים מה שנאמר "צדק צדק תרדוף למען תחיה וירשת את הארץ"

בברכת התורה והארץ

הרב יעקב אריאל
הרב הראשי לרמת-גן

הרב דוב ליאור

רב העיר וראש הישיבה
קרית ארבע היא הברון ת"ז

בס"ד

לכבוד

מכון משפטי ארץ

עפרה

השלו' והברכה וכט"ס

קיבלתי את הקונטרס הגדול שו"ת 'משפטי ארץ', ובגלל העומס הגדול המוטל עלי ראיתי רק מקצת התשובות. נהנתי מאד מהתוכן וכן מהעריכה הנאותה של החיבור.

חיבור זה אכן שווה לכל נפש החפצה להכיר מקרוב את השאלות ההלכתיות המתעוררות בחיינו הפרטיים והציבוריים גם יחד.

יבורכו מן השמים כל העוסקים במלאכת קודש חשובה זו.

יהי רצון שיפוצו מעיינותיכם חוצה לזכות את הרבים ולקרב את ישראל לאביהם שבשמים, "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה".

החותם לכבוד התורה,

דוב ליאור

תוכן

11.....	ישא ברכה / הרב אברהם גיטר
13.....	הקדמה
17.....	מענה לשאלות בדיני ממונות ללא שמיעת שני הצדדים

דיני עבודה.....23

29.....	הגדרת עובד ותשלום שכרו
70.....	תשלום על עבודה ללא סיכום מראש
77.....	זכויות העובדים וחוקי המגן
95.....	עובד שהזיק או שניזוק
101.....	פיטורין והתפטרות
121.....	תחרות עסקית – יורד לאומנות חבירו
127.....	אמת ושקר ביחסי עבודה
145.....	תיווך

גזל.....155

159.....	מעשי גזל ורמייה
182.....	שימוש בחפץ גזול
189.....	תשלום על הנאה
196.....	שימוש ללא רשות בדברים שאין מקפידים עליהם
204.....	תפיסה
213.....	חזרה בתשובה לאחר גזל
227.....	רמאות כלפי מוסדות המדינה

239.....זכויות יוצרים

245 .....העתקה לשימוש פרטי

257 .....העתקה לצורך מסחרי

262 .....שמירה על זכויות יוצרים באינטרנט

271 .....יצירת עותק לאחר קנייה

275.....נזיקין

279 .....האיסור להזיק

289 .....אחריות בנזיקין

306 .....תשלומי נזיקין

320.....מעמדו ההלכתי של מנהג המדינה

341.....אודות המקורות

ישא ברכה

מגיד דבריו (כתיב: דברו) ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל.

לא עשה כן לכל גוי ומשפטים בל ידעום, הללו יה.

(תהילים קמז, יט"כ)

משורר תהילים הניח כאן את היסודות להבנת הבניין המשפטי בתורת ישראל. הבניין בנוי בשלוש קומות: דברים, חוקים ומשפטים. מגיד "דבריו", מגיד "חוקיו" ומגיד "משפטיו".

המשפטים מיוסדים על בסיס דברי ה' וחוקי ה', וכך ורק כך בונים בנין משפטי צודק ושלם.

ניתן לבנות בנינים משפטיים נהדרים ומבריקים ואולם הכל בנוי על הנחות יסוד מסוימות. אם הנחות היסוד ומושגי היסוד שגויים הרי אלו בנינים הפורחים באוויר. הנחות היסוד הן כידוע בתחום האמונות והדעות ואינן בתחומי של המשפט. על כן תורת ישראל מציבה "דברים" ו"חוקים" המהווים תשתית ויסוד לבנינים משפטיים צודקים. כמו שכתוב "ומי גוי גדול אשר לו חקים ומשפטים צדיקים ככל התורה הזאת אשר אני נתן לפניכם היום" (דברים ד, ח).

כשם שלצורך ביסוס נחלתנו נאמר "כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים" (תהילים קיא, ו), רוצה לומר, ללא הכרת הבריאיה לא היינו יודעים על צדקת הנחלה. כך לצורך ביסוס משפטנו חייבים אנו להגיד את דבריו ואת חוקיו של הקב"ה, הקודמים לכל דבר משפט. וזהו שנאמר "לא עשה כן לכל גוי" – מה לא עשה? האם חסרים "משפטים" בין העמים? האין מלומדים משפטיים והגות משפטית ענפה בקרב האומות? יש ויש. אלא ש"משפטים בל ידעום". משפטיהם אינם יודעים את ה"דברים" ואת ה"חוקים" עליהם

מיוסדים משפטינו. קיימות תשתיות שונות למשפט העמים ולמשפט ישראל, ובראש השינויים: יראת שמים.

"יראת ה' טהורה עומדת לעד – משפטי אמת צדק יחדו" (תהילים יט, י).

בכרך ראשון זה של "שו"ת משפטי ארץ" אנו מציגים תשובות משפטיות קצרות ועקרוניות בסוגיות חברתיות וממוניות בתחומי משפט, העבודה והעובדים, גזל ובעלויות, זכויות יוצרים ודיני הנזיקין. חשיבות מרובה נובעת מן השקלא והטריא הבאה מתוך חיי המעשה ולא כדיון משפטי הלכתי ותיאורטי. יתרונה של התשובה ההלכתית הוא שהיא "הלכה למעשה" ומחייבת הכרעה ברורה בכל מקום ואינה יכולה להישאר לימוד עיוני בלבד.

"ואדרבה – בשעה שמשיבים הלכה למעשה באים לעומק העניין יותר ממה שבא העניין בדרך לימוד, וגם סיעתא דשמיא עדיף בשעת מעשה... דתורה היוצאת בשעת תשובה למעשה עדיף ומכוון יותר לאמת ממה שיוצא בדעת האדם בשעת הלימוד" (הנצי"ב, שו"ת משיב דבר א, כד).

יישר חילם של המשיבים, הרבנים, האברכים, העורכים והחוקרים במכון משפטי ארץ. יבורכו שותפינו במלאכת חקר משפט התורה במוסדות ארץ חמדה.

מלך אוהב צדקה ומשפט ישלח אורו ואמיתו לנו ולכל בית ישראל לכונן ולבנות מדינה של צדק וקריה נאמנה.

הרב אברהם גיסר

יו"ר מכון משפטי ארץ ורב הישוב עפרה

הקדמה

משפט התורה והשכל האנושי

המשנה בסיומה של מסכת בבא בתרא (י, ח) קובעת:

אמר רבי ישמעאל הרוצה שיחכים יעסוק בדיני ממונות שאין
לך מקצוע בתורה גדול מהן שהן כמעין הנובע.
בפירוש תפארת ישראל (אות פד) ביאר היטב את הצורך המיוחד בחכמה
בתחום דיני הממונות:

שאין לך שום דבר מדיני התורה מאיסור והיתר, שנתנה בו
תורה רשות לשכל האנושי לעוף כפי כחו לחתור ולחקור
ולהחליט כפי הנראה בעיניו, כמו בדיני הממונות. שפתחה לו
התורה בהם לאדם נחלה בלי מצרים, לשקול ולשפוט ולדקדק
כפי שכלו... לכן עסק דיני ממונות ישנס שכל האנושי, לדקדק
היטב שיכוון מטרת האמת על הנקודה.

מלבד שכן מחוייב לו, דבכל דיני איסור והיתר, כשמסתפק
בדבר, יחמיר באיסור תורה, מה שאין כן בדיני ממונות, לא
יכול להשמט בבית הספק להחמיר, דהרי מה שהוא חומרא
לזה הוא קולא לזה, ועל כן צריך להתעמל לכוון רק האמת
לאמתתו:

לדבריו, בדיני הממונות יש משקל רב לשכל האנושי, על כן אין די בליקוט
המידע מהספרות התורנית וניתוחו, כי אם יש צורך בחידוד וליבון הדברים
ובהגדרתם ההלכתית והעובדתית, בכדי להגיע אל ה"צדק" הנכסף. הוא גם
מדגיש את חוסר היכולת של הדיין להחמיר בדיני ממונות שכן בדרך כלל יש
שני צדדים בדין, וחומרא לאחד היא קולא לשני.

שאלת חכם – חצי תשובה

למרות חשיבותו, תחום הממון והמשפט זוכה לתשומת לב מועטת מהרצוי. על רקע זה ישנה תרומה מיוחדת לשאלות מעשיות ואקטואליות כזו להשבת משפט התורה למקומו הראוי ולבירור סוגיות הלכתיות חדשות. כך באופן מרתק הופכת השאלה האישית, המבוססת על סיטואציה ספציפית, לחלק מספר הלכתי, בדומה למה שהובא במדרש על בועז ורות (ויקרא רבה פרשה לד):

ואלו היה יודע בועז שהקב"ה מכתוב עליו "ויצבט לה קלי", עגלים פטומים היה מאכילה.

המדרש מציין שמה שהיה נראה לבעז בשעת מעשה כהתנהגות יומיומית הפך לחלק מכתבי הקודש. אילו בועז היה מודע לכך, מן הסתם היה בוחר בדרך התנהגות יוצאת דופן. כך גם מעשים שבכל יום הופכים על ידי השאלה ההלכתית לחלק מהתפתחות ההלכה. דברים ברוח זו כתב בספר התניא (פרק ה):

והנה הלכה זו היא חכמתו ורצונו של הקב"ה שעלה ברצונו שכשיטעון ראובן כך וכך דרך משל, ושמעון כך וכך, יהיה הפסק ביניהם כך וכך. ואף אם לא היה ולא יהיה הדבר הזה לעולם לבוא למשפט על טענות ותביעות אלו.

כלומר, ויכוח (שהיה או שלא היה) בין ראובן לשמעון, זוכה להתייחסות אלוקית, בפסיקת הלכה כאחד מהם. ואכן, בתשובות רבות מצאנו שדווקא העלאת השאלה היתה תמריץ לעיון מחודש בהלכה כדי להפיק ממנה (בסיוע ה"שכל האנושי") עקרונות והנחיות לחיים המודרניים.

פרויקט התשובות של משפטי ארץ

יסודו של ספר זה בפרויקט התשובות ההלכתיות של מכון משפטי ארץ בשיתוף אתר האינטרנט "מורשת". פרויקט זה רוכז בראשיתו על ידי הרב איתי אליצור, וכעת הוא באחריותו של הרב דניאל כ"ץ.

בפועל, השאלות ההלכתיות מובאות בפני אברכי כולל "משפטי ארץ" שמנסחים טיוטה של תשובה. זו מובאת לאישורם של מרכז הפרויקט וראש הכולל הרב חיים בלוך. במקרים רבים מופנות השאלות לייעוץ אצל גדולי הפוסקים בתחום דיני ממונות, שחלקם מוזכרים בספר.

במסגרת הכנת הספר קובצו התשובות לפרקים לפי נושאים ותת-נושאים, ונוספו הקדמות שמציגות את העקרונות ההלכתיים עליהם מבוססת התשובות. כמו כן, נעשתה בחינה מחודשת של כל התשובות, נוספו מקורות הלכתיים ודברי הסבר, ובמקרים מסוימים אף נעשו שינויים מהתשובות שניתנו באתר.

העיקרון המנחה במתן התשובות באינטרנט הוא לתת מענה בהיר לשאלה הקונקרטית, תוך הקפדה על אזכור המקורות ההלכתיים. זאת, בקיצור האפשרי ובשפה שווה לכל נפש ככל הניתן. ברוח זו, גם המקורות המוזכרים הם בעיקר ספרי ההלכה המרכזיים (ובראשם השולחן ערוך) וספרי הלכה למעשה בני ימינו. במקרים המעטים בהם ראינו צורך להרחיב הובאו הדברים בהערות שוליים.

זה המקום להודות לכל מי שהיו שותפים להוצאת ספר זה. ראשונים לברכה הם השואלים, שבלעדי ערנותם ההלכתית והמוסרית ספר זה לא היה בא לעולם. חשובים לא פחות הם אברכי כולל משפטי ארץ המפורטים בעמוד השער שעמלו על הכנת טיוטת התשובות. תודה מיוחדת ליו"ר המכון הרב אברהם גיסר ששוקד על קיומו של המכון ופיתוחו, ומתווה ביד נאמנה את פעולות המחקר של המכון. ניצב על ימינו, מר דן תור מנהל המכון, שפועל במסירות ובהתמדה למען פעילותו של המכון.

ספר זה זכה לעריכת לשון מידי של הרב אב"י ונגרובר, בוגר המכון, שלא נמנע מלהעיר ולהאיר גם בשאלות של תוכן. הספר הובא לדפוס על ידי ידיד המכון דוד הלל, שנתן לספר את צורתו הסופית, מתוך הבנה עמוקה של מטרת הספר ותוכנו.

אחרון שהוא ראשון, תודתנו לבורא עולם שזיכנו לעסוק בחוקיו ומשפטיו. אנו תפילה שספר זה יפתח צוהר אל עולמו של משפט התורה, צוהר שיאפשר היכרות ידידותית עם עולם הלכתי דינמי ומרתק, שאקטואליה ומסורת שזורות בו באופן טבעי. צוהר שייתן לכל מתעניין בסיס להרחבת ידיעותיו, וחשוב מכך, הנחיה מעשית בהתנהלותו הממונית.

חיים יואל בלוך, דניאל כ"ץ, עדו רכניץ

מענה לשאלות בדיני ממונות ללא שמיעת שני הצדדים הרב דניאל כ"ץ

כבואנו להביא תשובות אלו עלי ספר, נפתח בבירור הלכתי, בנושא סבוך זה של כתיבת תשובות בהלכה בדיני ממונות. שהרי מקומם של נושאים אלו להתברר בבית הדין לאחר שמיעת טענות שני הצדדים ושמיעת העדים, אם ישנם, ובירור הראיות. אף על פי כן מוצאים אנו בפוסקים שהשיבו לשאלות שנשאלו על ידי בעל דין ונמוקם עמם.

במסגרת זו יובא רק תמצית הבירור הלכתי. נדגיש שישנן שאלות רבות שבהן הבעיה לא עולה מפני שאין צד שני כגון בנושאי אבידה, צדקה וכדומה. הבעיה מתעוררת במקום שבו יש שני צדדים ויש צורך לדון ביניהם.

האיסור להשיב לשואל ללא שמיעת שני הצדדים

הרמ"א קובע את פסיקת ההלכה (חו"מ יז, ה) באופן ברור:

ולא יכתוב שום חכם פסק לאחד מבעלי הדין בדרך אם כן, או שיכתוב לו דעתו בלא פסק, כל זמן שלא שמע דברי שניהם, שמא מתוך דבריו ילמדו לשקר; גם משום שאח"כ יטעון השני בדרך אחר ויצטרך לכתוב להיפך, ואיכא זילותא לחכם.

הרמ"א אוסר לכתוב פסק גם "בדרך אם כן" כלומר גם פסק שתהיה בו פסיקה באפשרויות השונות בלא מגמה להכריע במקרה המדויק עליו נשאל השואל. כמו כן יש לדעתו איסור בכתיבת דעתו של המשיב "בלא פסק".

דברי הרמ"א מבוססים על תשובות הריב"ש, כפי שהוא מציין ב"דרכי משה" (יז, ד). וכך כותב הריב"ש בתשובותיו (ה):

דע לך כי אין מדרך בעלי הוראה להורות בריב שנפל בין שני כתות, אם לא בהיותו נשאל מן הדיין או משני הכתות יחד, פן יטעים הא' דבריו לחכם וצדיק הראשון בריבו ובא רעהו וחקרו וצריך לסתור הדין ואיכא זילותא לחכם. גם כי יש לחוש שמתוך תשובת החכם ילמוד לשקר.

הגר"א (ביאור לחו"מ יז, יא) ציין לגבי חשש השקר שהוא כבר מוזכר במשנה במסכת אבות (א, ט) שעל הדיינים להיזהר בזמן חקירת העדים: "והוי זהיר בדבריך שמא מתוכם ילמדו לשקר". דהיינו בית הדין צריכים להיזהר בדבריהם שלא ילמדו את הנוכחים לשקר, כך גם תשובה הלכתית יכולה לסייע לאדם לשקר בבית הדין.

חששות נוספים העלה המהר"ם פדווא בתשובתו (מ) שבעלי דין יוציאו מידע על שיטות יחידאיות שעליהם יסמכו לאחר מכן באמירת "קים לי" וכדומה. אין כמובן חשש מעצם העובדה שבעל הדין יגיד "קים לי" על פי ההלכה, אלא החשש הוא מכך שבעל הדין יגיד "קים לי" כאותה תשובה שקיבלו מרב ששמע רק צד אחד. חשש נוסף הוא שבעל הדין לא יקבל את הפסק של בית הדין ותתעורר מחלוקת.

דרכי משה (חו"מ יז, ד) מוסר בשם מרדכי (שאינו לפנינו) על תקנה של ר"ח מויון, לפסול דיין שהורה לאחר ששמע צד אחד:

וכתב המרדכי ז"ל תקנות הקהלות שתקן ר"ח מויון עם גדולי ארץ כל רב שיפסוק דין בלי שמיעת שני בעלי דינין אלא כשיבא אחד אצלו ויאמר תשמע דברי וכתוב לי הנראה בדעתך ויכתוב הדיין ההוא לא ידון שום דין.

מענה לשאלות בדיני ממונות ללא שמיעת שני הצדדים | 19

גם תרומת הדשן מציין שהמנהג הוא שלא לענות לצד אחד (ב, סב):

וששאלת על האחין והאחיות אינני משיבך דבר ביען נוגע הוא בדיני ממונות, וכן נהגו אבותינו ז"ל לבלתי השיב אפילו דרך תשובה ושאלה בעלמא.

המהרשד"ם מגדיר בתשובתו (יו"ד קנג) את הצורך להימנע מלענות במילים אלו:

מי שנשאל מחכם על דין דרך שאלה ראובן ושמעון אז פשיטא דלית ביה איסור לא מדאורייתא ולא מדרבנן כלל ועיקר כי מה לי זה החכם הנשאל או הפוסק העומד בקרן זוית שבא שם אותו דין מבורר... אלא שמכל מקום כשהוא על ענין ממון שבין אדם לחברו יש בו מדת חסידות שלא להשיב וטעם גדול יש בדבר.

בשו"ת שבות יעקב (א, סד) העלה חשש נוסף:

כל שכן בדורות הללו שאין ידינו תקיפה לכוף לדון בדיני ישראל יש לחוש דאם יאמר לו הדין אפילו בעל פה ויראה שלא יזכה בדינינו, ישמט עצמו מדין תורה לכן הירא וחרד ימנע עצמו שלא להשיב כלל לשואל לבדו ודומיה לו תהלה.

דבר זה תלוי כמובן בהערכת המציאות. לסיכום נביא את דברי שו"ת משפטי עוזיאל (חו"מ ד, ט) שהחמיר מאד בכך:

מכלל הדברים למדנו דאזהרה זאת אינה מדת חסידות אלא היא מצות אזהרה מכלל מדבר שקר תרחק (שבועות דף לא, א) ומדין חלול ה' דכל זילותא דתלמיד חכם הוא בגדר חלול ה' (יומא דף פו, א) ועל כל פנים אם איסור אין כאן אבל ודאי "אולת היא לו וכלימה" יש כאן, וכמו שכתב הריב"ש.

היתר לתשובה ללא שמיעת שני הצדדים

הרשב"ש כותב בתשובה (רל) שמנהגם של חכמים וביניהם אביו, בעל התשב"ץ, היה לענות גם לשואלים בדיני ממונות:

ואנחנו לא עברנו על דברי רז"ל שכבר ידענו אזהרתם, ראינוה, חשבנוה ועטרוה לראשינו ענדנוה, ואינה ענין לזה. שהאזהרה אינה אלא לדיין, אבל אדוני אבי הרשב"ץ ז"ל וזולתו מהרבנים ז"ל אשר קדמוהו במקום הזה ובזולתו כלם נדרשים לשואל להשיבו כפי שאלתו, **והם אינם גוזרים שהדין כך הוא, אבל אומרים אם הענין כך הדין הוא כך וכך**, ודייני המקום יראו אם השאלה אמת ידינו כפי התשובה אי לא משכחי בה פרכא, ואי משכחי בה פרכא חוזרים ושואלים עד שיצא הדין לאמתו, כך נהגו דייני ישראל הכשרים שכוונתם להוציא הדין לאמתו... ואלו עמדת על תשובת הרמב"ם ז"ל לר' פנחס הדיין שהיה בנוא אמון, היה מתברר לך איך היו היחידים שואלים לו והוא משיב להם, ומי לנו גדול ממנו. **וכן נהגו גאוני עולם ורבנים וחכמים ז"ל. והמעלים עיניו מהם הוא מכלל אוטם אזנו מזעקת דל כדאיתא בפרק במה אשה, והמשיב להם קיים מצות ולהורות את בני ישראל.**

לדבריו על חכם מובהק יש חובה לגלות את עמדתו בענייני הלכה גם אם אלו דיני ממונות, והדיינים הנמצאים במקום השואל צריכים לעיין בדבריו ולהתייחס אליהם ברצינות ולבחון את דבריו, אם כי אינם חייבים לקבלם ועליהם האחריות לפסוק לפי שמיעת שני הצדדים. עיינו בדבריו גם בתשובה נוספת (תקכט) בה הוא מדגיש את החובה לענות לשואלים כפי "שורת הדין" ולהימנע מללמד אותם טענות חדשות.

למרות זאת פוסקים רבים נמנעו מלענות לבעל דין תשובות מליאות אלא אם כן הייתה לכך סיבה מוצדקת או שהתשובה נענתה בסגנון מסויים. מן

מענה לשאלות בדיני ממונות ללא שמיעת שני הצדדים | 21

הפוסקים עולה שאם התשובה באחד מהאופנים הבאים ניתן להתיר לענות בלי שמיעת שני הצדדים:

1. תשובה שלא למטרת פסק (מהרי"ק כד; שם, עג, שו"ת ישא איש; שו"ת משנה הלכות ט, שסב).

2. תשובה דרך משא ומתן בהלכה (תרומת הדשן ב, רסז; שו"ת בנימין זאב, קכו; שו"ת הרמ"א, כז; שו"ת מהר"ם פדווא, מ; שו"ת רמ"י מפאנו, כט; שו"ת חתם סופר חו"מ, יח)

3. "כראובן ושמעון" כלומר תשובה שאינה עוסקת ישירות בשואלים כי אם כפסק במקרה עקרוני בו הצדדים הם ראובן ושמעון (שו"ת המבי"ט ג, עז) אך יש שהחמירו שלא לענות גם בדרך זו (רבי יוסף קארו, שו"ת אבקת רוכל, קנח).

4. תשובה בדרך קצרה (שו"ת ריב"ש ה; שו"ת דרכי נועם חו"מ, כד; שו"ת באר עשק, ק; שו"ת שבט הלוי י, רסו).

כמו כן הותר להשיב בנושאים מסוימים או בנסיבות מסוימות:

1. כאשר השואל נמצא במקום רחוק (שו"ת ריב"ש ה; שו"ת מבי"ט ב, כא).

2. דיין שלא יבוא הדין לפניו (כנסת הגדולה יז, הגהות הטור, יט).

3. במקום שיש אפרושי מאיסורא של ריבית או חשש גזל (שו"ת מהרשד"ם יו"ד, סא; שם, קנג, שם, חו"מ, תכב; שו"ת עבודת הגרשוני, לד; שו"ת חתם סופר חו"מ, כא; שו"ת שבות יעקב ג, צט, במקום בזיון ת"ח).

4. כדי להציל את הניזק (שו"ת מהרשד"ם חו"מ, תלו; שם רסז; שו"ת שאילת יעקב א, קט; ערוך השולחן חו"מ יז, ח).

5. דין כללי שאינו תלוי בטענות (שו"ת מהרשד"ם חו"מ, תלו; שו"ת חוות יאיר, מה; שו"ת נודע ביהודה א, חו"מ, כ; שם ב, חו"מ, מט; שם, נא, שו"ת שואל ומשיב א, ב, ב; שו"ת שמש צדקה, ח; שו"ת שבות יעקב א, קכד;

22 | שו"ת משפטי ארץ

שו"ת ודבר שלום חו"מ א; שו"ת שופריה דיעקב ב, חו"מ מד; שו"ת אגרות משה חו"מ א, ב; שם, עז).

6. כאשר מדובר בדבר פשוט (שו"ת מהרשד"ם חו"מ כג).

7. כאשר מדובר בדבר מועט שלא יגיע לדיון בבית דין (שו"ת מהרש"ג ב, קה).

ישנן עוד דוגמאות ועקרונות אך הזכרנו בעיקר את אלו הנוגעים לשאלות באינטרנט.

לאור האמור, ולאחר התייעצות עם הרב יעקב אריאל שליט"א, אנו משיבים לשאלות בדיני ממונות באינטרנט. זאת, בתחומים ההלכתיים המותרים, או באופן המותר, קרי בלשון קצרה, שלא למטרת פסק דין, ומתוך הדגשה שלא ניתן לפסוק בלא לשמוע את שני הצדדים. ואכן, מקרים שחרגו מהכללים הנ"ל הופנו לבית הדין, לעתים בתוספת כמה עקרונות כלליים.

דיני

עבודה

דיני עבודה

מבוא

כהקדמה כללית לדיני עבודה מן הראוי להציג כאן דברים מתשובתו של הראשון לציון הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל זצ"ל לחברי הסתדרות הפועל המזרחי. בקטע זה מתאר הרב באופן מופלא כיצד צריכים להראות יחסי עבודה על פי התורה ומה היא הגישה הנכונה לעבודה בכלל (שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ, מב):

הבעלים חייבים להתנהג עם העובדים במידת אהבה וכבוד, עין טובה ונדיבות לב. והפועל נוהג הוא בעצמו מדת נאמנות ומסירות גמורה לעבודה שהוא נשכר לעבוד בה. **יחסי אהבה וכבוד** כיצד? 'כי טוב לו: עמך במאכל, עמך במשתה' (קידושין כ). הא למדת שיחס בעל הבית אל הפועל צריך להיות יחס אחווה כאל אדם שווה ועוזר לו להשלמת עבודתו; ולא יחס של נחות דרגא המביא לידי מעשים שיש בהם משום העלבה והכלמה. כי באותה מדה שנוקק הפועל לבעל הבית, כך זקוק בעל הבית אל הפועל ובהשתתפותו נשלמת פעולתו של הבית.

עין טובה ונדיבות לב כיצד? חובת בעל הבית היא שלא להתנהג עם פועליו ופקידיו במידת דין קפדנית, אלא להיפך בעין יפה ולב נדיב ולקיים בעצמו 'למען תלך בדרך טובים וארחות צדיקים תשמור'. וכן מסופר בגמרא: 'רבה בר בר חנה תברו ליה הנהו שקולאי חביתא דחמרא שקל לגלימיהו אתו אמרו ליה לרב אמר ליה: הב להו גלימיהו, אמרו ליה דינא הכי? אמר ליה הן. ואורחות צדיקים תשמור'. (ב"מ פג, א; א;

וירושלמי ב"מ ו, ו). עובדא זו משמשת לקו המידה להתנהגות עדינה של בעל הבית עם פועליו בכל עניני העבודה ושכר פעולתה...

הפועל חייב להכיר את עצמו משועבד בזמן שכירותו ובכוחותיו הפיזיים והמדעיים לעבודת בעל הבית שנשכר לה. בגמרא מסופר: אבא חלקיה לא הסביר פנים לאלה ששאלו בשלומו משום שאמר: 'שכיר יומא אנא ואמינא לא איפגר' [=שכיר יום אני ואומר אני לא אתבטל ממלאכתי]. והלכה פסוקה היא זאת: אומנים העובדים בשל אחרים אינם רשאים לעמוד בפני זקן או תלמיד חכם (כמצות הכתוב "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן") כדי שלא יפסיקו עבודת בעל הבית (קידושין לג, א; שו"ע יו"ד רמד, ה).

וכשם שהפועל צריך לדייק בנאמנות ודייקנות גמורה על זמן עבודתו כן הוא צריך להתמסר בכל כוחותיו לעבודתו. וכן כתב הרמב"ם (שכירות י, ג; ז, ו-ז): "אין הפועל רשאי לעשות מלאכתו בלילה ולהשכיר עצמו ביום, ולא יהיה מרעיב ומסגף עצמו ומאכיל מזונותיו לבניו, מפני גזל מלאכתו של בעל הבית: שהרי תשש כוחו ותחלש דעתו ולא יעשה המלאכה בכוח (עיין ירושלמי דמאי ז, ג; ותוספתא ב"מ פ"ח). כדרך שמוזהר בעל הבית שלא יגזול שכר עני ולא יעכבנו כך העני מוזהר שלא יגזול מלאכת בעל הבית ויבטל מעט בכאן ומעט בכאן ומוציא כל היום במרמה"; אלא חייב לדקדק על עצמו בזמן, שהרי הקפידו על ברכה רביעית של ברכת המזון שלא יברך אותה. וכן חייב לעבוד בכל כחו שהרי יעקב הצדיק אמר כי בכל כחי עבדתי את אביכן, לפיכך נטל שכר זאת אף בעולם הזה, שנאמר 'ויפרץ האיש מאד מאד'."

* על פי כת"י מדויק (הוצאת מפעל משנה תורה עם ביאור משפטי ארץ) צ"ל במארה.

דבר מובן מאליו שחובה מוטלת על הפועל למלאות עבודתו באהבה וכבוד... לאחיו המעביד אותו וביחס של אהבה, לעצם המלאכה שהוא עובד בה, ולא יהיה כמכונה מכאנית או אפילו כמצווה ועושה וכשכיר מקווה שכר פעולתו. אלא כשותף בבנין ויצירה בפעולה שהוא עובד בה לטובת אחיו ולטובת בנין העם והארץ שהיא טובתה והצלחתה של כל האדם, כי עד כמה שעבודתנו בחיים היא נדמית לפרטית היא בכל זאת עבודה אנושית עולמית, ומברכתה ושלומה יתברכו עובדיה. העבודה אינה נערכת בתשלומי כסף או כל הנאה גופית, אלא בשכר השתתפותנו ביישובו ובנינו של עולם שבה נמצא נעימות לחיינו וספוק נפש גמור למציאותנו בחיים. בה אנו נותנים מנת חלקנו לעמנו ולכל האנושיות כולה וזוכים על ידי כך לקבל ממנה מנה כפולה ומכופלת. וכן אמרו רז"ל: גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה (גדרים מט, ב). וגדולה מלאכה שכל הנביאים התעסקו בה וכן צוו רז"ל ואמרו (אבות א, י): "אהוב את המלאכה" מכאן שיהא אדם אוהב את המלאכה ולא שונא אותה. "כשם שהתורה נתנה בברית כך המלאכה נתנה בברית, שנאמר "ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך ויום השביעי שבת לה' אלהיך" (אבות דרבי נתן נוסחא א פרק יא) אהבת המלאכה והעבודה גוררת אחריה אהבה לנותני המלאכה, ומביאה בכנפיה הצלחה, וברכה ושלו, ויחסי אהבה וחבה הדדיים בין שני חלקי העם והעולם: המעסיק והעוסק. אחריות העובד בעבודתו היא: לעבוד באמונה ומסירות בזמן העבודה ובכוחותיו הגופיים והשכליים למנוע כל נזק והפסד מסבת עבודתו, ולהביא בעמל עבודתו הפריה מקסימאלית ועבודה כנה איתנה ומשופרת.

חילקנו את השאלות העולות בתחום זה למספר נושאים מרכזיים:

הגדרת עובד ותשלום שכרו – בהלכה ישנה הבחנה בין עובד (שכיר) ובין קבלן (התחייבות לתוצאה), ועיסוק נרחב בחובת המעסיק לשלם לעובד את שכר.

זכויות עובדים וחוקי המגן – הזכויות שהעובד זכאי לקבל ממעסיקו על פי החוק וההלכה, ובכלל זה, ימי מחלה, החזרי נסיעות ועוד.

פיטורין והתפטרות – פעמים רבות יש צורך להפסיק את העבודה, כיצד ומתי ניתן לעשות זאת.

תחרות עסקית – יורד לאומנות חברו – מה הם גבולות התחרות בין עובד לחברו ובין מעסיק אחד לשני.

אמת ושקר ביחסי עבודה – הרצון להרוויח כסף מעמיד בפני האדם דילמות של אמת ושקר והוא מבקש לדעת האם הוא נוהג כשורה או שהכסף מסמא את עינו.

מתווך – דיני המתווך, אשר מעמדו ההלכתי הוא כשל עובד.

הגדרת עובד ותשלום שכרו

מבוא

בהלכה ישנו מעמד מיוחד לעובד, כפי שיבואר בהמשך. הגדרתו של עובד היא: אדם שנשכר לעבוד במשך זמן מסוים (סמ"ע שלג, טז; שם רכז, נט; חכמת שלמה על שו"ע חו"מ שלג, ג). לעומתו קבלן מקבל שכר עבור התוצאות של עבודתו.

תשלום שכרו של העובד הוא חוב ממוני ומוסרי המוטל על המעסיק. בדברי חז"ל הועמדה חובה זו במדרגה הקרובה לדיני נפשות מבחינה ערכית (בבא מציעא קיב, א, ומקורו בספרי דברים):

"ואליו הוא [העובד] נשא את נפשו" (דברים כד, טו) - מפני מה עלה זה בכבש ונתלה באילן ומסר את עצמו למיתה - לא על שכרו? דבר אחר: ואליו הוא נשא את נפשו - כל הכובש שכר שכיר כאילו נוטל נפשו ממנו.

שני הפירושים במדרש מסבירים כיצד נושא העובד את נפשו: הפירוש הראשון מסביר שהעובד מוכן להסתכן בעבודתו כדי לקבל את שכרו, והפירוש השני רואה את נשיאת נפש של העובד אל השכר. על פי שני הפירושים כבישת שכרו של העובד שקולה לנטילת נפשו. חכמים המשילו את מניעת השכר במשל (מדרש תנאים דברים כד, טו; שמות רבה משפטים לא, ז):

למה השכיר דומה? למי שהיה מהלך בדרך וחמורו אחריו. לקח לו אלומה של עמיר נתנה על כתיפו והיה החמור בא בדרך אחריו מקוה לאכול אותה אלומה. מה עשה אותו האיש העמיד החמור בתוך הבית וקשר את האלומה למעלה ממנו. אמרו לו: "רשע כל הדרך הוא רץ בשבילה ועכשיו אין אתה נותנה

לפניו?" כך השכיר עמל ומצטער כל היום לשכרו ואת מוציאו ריקן, "ואליו הוא נשא את נפשו".

בגמרא (שם) יש שביארו: "[הקב"ה] נוטל נפשו של הגזלן" כלומר הנמנע מלשלם גורם לעצמו מיתה.

על כן קבעה התורה איסור מיוחד למלין את שכר הפועל. וחכמים חייבו את את המעסיק לשלם את השכר בכסף דווקא, והוא אינו יכול לומר לעובד: "טול מה שעשית בשכרך" (בבא מציעא קיח, א).¹

כדי למנוע ספיקות ובעיות בדברים הנוגעים לשכר העובד מומלץ על ידי הפוסקים לקבוע בצורה ברורה ורצוי אף בכתב את השכר ואת תנאיו. וכך ממליץ החפץ חיים בספרו "שפת תמים" (פרק ה):

שכל אדם שמבקש לאדם אחר שיעשה לו איזה פעולה בשכר, יקצוב עמו המקח בתחלה, דאי לאו הכי עלול מאוד להיות גזלן ועושק שכר שכיר, אם לא ירצה להיות ותרן גדול בממונו כדי לצאת מן הספק. דהלא על פי רוב יצטרך אדם למאות פעולות [עבודות] בכל שנה, ומצוי מאוד שאחר הפעולה יש ויכוח בין האומן ובעל-הבית בענין תשלום השכר. ולכשיפרדו כל אחד חושב בלבו שהוא נגזל מן השני, אך שאינו רוצה לריב עמו, אבל אינו מוחל לו בלב שלם. ולפעמים יש גם כן מריבה ביניהם. ומדינא הוא כמנהג המדינה, לפי המקום והזמן.

1. הראשונים מתחבטים במקור הדין, רש"י (שם ד"ה אין שומעין) מציין לפסוק "בל תלין שכרו", הרשב"א (שם ד"ה מה ששנינו) תמה על כך ומסביר שטעם הדין הוא משום: "דלא נשכר לו זה אלא שהוא צריך למזונותיו לערב וכשיצא מפעולתו לא יהא צריך לירד לשוק ולחזור ולמכור [את מה שקיבל] ושימות בנתים ברעב, ועוד שדבר מועט הוא ועל דעת כן נשכר אצלו ודעת שניהם שוה בדבר זה". בעל "ערוך השולחן" (חו"מ שלו, א) כאשר הוא מביא דין הזה, כותב בפשטות שיסודו בדברי חז"ל שהשכיר נושא את נפשו אל השכר ולכן לא ניתן להמיר את השכר הכספי שאליו נשא את נפשו בדברים אחרים שהם רק "שווה כסף".

ואם יפחות לו אפילו פרוטה מזה, יקרא עבור זה מן התורה בשם גזלן ועושק שכר שכיר. על רקע דברים אלה נעסוק בשאלות ספציפיות.

תשלום על שמירה שלא בוצעה

ש אני עובד בשמירה במוסד פנימייתי במשך לילה אחד בשבוע. בדרך כלל אני הולך לישון כשעתיים לפני השמירה, והלילה פשוט לא התעוררתי... בפועל, הגעתי לעבודה רק חצי שעה לפני סוף המשמרת. יש לציין שהסיבה שהייתי עייף היתה משום שהוקפצתי לתרגיל במילואים בלילה שלפני כן.

שאלתי היא האם אני זכאי לתשלום על הלילה הזה? בדרך כלל אני ישן בבוקר שלמחרת שעתיים והולך ללמוד, כך שלא נהניתי כל כך מהשינה. מה גם שבמהלך השמירה בלילה יש לי קביעות מיוחדת ללימוד. יש להדגיש שהשמירה מוטלת עלי, ואם היה קורה משהו, מן הסתם אני הייתי אחראי על כך. אילו אחד מעובדי המוסד היה חולה וכדומה, האם לא היה מקבל משכורת כרגיל? לכן נראה לי שגם אני זכאי לתשלום.

שכיר הוא אדם שנשכר לעבוד במשך זמן מסוים (סמ"ע שלג, טז; שם רכז, נט; חכמת שלמה על שו"ע חו"מ שלג, ג). לעומתו הקבלן מקבל שכר עבור התוצאות של עבודתו. לפי דבריך אתה שכיר ולא קבלן, ולכן החובה הבסיסית שלך היא הנוכחות במקום. אם נעדרת מהעבודה הרי שהעבודה לא נעשתה. אף על פי שלמזלך התוצאה לא השתנתה ולא נגרם נזק מכך, אין לך אפשרות לתבוע תשלום על עבודה שלא בוצעה. אמנם, אם התברר לעובד שאין צורך בעבודתו הוא זכאי לשכר כפי שנאמר בשולחן ערוך (חו"מ שלה, ג):

שכרו להביא תפוחים לחולה, והלך והביא ומצאו שמת או שהבריא, לא יאמר: טול מה שהבאת בשכרך, אלא נותן לו כל שכרו; וכן כל כיוצא בזה.

אך שם מדובר בעובד שהגיע לעבודה ואף ביצע את המטלה שהתחייב לה, אלא שגילה שאין בו צורך, לעומת זאת במקרה שלך נעדרת מהעבודה ולכן אינך זכאי לשכר.

תשלום לעובד שהלך הביתה מחוסר

מעש

ש אני שואלת בשם חברתי: היא עובדת במפעל. שעות העבודה במפעל הן קבועות ועל כן היא אינה צריכה להעביר כרטיס נוכחות. באחד הימים היא סיימה את עבודתה כחצי שעה לפני תום המשמרת, והלכה לביתה מאחר ולא היה לה מה לעשות שם. האם יש בכך גזל?

ת כפי שכתוב בתשובה הקודמת, חובתו הבסיסית של עובד היא להיות נוכח במקום העבודה בשעות העבודה. כיון שחברתך אמורה היתה להישאר חצי שעה נוספת, היא לא היתה רשאית לצאת, אלא לאחר קבלת רשות מהמעסיק. מלבד זאת אם כל אחד יוכל לקבוע בעצמו שסיים את עבודתו, הוא עלול להתפתות להאמין שאכן העבודה הסתיימה, גם אם באמת יש עוד מה לעשות. על כן יש לחשוש לכך שהחברה עברה על איסור גזל בכך שקיבלה שכר שלא כדין. יתכן שהיא יכולה להימנע מכך אם תשלם את הזמן ביום אחר.

מכאן ולהבא, ראוי שהחברה תדבר עם המעסיק ותסכם איתו מה לעשות במקרה כזה. כמובן שאם המעסיק סומך על שיקול דעתה ומסכים שהיא תצא לפני הזמן במקרים כאלה, הדבר מותר.

יחסי עובד מעביד בין כולל ואברך

ש בארבע השנים האחרונות למדתי בכולל המשלב לימודים כסדרם במשך יום שלם, ובשעות הערב פעילות של "קירוב רחוקים". בסוף השנה הרביעית הודיעו לי במכתב שאיני יכול להמשיך ללמוד בכולל זה, כיוון שאיני

מתאים. למכתב זה לא קדמה שיחת בירור או אזהרה או לפחות הערכה של עבודתי בעבר.

בתחילת העסקתי החתימו אותי האחראים על טופס המבהיר שלא יתקיים בינינו יחס של עובד-מעביד, כנראה כדי לפטור את הכולל מתשלומים שונים בסוף ההתקשרות.

עקב מכתב הפיטורין התייעצתי עם רואה חשבון בדבר תשלום פיצויים, ולדבריו יש בסיס לתביעה כנגד הכולל לתשלום פיצויי פיטורין בעבור 4 שנים, כיון שלחתימה שלי על הטופס האמור אין תוקף חוקי. רצייתי מאד לדעת מה עמדת ההלכה במקרה זה, שהרי דרך העולם היא לשלם פיצויים.

ת
אכן, נראה שהנהלת הכולל לא נהגה עמך בעין יפה כאשר בחרו לסיים לימודיך בכולל באופן לא רגיש. לגבי שאלתך, אתה כותב שקיבלת מלגה עבור שתי משימות: (א) לימוד בכולל, (ב) עבור פעולות בשעות הערב לקירוב רחוקים.

לגבי הלימוד בכולל ברור שלא היית בגדר עובד. התשלום בכולל מוגדר "שכר בטלה" כדי שתוכל להיות פנוי ולעסוק בתורה, ודאי שאין להחשיב זאת כמשכורת (שו"ע יו"ד רמו, ה; פד"ר ירושלים ח, עמ' שסה בשם גדולי הדיינים, שאברכים אינם כפועלים. בניגוד לכך כתבו בשו"ת נצח ישראל סימן נב; ובשו"ת שבט הלוי ח, שטו; שאברכים דינם כפועלים, לפחות במקרים מסוימים).

מסתבר שכל השנים שלמדת, לא קבלת את שכרך כמשכורת אלא כמלגה, ובהתאם לכך לא שילמת מסים וכדומה. יתירה מזו, הכוללים עצמם מתוקצבים על ידי המדינה, שמעבירה מלגות לאברכים, והיא אינה מחייבת אותם לעמוד בכללי עובדים ומעבידים. נוסף לכך, הרי התנו אתך במפורש שאין כאן יחסי עובד-מעביד, וכל תנאי שבני אדם מתנים ביניהם תקף על פי ההלכה.

לכן אינך יכול לתבוע את הכולל שלמדת בו, ומן הראוי שתודה לו על ארבע השנים שבהן הוא זן ופרנס אותך כדי שתהיה פנוי לעסוק בתורה.

לגבי קירוב הרחוקים, אמנם ניתן לראות זאת כעבודה אולם אז תעלה השאלה האם לויתור שלך על יחסי עובד-מעביד יש תוקף חוקי והלכתי. כבר הזכרנו בתשובות אחרות (ראו בעמ' 82) שיש תנאים שהמדינה עצמה הגבילה את האפשרות להתנות עליהם, ויש לכך תוקף גם על פי ההלכה.

גם אם נניח שעל קירוב הרחוקים מגיע לך שכר, ואתה רוצה לתבוע את שכרך על פי חוק המדינה, ובניגוד להסכם שאתה עצמך חתמת עליו, ברור שאין הכולל חייב לך פיצויים אלא על אותן שעות שעסקת בקירוב רחוקים.

ואולם ייתכן שעבודתך ב"קירוב רחוקים" נחשבת כפעילות קהילתית שנעשית במסגרת לימודיך (בדומה לפרויקט פר"ח של סטודנטים) ואז אינך זכאי לשכר. בכל מקרה עליך להגיש את התביעה לבית דין לממונות שישמע את שני הצדדים ויבחן את הסוגיה.

תשלום למטפלת שנעדרה בזמן מלחמה

1. האם מטפלת בילדים בביתה נחשבת לשכירה או לעצמאית (יש לה ילדים מכמה משפחות)?

2. המטפלת נעדרה בזמן מלחמת לבנון השניה (היא תושבת קריית שמונה). הכנסת החליטה שעל המעסיקים לשלם לעובדיהם שנעדרו בזמן המלחמה. אם המטפלת לא נחשבת שכירה אלא עצמאית, האם עלינו לשלם לה בכל זאת על זמן היעדרותה?

כפי שכבר כתבנו שכיר הוא אדם שנשכר לעבוד במשך זמן מסוים (סמ"ע שלג, טז; שם רכז, נט; חכמת שלמה על שו"ע חו"מ שלג, ג). לעומתו קבלן מקבל שכר עבור התוצאות של עבודתו. על פי זה מטפלת שאמורה לעבוד מספר שעות ולטפל בילדים מוגדרת כשכירה על פי ההלכה ולא כקבלן. אמנם אם היא אינה חייבת לעשות את העבודה באופן אישי, והיא יכולה

להביא מטפלות אחרות במקומה על פי שיקול דעתה, יתכן שהדין שונה (פד"ר ג, עמ' 272). משאלתכם עולה שמדובר בשכירה.

הרמ"א פסק (חו"מ שכא, א) שאם אסרה המלכות עבודה מסוימת – על המעסיק לשלם לעובד שכר מלא.² הסמ"ע (שם, ו) לעומת זאת, פוסק שהמעסיק חייב רק בחצי מהשכר, והגר"א חולק על שניהם וסובר שהעובד אינו זכאי לשכר (ראה בעניין זה מאמרו של הרב צבי יהודה בן-יעקב, "תשלום לגן ילדים ששבת בזמן מלחמה", תחומין יב, עמ' 200; תגובת הגר"ש ישראלי שם, עמ' 219; וראו עוד פתחי חושן שכירות פרק ו, הערה כט).

במקרה זה נחתם הסכם בין המדינה המעסיקים והעובדים ונקבע שהמדינה תשתתף ביותר מ-50% משכרם של העובדים, המעסיקים ישלמו כ-25% והעובדים יספגו את השאר בויתור על ימי חופשה. מהתייעצות עם עו"ד העוסק בדיני עבודה עולה שלדעתו ההסכם חל גם על מטפלות פרטיות. בהסתדרות העובדים החדשה הסכימו לדבריו, והוסיפו שהשתתפות המדינה מותנית בתשלום מסים כחוק. יש לציין שלדעתם, אם אינכם משלמים מסים, אינכם זכאים להשתתפות של המדינה – עליכם לשלם את מלוא השכר! כאמור, גם ע"פ ההלכה מדובר בשכירה ולכן ההסכם חל עליה.

בכל מקרה יש צורך בבירור מעמיק האם ההסכם חל במקרה זה, וטוב יהיה אם תגיעו להסכם ביניכם ללא צורך בדין תורה.

2. יש מקום לדון בשאלה האם יש הבדל בין היעדרות גננת שנעדרה בשל הוראת הרשויות להשבית את הגנים, להיעדרות הנובעת מפחד בעת מלחמה, כמו שנהגו רבים מתושבי המקום (ראה בתחומין יב עמ' 217 ובתחומין ל עמ' 151). כמו כן יש מקום לבדוק האם המדינה קבעה מנגנוני פיצוי ממשלתיים לעובדים שנעדרו מעבודתם על פי הוראות פיקוד העורף ו/או אף ביוזמתם שלהם.

הלנת שכר

ש ברצוני לברר מה דעת ההלכה בנוגע לקושי בו נתקלתי לאחרונה. עבדתי בעסק פרטי, המנהל ספרי חשבונות ומנפק תלושי משכורת. מאחר והייתי מודעת למצב הכלכלי הרגיש, מתוקף תפקידי במקום, לא לחצתי על מועד תשלום שכרי. את משכורתי הראשונה קיבלתי באיחור של יותר מחודש, וכך היה גם בחודש השני ובחודשים הבאים. כך נוצר מצב שהעסק היה חייב לי משכורות של כמה חודשים. חיפשתי עבודה אחרת ומשמצאתי הודעתי על כך למעסיקי ואמרתי שאני מוכנה להמשיך לעבוד אצלו עד שאלמד את העובדים שיחליפו אותי את כל הנושאים שעסקתי בהם או עד מתי שירצה, אך הוא החליט שלא אגיע עוד. כמו כן הוא המשיך לדחות את התשלומים שהוא חייב לי. מצד אחד אני יודעת שהעסק מתמודד עם קושי כלכלי, מאידך, אני יודעת שבנושאים אחרים, האצבע קלה על ההדק ועל פנקס השיקים. אי תשלום המשכורת גורם לי נזק רב ולהוצאות, לדוגמה, שכרתי מטפלת לילדי, עלי לשלם ריבית בבנק בשל משיכת יתר ואני עלולה אף להפסיד הנחות שונות שדורשות הצגת תלושי משכורת. הלכתי לקראת המעסיק ונתתי לו "מרווח נשימה", מתי ואיך גם אני אוכל לנשום לרווחה?

ת מתוך דברייך נראה שודאי שמגיע לך כסף ומיד, ואם כך הרי שהמעסיק נוהג באופן בלתי ראוי לחלוטין כאשר הוא מלין את שכרך. אולם, יתכן שיש למעסיק תשובות טובות על כך, ואם בית הדין ישמע את דבריו אולי ימצא שיש מקום להצדיק אותו. לכן, הדבר הנכון ביותר הוא לתבוע את המעסיק לדין תורה בפני בית דין לממונות. מומלץ לשלוח לו לפני כן מכתב התראה, ובו תכתבי שאת מתכוונת לתבוע אותו בבית דין, כיוון שפעמים רבות מכתב כזה פותר את הבעיה וחוסך ממך את הטרחה של המשפט. אם המעסיק יסרב להופיע לפני ביה"ד, ביה"ד יתיר לך לפנות לבית דין לעבודה.

טיפים למלצר או למעסיק

ש התחלתי לעבוד במלצרות. התשלום הוא לפי שעות, כשבסוף היום אני מקבלת את השכר על אותו יום. העבודה כוללת הגשת חשבונית ללקוחות. חשבונית כזו כוללת את ה'טיפ' בשיעור 17% מההזמנה. יש לקוחות שמשאירים 'טיפ' נוסף למלצרים, אבל המנהל אוסר עלינו לקחת את הטיפ ודורש שנעביר אותו למסעדה. שאלוטי:

1. מקובל שהלקוחות משאירים 'טיפ' כתגמול עבור השירות של המלצרים או עובדים אחרים ועל דעת כך שהוא יגיע לעובדים, כשהכסף הולך למסעדה האם אין כאן גזל מצד בעלי המסעדה?

2. שאלה שנייה, שנוגעת אליי, האם אני יכולה לקחת את הטיפים שנועדו לי במקום לתת אותם למסעדה משום שהם גונבים ממני את הכסף ששייך לי?

ת מלשון השאלה משמע שהסכמת לעבוד בתנאים המפורשים, שהמסעדה משלמת לך את השכר כפי שנקבע, ואת מעבירה למסעדה את ה'טיפים' שאת מקבלת. תנאי מעין זה רשאי אדם להתנות עם פועליו. על כן נראה שאם הובהרו לך תנאים אלו בשעה ששכרו אותך, בכניסתך לעבודה קיבלת אותם ואת חייבת לעמוד בהם.³

3. הבית יוסף (חו"מ קעו) מביא מחלוקת ראשונים בשאלה האם יכולים שותפים להתנות ביניהם שיהיו שותפים גם בהכנסות שיהיו להם שלא מהממון המשותף. מדברי הראשונים משמע שגם הסוברים ששותפות מעין זו אינה חלה, מודים שתנאי כזה עם עובד יכול לחול. בהתבסס על הגמרא (בבא מציעא יב, ב) האומרת שפועל שנשכר ללקט מציאות, חייב לתת למעסיקו גם מציאה לא צפויה שימצא. כך הוא הדין לגבי מתנות שהפועל מקבל, הבית יוסף מתייחס באותו מקום גם למקרה שבו התנו ביניהם שכל מתנה שיקבלו יהיו שותפים בה. ומשמע משם שגם אם הסכם כזה לא חל בין שותפים, תנאי מעין זה חל בין שוכר למעסיק. ודאי שאם נותנים לעובד מתנה מחמת עבודתו, רשאי המעסיק לשכור את העובד בתנאי שייתן לו את אותן מתנות. וראה גם בנתיבות המשפט (שם, ס"ק כ), שגם הוא אומר שכל רווח שמרוויח העובד בשעת עבודתו מחמת עבודתו, הולך בכל מקרה למעסיק.

אך אם לא הודיעו לך מראש על התנאים, את לא חייבת להעביר לבעה"ב את הטיפים שנתנו לך טרם ההודעה, אבל את כן חייבת להעביר לבעה"ב את כל הטיפים שנתנו לך אחרי שידעת שאלה הם התנאים.

כמו כן, כדאי שתבררי האם החוק (הוגשה הצעת חוק כזו שטרם אושרה) או המנהג מחייבים את המעסיק להשאיר את הטיפ בידי העובדים, למצב כזה עשויה להיות השפעה על הדין ההלכתי. אמנם, גם אם הלקוחות מתכוונים לתת את ה'טיפ' לעובד אין מניעה שלאחר מכן העובד ייתן את ה'טיפ' לבעל המסעדה, ולכן אין בכך גזל. אולם, נראה שכיון שמקובל שה'טיפ' שייך לעובד יש בכך גניבת דעת, ומן הראוי היה שהלקוחות ידעו על כך.

תשלום שכר על קריאה בתורה

בשנה וחצי האחרונות שימשתי בעל קורא בשכר בבית כנסת. בראש השנה אשתקד, פנה אליי גבאי בית הכנסת, ושאל האם אני מעוניין שבנו של החזן יקרא במקומי כיוון שהוא רגיל ומומחה בקריאה, ואילו אני צריך לעבוד הרבה על הכנת הקריאה, הסכמתי מיד. לאחר כמה דקות שאלתי אותו, מה יהיה עם התשלום? הוא אמר שלא תהיה שום בעיה, מכיוון שהכנתי את הקריאה, והתחייבתי לבוא לבית הכנסת ואכן באתי, למרות שאיני מתפלל שם בדרך כלל, אקבל תשלום כרגיל. ואכן כך היה.

בשנה זו שוב הופיע בנו של החזן בבית הכנסת במקרה (הוא אינו מתפלל קבוע שם) ואני עצמי ביקשתי ממנו שיקרא במקומי, הוא הסכים מיד. ברור לי שהוא לא מצפה לקבל תשלום על קריאה זו. כך היה בשני ימי ראש השנה, יום כיפור וחג ראשון של סוכות, בכל פעם הכנתי את הקריאה, הגעתי לבית הכנסת, וכשמצאתי שם את בן החזן ביקשתי ממנו לקרוא. לא יכולתי לשער שהוא יהיה שם כל פעם, כי הוא מגיע מעיר אחרת. לאחרונה, ללא קשר לעניין, הפסקתי לקרוא באותו בית כנסת.

כאשר הגיע מועד התשלום, סרב הגבאי לשלם לי על ימים אלו, וטען שכיוון שלא קראתי בפועל לא מגיע לי תשלום, כשהזכרתי לו את דבריו משנה שעברה, אמר שאינו זוכר מה היה בשנה שעברה. שאלתי היא, מה הדין? יש לציין שמעולם לא הייתה לאף אחד מהגבאים או המתפללים תלונה כלפי, להפך, תמיד היו מאוד מרוצים והצטערו כשעזבתי. ברשותי מגילת אסתר של בית הכנסת, אם אכן מגיע לי תשלום, ובכל זאת הם לא ירצו לשלם, האם מותר לי למכור אותה, לקחת את הכסף שמגיע לי, ולהחזיר להם את העודף?

תנאי העבודה מושפעים משלושה גורמים: (א) הסיכום בין העובד המעסיק, (ב) המנהג המקובל (ג) וההלכה.

במקרה שלך יש לשקול ולברר את שלושת הגורמים הללו. על פי ההלכה ונראה שכך גם נהוג בשוק העבודה, אדם שנשכר לביצוע מלאכה מסוימת ולבסוף בוצעה המלאכה על ידי אדם אחר שהחליף אותו, אינו זכאי לשכר עבור המלאכה (שו"ת מהרשד"ם חו"מ שמג; מובא בפתחי חושן שכירות פרק יב, סוף הערה טז). אמנם, צריך לבדוק את הסיכום ביניכם, שכן אם הייתה התחייבות מפורשת לשלם את שכרך על אף שמישהו אחר מחליף אותך, מסתבר שהדבר מחייב את הגבאי.

יתרה מזו, כיון שמדובר בעבודה בשבת, שאין לקבל עליה שכר, רשאי בעל הקריאה ליטול שכר על הכנת הקריאה ביום חול (שמירת שבת כהלכתה פרק כח הערה קכה), לכן אתה זכאי לשכר עבור הכנת הקריאה גם אם לא קראת בסופו של דבר.

מאידך, העובדה שביקשת מבנו של החזן לקרוא במקומך עשויה להיחשב כמחילה מבחינתך, שכן בפעם ההיא לא הובטחה לך משכורת גם במקרה שאחר יקרא במקומך.

במקרה שיתברר בבית דין שבית הכנסת חייב לך כסף והגבאים יסרבו לקיים את פסק הדין, יש מקום לומר שתוכל לתפוס את המגילה ולדרוש את בירור העניין בבית דין (ראו עוד בנוגע לתפיסה בעמוד 204).

סכסוך על שכר עבודה ללא תביעה

העסקתי עובדת בביתי. בחודש הראשון לעבודתה נאמר לה שהיא תקבל משכורת מלאה אף אם לא יהיה צורך בעבודתה, על מנת שיהיה ברור, כי היא ואני מתחייבות לעבודה לשנה שלמה. במהלך החודש היא אחרה לעבודה כמה פעמים ואף גרמה לי נזק. בסוף החודש דנו בהמשך עבודתה, היא אמרה שאם היא תפסיק היא תחזיר את הכסף על החודש הראשון. לאחר שקיבלה את הכסף ושאר תנאי השכר ועבדה חודש נוסף, היא העלתה בקשה לשנות את שעות העבודה, מבחינתי השינוי לא בא בחשבון ועל כן סירבתי לבקשתה ומאז היא החלה להתנהג בצורה נוראית ופגעה באופן אכזרי בילדי (פגיעה נפשית ומילולית), יש לציין כי עד היום מלוות אותי התחושות הקשות מאותו יום, בעודי רחוקה מהבית וילדי מתקשרים אליי לספר לי על מעלליה. מובן שהיא ביקשה להפסיק לעבוד ואני הסכמתי בשמחה – אני לא פיטרתי אותה. כעת היא טוענת שאני חייבת לה כסף על עבודתה, ואילו אני טוענת שהיא חייבת לי על החודש הראשון כפי שהתחייבה (אם תפסיק את עבודתה) ועבור נזקים שנגרמו לי בגללה. איני דורשת את כספי, אך היא כתבה לי שני מכתבים וטענה שרב אמר שאני חייבת לה כסף. איני מאמינה כי רב פוסק בלי לשמוע את הצד השני, ועל כן הצעתי לה שתתבע אותי לדין תורה ומה שיפסק אקיים. היא מסרבת ללכת לבית דין, וחוזרת ואומרת שאם אני חייבת לה היא אינה מוחלת לי. שאלתי: איני מוכנה לשלם לה ללא פסיקה חד משמעית של בית דין ואיני רוצה ללכת לברור הלכתי אצל רב שהיא מכירה, כפי שהיא הציעה. האם יש לי בעיה כלפי שמים בגלל שהיא טוענת שאני חייבת לה?

העקרונות על פיהם יש לנהוג במקרה כפי שאת מתארת הם:

1. אדם שיודע כי הוא חייב כסף לחברו, חייב לשלם לו, ואם הוא נמנע מלעשות זאת הוא עובר על איסור "לא תעשוק", אם מדובר בחוב לעובד, חומרת האיסור אף גדולה יותר (שו"ע חו"מ שלט, ב).
2. אדם הסבור שאינו חייב כסף לחברו התובע אותו, אינו חייב לשלם מרצונו הטוב – לא בדיני אדם ולא בדיני שמים, אולם עליו להתייצב לדין תורה אם יוזמן, ולפעול על פי הוראות בית הדין (נתיבות המשפט כו, ב).
3. במקרה של סכסוך משפטי צריך התובע לפנות לבית-דין, ואם הוא נמנע מלעשות זאת הרי שאין הוא יכול להאשים בכך את הנתבע (בבא קמא מו, ב: "דכאיב ליה כאיבא אזיל לבי אסיא").
4. הנתבע יכול לבחור את מקום הדיון במקום המגורים שלו (רמ"א יד, א), ולכן, אם התובע בחר במקום אחר יכול הנתבע להשיב לבית הדין כי הוא מוכן להגיע לדין תורה בתנאי שהתביעה תוגש בבית הדין שבמקומו.
5. דין תורה מתקיים בפני שלושה דיינים (שו"ע חו"מ ג, א). דיון בפני אדם אחד אפשרי אך ורק כאשר שני הצדדים מסכימים (שם, ב).

תשלום שכר שאבד

במוניות שירות מקובל לשלם לאחר שהנוסע התיישב במקומו. הכסף מועבר מנוסע לנוסע עד שמגיע לידו של הנהג.

מה הדין במקרה שהכסף נפל בזמן העברתו, ואבד במונית? האם הנוסע חייב להעביר כסף אחר לנהג, כי הוא אחראי להגעת הכסף לספק השירות, או שמא מי שהעביר את הכסף חייב, שהרי בגללו אבד הכסף? או שמא שניהם פטורים?

השו"ע (חו"מ קכא, א) דן במי שפרע את חובו באמצעות שליח, והוא פוסק שאם בעל החוב שלח שליח, החייב נפטר מחובו כאשר נתן את הכסף לידו של השליח, אבל אם החייב מינה את השליח, הוא אינו נפטר מחובו עד

שיגיע הכסף לידיו של בעל החוב. במקרה שלפנינו, הנהג לא מינה את המעביר לשליח, הנוסע הוא שביקש ממנו להעביר את הכסף לנהג, לכן לא נפטר הנוסע מחובו עד שיגיע הכסף לידיו של הנהג.

אמנם, הנוסע יכול לטעון שהכסף אבד במונית, ויתכן שהנהג ימצא אותו בהמשך, אולם כנגד זה זכותו של הנהג לטעון שהוא לא קיבל את שכרו ויתכן שהכסף איננו במונית. כל עוד לא קיבל הנהג כסף לא יכול הנוסע להיפטר מחובו בטענה שהכסף אבד במונית (שו"ע חו"מ עה, ט). אמנם, אם הנהג ימצא את הכסף עליו להחזירו לנוסע.

באשר לחיובו של השליח – השליח הוא שומר חנם, ושומר חנם חייב רק על מה שארע בפשיעה. בכל מקרה אחר עליו להישבע שהחפץ אבד בדרך שאינה מחייבת אותו וכן שהוא לא פשע בשמירת הפיקדון, ואז הוא נפטר מלשלם (שו"ע חו"מ רצד, ב). במקרה שלפנינו נראה שלא יהיה צורך בשבועה, כיון שכל הצדדים ראו מה ארע, ולכן הוא פטור מאחריות אלא אם כן הכסף אבד בפשיעתו, כלומר שהוא לא נהג בו כראוי. לכן, אם הכסף נפל כיון שהשליח החזיק אותו שלא כראוי, זרק אותו וכדומה, השליח חייב, אבל אם השליח העביר אותו כראוי ובכל זאת הכסף נפל (כגון, בגלל בלימה פתאומית, שהשליח לא היה צריך להעלותה בדעתו), השליח פטור.

משכורת שאבדה בדואר

ש עובד ביקש ממעסיקו לשלוח לו את משכורתו בדואר. המשכורת נשלחה בדואר בכסף מזומן – אך לא הגיעה ליעדה. מי נושא באחריות: העובד או המעסיק שעדיין לא שילם משכורת בפועל? או שמא עליהם להתחלק בנזק לפנים משורת הדין?

ת אמנם המעסיק בדרך כלל אחראי על הכסף עד שיגיע ליד העובד (ראה שו"ע חו"מ, סימן קכה), אך במקרה דנן, כיוון שהעובד הוא זה שביקש לשלוח את משכורתו בדואר, המעסיק נפטר מאחריות (שם קכא, א). דין זה מותנה בכך

שהעובד ידע שמדובר בכסף מזומן, ובכל זאת ביקש משלוח בדואר, אך אם העובד חשב שהמעסיק ישלח לו המחאה, ניתן לומר שהסכמתו למשלוח בדואר אינה חלה על משלוח כסף מזומן, וזאת משום שבדרך כלל אנשים נמנעים משלוח כסף מזומן בדואר מחשש להיעלמותו. במקרה כזה המעסיק נושא באחריות עד שיגיע הכסף ליעודו, כיוון ששלחו שלא כראוי. בכל אופן, אם עניין זה לא היה ברור ביניהם יש מקום להגיע לפשרה.

מלצר שאוכל באולם שמחות

האם מותר לאדם העובד כמלצר באולם שמחות לאכול מדין "ואכלת ענבים כנפשך כשבעך"? אם אכן מותר, מה הדין כשבעל האולם אוסר על העובדים לאכול, האם משתנה הדין בעקבות כך?

עובד בשדה רשאי לאכול מהגידולים קודם שנגמרה מלאכתם (שו"ע חו"מ שלז, ב), אבל לאחר שנגמרה מלאכתם אינו אוכל (שם, ג) ולכן בעל האולם אינו חייב לאפשר לך לאכול. גם כאשר העובד זכאי לאכול, המעסיק יכול להתנות עם העובד שלא יאכל (סמ"ע שלז, ג), ובתנאי שיעשה כן מראש, לפני כניסתו לעבודה. כיון שעבודת המלצר נעשית באוכל שנגמרה מלאכתו, העובד אינו זכאי לאכול.

אולם, מסיבה אחרת צריך המעסיק לתת לך לאכול, לפחות ממאכלים שיש בהם ריח והם מעוררים את התיאבון. שהרי מצאנו בשו"ע (או"ח קסט, א): "כל דבר שיש לו ריח והאדם תאב לו צריך ליתן ממנו לשמש [מלצר] מיד, ומדת חסידות לתת לו מכל מין ומין". כלומר: בעל האולם חייב לתת למלצרים לאכול מעט בלבד. בניגוד לעובד בשדה, בעל האולם רשאי להגביל את הכמות שהמלצרים אוכלים, ובלבד שייתן להם משהו, ובניגוד לעובד בשדה, בעל האולם אינו יכול להתנות עם המלצר שלא לאכול בכלל (משנה ברורה שם, ג). כמו כן מבואר בשו"ע (או"ח קע, ג) שבסוף הסעודה צריך להשאיר אוכל למלצרים.

אם יש מנהג קבוע צריך ללכת אחר המנהג, אך ניתן להתנות עמם בניגוד למנהג (שו"ע חו"מ שלז, ו; ראו עוד פתחי חושן שכירות ז, ט). בכל מקרה אי אפשר שלא לתת למלצרים לטעום כלום, כאמור.

החזר משכורת ששולמה בטעות

לפני מספר חודשים אשתי עזבה את העבודה. עם סיום עבודתה נדרשנו לבדוק היטב בתלושי השכר של אשתי האם היא קיבלה את כל מה המגיע לה ממקום עבודתה הקודם. ואכן גילינו שנשמטה מתשלומי המשכורת תוספת חודשית קבועה שמשולמת על פי החוק. לנושאי תואר. כאן המקום לציין שאיננו תובעים תשלום על רוב חדשי השנה, כי אכן היו בעיות בהמצאת האישורים הנדרשים לקבלת תוספת זו, לפיכך חוסר התשלום ברוב חודשי השנה ללא ספק נבע מתום לב ולא חלילה מטעם אחר.

אשתי פנתה אל המעסיק ודרשה לקבל את התשלומים החסרים, ולפני כחודשיים, זמן רב אחרי פנייתנו, הועבר כסף לחשבוננו. כיוון שראיתי סכום גדול הנחתי כי זהו התשלום עבור כל השנה.

לאחר מספר שבועות התקשרה אשתי לעבודתה הקודמת בתום לב, כדי לבדוק האם הם זכרו להחזיר לה גם כסף שהיא הוציאה מכיסה לצורך עבודתה, ולהפתעתה נאמר לה כי ייתכן שנעשתה טעות בתשלומים וכי שילמו לה יותר מהמגיע לה, ולכן יש לבדוק את החשבון שוב. כעת, מספר שבועות לאחר אותה שיחה קיבלנו מכתב כי אכן נפלה טעות ועלינו להחזיר כ-700 ש"ח.

כאן המקום לציין שמלכתחילה לא קבלנו ממקום העבודה כל הודעה בעניין. כמו כן, עלי לציין שבאותה תקופה היו לנו הוצאות מרובות, שלפחות בחלקן היו מבוססות על ההנחה שיש ברשותנו את הכסף הנ"ל.

שאלתי היא: האם מצד הדין עלינו להחזיר את הכסף? אני שואל מכמה סיבות:

1. האם האיחור בתשלום החוב לאשתי מזכה אותנו בפיצוי, לאחר שכבר הוסדרו כל העניינים המינהליים.
2. העובדה שהוצאנו כבר את הכסף בתום לב כיון שחשבנו שהוא מגיע לנו, במיוחד בגלל שלא היה מדובר בסכום חריג שהיה יכול לגרום לי לחשוב שחלה טעות בתשלום.
3. יתכן מאוד כי ללא השיחה האקראית של אשתי, האחראי על העניין לא היה שם לב כלל לעניין שהרי עבר זמן רב מאז העברת הכסף.

לא ברור מדברך האם הסכום ששולם כולל גם את החזר ההוצאות וגם את התשלום על התואר. אם הסכום ששולם אינו כולל את שתי התביעות שלכם, ואתה טוען שהם עדיין חייבים לכם, אתה רשאי להחזיק בסכום החוב עד לכירור התביעה הנוספת שלכם, אף על פי שלטענתך הוא מגיע לכם מסיבה אחרת. אם לא תגיעו לעמק השווה, אתה יכול להחזיק בכסף עד שתיתבע ללדין תורה ושם תשטח את טענותיך.

אבל אם גם לפי החשבון שלך קיבלת את כל הכסף המגיע לך ועוד 700 ש"ח, אתה חייב להחזיר את הכסף. אף אחת משלש הסיבות שצינת איננה פוטרת אותך מלהחזירו: כל מי שמקבל כסף בטעות חייב להחזירו, גם אם בעליו לא הבחין בטעות, וגם אם המקבל אינו אשם בטעות (שו"ע חו"מ רלב, ב). אינך רשאי לקנוס את המעסיק על האיחור בהעברת התשלומים, הואיל ולא סוכם כך ביניכם מראש. גם אם השתמשת בכסף בתום לב, הלא בסופו של דבר התברר שלקחת כסף לא לך, ולא מצאנו בשום מקום בהלכה שהגוזל בשוגג פטור מלהחזיר את הכסף. גם הטענה שמנהל החשבונות לא היה מגלה את הטעות בעצמו וכבר התייאש ממנו איננה נכונה, מכיוון שיאוש בעלים חל רק על חפץ מסוים, ולדעת הרבה פוסקים הוא אינו חל על חוב (נתיבות המשפט סה, יח; סו, א; חכם צבי קמד; וראו פתחי חושן הלואה פרק ב, הערה עג), כמו כן העדר תביעת החוב אינו נחשב למחילה, אפילו כאשר נראה שבעל החוב התייאש ממנו (שו"ע חו"מ צח, א), כל שכן

כשהמעסיק לא ידע מהחוב כלל. לסיום, ראוי לציין שנטילת הכסף כפיצוי על האיחור בתשלום נוגעת באיסור ריבית.

תשלום עבור שירות מילואים בימי חופשה

ש לאחר שסיימתי שרות מילואים של 26 יום העברתי את ה'שובר' למעסיק שלי. תגמול מילואים מחושב לפי מספר ימי השרות, כולל ימי שישי ושבת שאינם ימי עבודה במהלך השנה, אך בפועל במהלך שירות המילואים "עבדתי" באותם ימים. התוצאה: אם המשכורת שלי היא 7,000 ש"ח לחודש, ביטוח לאומי שילם לחברה 7,438 ₪ – הפרש של 438 ש"ח. השאלות: א. האם המעסיק גוזל את שכרי בזה שהוא לוקח לעצמו את אותו הפרש ולא מעביר אותו ישירות אלי? ב. האם זו זכותו? ג. האם אני יכול לתבוע את המעסיק לדין תורה ולזכות בסכום?

ת ביטוח לאומי פועל על פי החוק, ולכן הוראות החוק הן המחייבות גם על פי ההלכה. חוק המילואים החדש קובע:

עובד המשרת במילואים יום עבודה רגיל, וביצע את שירות המילואים מעבר לשעות העבודה, או בימי המנוחה השבועית שלו ו/או בחופשתו, ישולמו לו הן שכר עבודה רגיל והן תגמול מילואים.

עולה מכך שהתשלום מיועד לאיש המילואים ועל כן הוא אמור לקבל את דמי המילואים ואת המשכורת על אותם ימי חופש.

שכר בייביסיטר שלא סוכם מראש

ש רציתי להזמין בייביסיטר לביתי ועל כן התקשרתי לבת שעשתה אצלנו בייביסיטר. היא לא הייתה בבית אבל אחותה הגדולה אמרה שהיא יכולה

לבוא במקומה ואכן סיכמנו שהיא תבוא לשמור. אני הנחתי שהמחיר הוא 15 ש"ח לשעה, כיון שזה המחיר המקובל בשכונתנו והרבה בנות צעירות ששמרו אצלנו דרשו 15 ש"ח לשעה. כאשר חזרתי הביתה ורציתי לשלם לה, שאלתי אותה: "כמה אני צריכה לתת לך?" כלומר – "כמה שעות שמרת?" אך היא כנראה הבינה אחרת וענתה: "כמה שאתם נוהגים לשלם" (אז הבנתי שהיא חשבה שהתכוונתי לשאול "כמה את לוקחת לשעה?") ולכן עניתי: "אני משלמת לך 15 ש"ח, אל תדאגי, התכוונתי לשאול כמה שעות שמרת". וכך עשיתי, שילמתי לה 15 ש"ח לשעה אחרי שהיא קיבלה את הכסף היא אמרה: "בעיקרון, לפני שנה התחלתי לקחת 20 ש"ח לשעה" וכך נפרדנו לשלום.

מדובר בנערה בוגרת תיכון, וחשבתי לעצמי שהיא צריכה להתפרנס בכבוד ועל כן הגיוני שהיא תדרוש מחיר יותר גבוה מנערת תיכון, אך הסיפור הסתיים בכך ששילמתי לה 15 ש"ח לשעה. אמרתי לה שלהבא תגיד מראש שהיא גובה 20 ש"ח לשעה, כי המחיר המקובל הוא 15 ש"ח לשעה. שאלתי היא: האם נהגתי נכון? או שעליי לגשת אליה ולשלם לה לפי 20 ש"ח לשעה?

המדד הקובע לגבי תשלום לפועל כאשר גובה התשלום לא נקבע מראש הוא המנהג. כך כותב הרמ"א (חו"מ שלה, א):

ואם אחד אומר למלמד: למוד עם בני, ולא קצב לו שכירות, צריך ליתן לו כפי מה שנותנים אחרים.

בוודאי שבביביסיטר, התעריף משתנה מגיל לגיל. לכן באופן עקרוני צריך לברר את המחיר המקובל לגיל של הביביסיטר, ואותו לשלם. במקרה שלכם, כיוון שהיא לא דרשה יותר, יתכן שהיא מחלה על ההפרש, אולם יתכן שהיא לא מחלה, ומצד שני לא דרשה את שלה משום שהתביישה

להתעקש על היתרה (ראו בהקדמה לפרק זה, בדברי החפץ חיים). לכן מן הראוי להוסיף לה, אם אכן נהוג לשלם 20 נש לבחורה מעל גיל תיכון.⁴

תשלום לצלם שמאחר בהעברת התמונות

התחתנו לפני כחודש וחצי בערך. בחוזה שעשינו עם הצלם נקבע כי התמונות תהיינה מוכנות תוך עשרה ימים לאחר החתונה, למרות זאת עד עתה לא קיבלנו את התמונות. יש לציין שלא נכתב בחוזה מה יהיה הדין במקרה שהתנאי יופר.

מה עלינו לעשות? אנו סבורים שאין הצדקה לשלם את מלוא המחיר שנקבע מכיוון שהחוזה הופר, לכל הדעות, וזאת מלבד עוגמת הנפש שנגרמה לנו.

4. במקרה שהמעסיק אמר לעובד שישלם לו "כאחד או שנים מבני העיר" עליו לשלם לו מחיר ממוצע (שו"ע חו"מ שלא, ג; ערוך השולחן שם, ח), לגבי חישוב הממוצע נחלקו הראשונים, האם זהו כשכר בינוני שבין הגבוה לנמוך (רש"י, ראב"ד וריטב"א) או ממוצע שבין השכר הגבוה לשכר הנמוך (ר"ח, רמב"ם, רמ"ה ורבנו ירוחם. ראה סיכום השיטות בחיבורו של ד"ר שילם ורהפטיג "דיני עבודה במשפט העברי", עמ' 271 ואילך). השו"ע פוסק כשיטה השנייה.

נחלקו האחרונים מה הדין כאשר המעסיק אומר "כפי המקח ששוכרין בעיר", לדעת הרמב"ן והרשב"א בכל קציצה דומה לזה הדין דומה לאמירת "כאחד או שנים מבני העיר" (ראה חידושי הרמב"ן בבא מציעא פז, א ומגיד משנה שכירות פ"ט ה"ב), וכך פסק ערוך השולחן (שם).

הט"ז (חו"מ שלב, ג) חלק על כך וכתב שיש לשלם כשכר הנמוך ביותר שמשלמים על עבודה כזו. זאת, בעקבות דברי הרמ"א (שם, על פי רבנו ירוחם בשם הרשב"א) שבאמירת "כמו ששאר פועלים נשכרים" המעסיק חייב לשלם רק כפחות שבפועלים. מכאן הסיק הט"ז שרק אמירת "כאחד או שנים מבני העיר" מחייבת התחשבות בממוצע.

בשו"ת מהרשד"ם (שלה) דן בחילוק בין המקרים השונים והכריע לפי הריטב"א (בבא מציעא עו, א) שהשוכר בסתם משלם כפחות שבפועלים. בספר פתחי חושן (שכירות ח, הערה יב) כתב שאפילו אם יש מיעוט פועלים שלוקחים פחות מהאחרים הולכים אחריהם, אך היינו דווקא שמדובר במיעוט שהוא קבוצה ולא בפועל בודד וחריג.

האם הצלם יוכל להפעיל נגדנו אי אילו אמצעים משפטיים אם לא נשלם לו את כל הסכום? כיצד נדע כמה עלינו להפחית מהסכום, או ליתר דיוק: מה הסכום המקסימאלי שאנו רשאים להפחית מהמחיר המלא?

ת השאלה הראשונה היא האם הסיכום על מועד העברת התמונות הוא תנאי מרכזי שהפרתו פוטרת אתכם מחובתכם. התוספות (קידושין מט, ב, ד"ה דברים) מבחינים בין מצבים שונים המשפיעים על תוקפו של התנאי: ישנם מצבים שנדרש תנאי מפורש כדי להבהיר שהתנאי מחייב (תנאי כפול), יש מצבים שמספיק לומר את התנאי וכשהדברים ברורים מאליהם אין צורך באמירת התנאי כלל. בדומה ל"סעיף יסודי" שהפרתו נחשבת להפרה מהותית של החוזה.

כדי להכריע מה מעמדו של התנאי שעשיתם עם הצלם, צריך לברר מה מקובל בענף. אם אכן מדובר בתנאי מחייב, יש מקום לבחון האם ובאיזו מידה הפרת התנאי פוטרת אתכם מתשלום.

יתכן שעל פי המקובל בענף, יש מקום להקטין את התשלום לצלם, כיון שהוא לא עשה את העבודה שהיה אמור לעשות, ומסתבר שאילו היה ידוע מראש שהתמונות לא תהיינה מוכנות בזמן, גם המחיר היה נמוך יותר. כדי לברר מה המחיר הראוי לתשלום עבור עבודה כזו, עליכם לשאול אנשים נוספים העוסקים באותו תחום מה הוא ההפרש במחיר בין מסירת התמונות באופן מיידי לבין מסירתן כעבור זמן ממושך יותר. אם לא תגיעו להסכמה בנוגע לגובה התשלום, הטוב ביותר הוא שתפנו לבית דין שיכריע במחלוקת שביניכם.

בטלה בשעות הנוספות

ש בחברה שאני עובד אחוז גבוה מהעובדים מועסקים במסגרת הסכם קיבוצי והשאר באמצעות חוזה אישי. בחוזה האישי מרכיב השעות הנוספות מגולם במשכורת, ואילו העובד בהסכם קיבוצי מוגבל במספר השעות הנוספות. לי

ניתנה מכסה של 30 שעות נוספות בחודש. שאלתי היא: כעובד בחוזה קיבוצי האם מותר לי לנצל את מכסת השעות המאושרות לי (את כל ה-30 שעות נוספות) גם כשאין לי עבודה ממשית לעשות? שאלתי נובעת ממספר מניעים שמטרידים אותי:

1. מה ההבדל ביני לבין עובד בחוזה אישי אשר מקבל שכר בגין שעות נוספות גלובלית?
2. את השכר הבסיסי אני מקבל אף שיייתכן שלא עבדתי בפועל בכל השעות, אז מדוע ישתנה דין השעות הנוספות?
3. לבקשה של אחד העובדים לקבל תוספת שכר, השיב הסמנכ"ל: "אין ביכולתי בשלב זה להעלות שכר, אך מדוע אין אתה מנצל את השעות הנוספות שמאושרות לך ובכך תגדיל את שכרך?" האם אני יכול להקיש מתשובה זו לשאלתי אף שעל פניו זה נראה לא תקין?

ת 1. חובת העובד – חובתו של העובד היא לעבוד ככל כוחו (רמב"ם שכירות יג, ז; שו"ע חו"מ שלג, כ) ואסור לו להתבטל מעבודתו, כפי המקובל בעבודה זו (רמב"ם שכירות יב, ב; שו"ע חו"מ שלז, יא, לגבי אכילה בזמן העבודה. למקורות נוספים העוסקים בחובות הפועל כלפי מעבידו, עיינו: ד"ר שילם ורהפטיג, דיני עבודה במשפט העברי, עמ' 320–335; שבות יהודה וישראל, סימן כח).

2. חובת המעסיק – לשלם לעובד גם אם לא הייתה לו עבודה בפועל בכל השעות, ראו סמ"ע (שלד, ב; ופתחי חושן שכירות פרק יב, סעיף טו) ואף הט"ז (שם) שחולק על הסמ"ע יחייב במקרה זה כיון שבחוזה נקבע שתשולם לעובד משכורת חודשית והוא מתחייב לעבוד בזמן שיתבקש ובוודאי על דעת כך התחייבו זה לזה.

3. שעות נוספות – בניגוד לכך, לגבי תשלום על שעות נוספות הדבר תלוי בהסכמה שבין המעביד לעובד. לפיכך, חשוב מאוד לראות את נוסח חוזה העבודה, כי לפעמים ניתן ללמוד מתוכו על הסיכום בעניין. כשאין סיכום

נראה שתשלום על שעות נוספות מותנה בכך שהעובד עבד באותן שעות, ואין הכוונה לשלם שכר על שעות נוספות שהעובד יוכל להיות במקום העבודה כאוות נפשו אף כשאין עבודה שעליו לעשות שם.

4. אין ללמוד מדברי המעסיק לעובד אחר, אלא אם התברר שזו הוראה כללית שאינה קשורה בנסיבות אישיות של אותו עובד. יתירה מזו, הציטוטים שהבאת אינם יכולים ללמד שכוונת המעסיק לשלם שכר גם כשאין עבודה. גם הראייה מהחוזים האישיים – אינה ראייה. בחוזה אישי ישנה מערכת שונה של איזונים בין העובד והמעסיק, ואי אפשר להסיק ממנה על זכויותיו של עובד במסגרת הסכם קיבוצי.

שעות נוספות ללא שכר

מתמחה במקצוע, מועסק כשכיר במשך עשר שעות ביום. העובד קיבל עליו מראש שהמשכורת ושעות העבודה מקובלות עליו. האם המעביד שמנצל את צורכו של העובד ותלותו בעבודת התמחות עובר על דין גזל?

אם זהו גזל, האם מותר לעובד לקזז סכום/שעות אלו. לדוגמא, שעתיים ביום מתוך עשר שעות עבודה להתעסק בדברים אישיים? ומה אז, אם יאמר למעביד את דין התורה – ספק אם ימשיך בעבודתו, אם יקזז ולא יאמר אזי יעבור על מרמה?

כמו כן יש בעיה נוספת שכן המעסיק והעובד עוברים על החוק (סעיף 5 לחוק הגנת השכר קובע כי אסור לשלם שכר כולל לגבי עובד שחל עליו חוק שעות עבודה ומנוחה. אם מעביד קובע שכר גלובלי, הוא אינו יכול לכלול דברים כמו שעות נוספות), מה עושים?

נבחן את שאלתך בשני המישורים:

1. ההלכה – המעסיק איננו עובר על איסור גזל. כל עוד הוא משלם לעובד את הסכום שסוכם ביניהם מלכתחילה. דיני עבודה ההלכה תלויה בדרך כלל במנהג המדינה, על פי ההנחה שההתקשרות נעשתה על בסיס הנהוג,

אלא אם החליטו הצדדים לנהוג אחרת. לכן, ודאי שאין העובד רשאי לקזז שעות, ועליו לעבוד כפי שסוכם.

2. החוק – כאמור במבוא, מוסכם שיש תוקף הלכתי לחוק כאשר בפועל כך נוהגים כולם, מדין מנהג המדינה. מעבר לכך ישנה פוסקים רבים הסבורים שיש לחוקי העבודה תוקף הלכתי על פי הכלל "דינא דמלכותא – דינא" או תקנות הקהל. כמו כן, ישנה מחלוקת האם על פי ההלכה יכול עובד לוותר זכויות שהחוק מקנה לו, למרות שהחוק עצמו אינו מאפשר זאת.

אולם, לגבי שכר הנמוך משכר המינימום יש מקום לומר שגם לדעת הסוברים שניתן למחול על חוקי העבודה, חוק מעין זה שמצאנו לו מקבילה בגמרא הוא בעל תוקף רב יותר, וכך נאמר בגמרא (ב"ב ח, ב): "ורשאי בני העיר להתנות על... שכר הפועלים..." דהיינו שבני העיר יכולים לקבוע שכר הפועלים ותקנתם מוחלטת. מלבד זאת מדובר בחוק שמביא תועלת רבה מכיוון שהוא נותן אפשרות לאדם לפרנס עצמו מעבודה וזו הצדקה המעולה ביותר (רמב"ם מתנות עניים י, ז).⁵

לכן, אם השכר הסופי נמוך משכר מינימום יש מקום לומר שלמחילה אין תוקף, קל וחומר אם העובד לא ידע שהוא מוותר על זכות המגיעה לו וזו 'מחילה בטעות'. במקרה כזה רשאי העובד לעבוד פחות שעות גם ללא הודעה למעסיק (אך כדי שלא יטעה בחסר וביתר, צריך להתייעץ עם מורה הוראה, על אופן היישום של מקרה זה, וראה גם בספר כתר ו, סימן מח).

תמורה עבור עבודה מהבית

לעתים המעסיק מתקשר אליו הביתה ודורש ממני לבצע כל מיני עבודות מהבית מחוץ לשעות העבודה. הואיל ומדובר בשעות מזמני הפרטי ויש צורך להשתמש בטלפון ובמחשב הביתיים כשאני בעבודה מותר לי להדפיס הדפסות פרטיות מסוימות או לטלפן בטלפון (נניח קצת יותר מהמקובל)

5. ראו עוד מאמרו של הרב אורי סדן, "מעמדם ההלכתי של חוקי העבודה", תחומין כו, עמ' 394, ובאתר כלכלה יהודית, בקישור: <http://bit.ly/maamadam>.

במידה שלא תעלה על מה שאני משקיע מהבית, לא מתוך מטרה לקחת את מה שנתתי אלא כאשר אני צריך, בבחינת "תן־וקח", ביני לבין המעסיק.

ת ככלל, על עבודה צריך לשלם. דין "שעות נוספות" נידון במשנה ובהלכה: המשנה (בבא מציעא ז, א) קובעת לגבי "שעות נוספות" שהכל לפי מנהג המקום, וכן נפסק בשו"ע (חו"מ שלא, א). לפיכך אם לא סוכם דבר מראש, המעסיק צריך לשלם לך שכר נפרד על שעות אלו ולהחזיר את כל ההוצאות שלך.

אם יש הסכם ברור בין הצדדים – ההסכם הוא המחייב. כדי למנוע מעמימות מייעץ ה"חפץ חיים" בספרו "שפת תמים" (פרק ה):

שכל אדם שמבקש לאדם אחר שיעשה לו איזה פעולה בשכר, יקצוב עמו המקח בתחלה, דאי לאו הכי עלול מאוד להיות גזלן ועושק שכר שכיר.

הסכם עבודה מפורט מוציא מידי ספק, מונע מריבות ומרחיק חשש גזל. ה"חפץ חיים" התייחס בעיקר לחובות המעסיק, אבל הדברים נכונים גם ביחס לעובד. ולכן טוב וישר שתפנה למעסיק ותבהיר את הדברים בעדינות ותצא מידי ספק.

המשמעות של "תן־וקח" בהקשר של דבריך היא שצד אחד אומר על דעת עצמו: אני אוותר לו על שכר והחזר הוצאות והוא יוותר לי על עיסוק בדברים פרטיים בזמן העבודה. נראה שלא ניתן לקבל את הנורמה של "תן־וקח", משום שהיא גובלת בגזל, כאשר אחד הצדדים אינו מוחל על מה שנלקח ממנו. בהקשר זה יש להעיר שחז"ל (שבועות מח, ב) תקנו שבעל רכוש יכול לדרוש ממי שמנהל את עסקיו להישבע שלא לקח מהרכוש לעצמו, כיון שלעתים העובד מורה היתר לעצמו "לפי שטרחו בנכסים" (רש"י שם).

אמנם, אתה רשאי לתבוע את המגיע לך בבית דין, אך אינך יכול לגבות אותם כ"דין עצמי" מכיוון שכלל לא ברור כמה חייבים לך (שו"ע חו"מ,

סימן ד). אין משמעות לכך שמדובר בחריגה קטנה מהמקובל, כיוון שאסור לגזול אפילו שווה פרוטה (שו"ע חו"מ, סימן ו).
 לסיכום: אם אתה מוחל על העבודות הנוספות (כפי שנראה מתוך השאלה), אינך רשאי "למחול" גם בשביל מעסיקך על דברים שאינם מקובלים או מוסכמים ביניכם וחורגים מן "המקובל", אפילו אם אינם מוגזמים. ואם אינך מוחל אתה רשאי לתבוע את מעסיקך, אך גם כאן אינך רשאי לקחת אותו על דעת עצמך, מכיוון שאין זה חוב מבורר (כנ"ל).

אבטלה סמויה ושימוש בטלפון של העבודה

ש 1. אני עובד בחברת היי־טק אשר בה השכר החודשי משולם באופן גלובאלי, ועל כן נדרשים העובדים לעבוד זמן רב יותר מיום עבודה רגיל (כ-10 שעות במקום 8.5). ישנן תקופות שאין מספיק עבודה לכולם כך נוצר מצב שבו חלק מהעובדים משועממים וגולשים ברשת או עושים דברים אחרים שאינם קשורים לעבודתם. שאלתי היא: האם יש בעיה לנהוג כך או שיש "לחזור" אחרי מטלות ומשימות ולנסות ליזום עיסוק שיועיל למעסיק?
 2. שאלה נוספת לגבי שימוש בטלפון: הנהוג המקובל הוא שעובדים רשאים להשתמש בטלפון של העבודה לשיחות פרטיות, אם כי לא קיבלתי אישור על כך מהמנהל הישיר שלי ואני בספק אם אקבל אישור שכזה, כי ייתכן שאף הוא מעדיף את העמימות וחוסר הודאות בנושא (קשה לי להאמין שהמנהל הישיר יתיר זאת בצורה מפורשת למרות שזהו המצב בפועל, מחשש להגזמה מצד העובדים). האם מותר להשתמש בטלפון לשיחות פרטיות במצב שכזה?

ת 1. תנאי ההעסקה מבוססים על דרישות המעסיק והמנהג המקובל, ועל פיהם מתחייב הפועל לעבוד. במקרה שהמעסיק אינו דורש עבודה בלתי פוסקת וגם אין מנהג מקובל בעניין, נראה שאין לחייב את העובדים בעבודות

יזומות. מאידך העובד צריך להיזהר שלא ליצור זמן פנוי, ועליו להשתדל ככל הניתן לסיים את המטלות בצורה הטובה ביותר בזמן המוקדש לכך. החשש במקרים שתיארת הוא שהעובד ישאף לצמצם בעבודה כדי ליצור זמן פנוי והדבר פסול מכל וכל.

2. ביחס לשימוש בטלפון, מכיון שתנאי העבודה נקבעים על פי מנהג המדינה, מסתבר שאכן מקובל ברוב מקומות העבודה לאפשר לעובדים להשתמש בטלפון גם לצרכים פרטיים. גם אם יש מנהג כזה הוא מותנה באמון שהמעסיק יכול לתת בעובדיו, שישתמשו בטלפון במידה סבירה שלא תפגע בעבודה. דבר ברור הוא שאם קבע המעסיק כללים מראש בעניין, הם אלו שמחייבים.

תשלום על תיקון רכב שלא תוקן

הייתה לנו בעיה עם הרכב ואבי לקח אותו לתיקון אצל בחור שהוא מכיר. המחיר שסוכם מראש היה 2,500 ₪ כמדומני. לאחר שהבחור אמר כי סיים את התיקון שילם לו אבי 1,000 ש"ח. אולם הואיל והרכב נתקע שוב ולא היה כשיר לנסיעה כראוי נאלץ אבי להחזירו לבחור ושוב אחרי סיום הטיפול, הרכב לא היה תקין. הבחור טען שזו תקלה אחרת ולא התקלה שהוא תיקן. אבי לקח את הרכב לבדיקה על חשבוננו, ובדו"ח הבדיקה נקבע כי היה ניסיון לתקן את ראש המנוע (כנראה זו הייתה הבעיה) אך הוא לא הצליח. נוסף על זאת, לבסוף נאלץ אבי למכור את הרכב במחיר הפסד, כרכב לא שמיש לנסיעה ולכן אבי מסרב לשלם את יתרת הסכום. האם הוא צריך לשלם את יתרת הסכום?

1. שכר עבור עבודה בקבלנות כאשר התוצאה לא הושגה – העובד נשכר לביצוע עבודה והיא תיקון התקלה. המעסיק (בעל הרכב) התחייב לשלם לו שכר תמורת עבודתו. השכר לא מחושב על פי שעות עבודה אלא על פי תוצאות הפעולה. אם המלאכה לא הושלמה – ההלכה היא: אם שווי

התוצאה (השבח) יתר על ההוצאה של הקבלן לצורך העבודה, אזי המעסיק משלם לקבלן את שווי ההוצאה שלו. אם ההוצאה של הקבלן יתירה על השבח, המעסיק נותן לו את השבח בלבד. אם הרכב לא הושבח, לא מגיע לעובד תשלום כלל. לסיכום, אם הרכב הושבח, יש לשלם לעובד שבח או הוצאה – הנמוך מביניהם (רמב"ם שכירות י, ד; שו"ע חו"מ שו, ג).

כל זאת משום שהעובד התרשל מלבצע את מה שהוטל עליו, אך אם מקובל לשלם על עבודה אף אם לא הושלמה או שהותנה כן מראש, ומסיבות שאינן תלויות בו לא הצליח העובד לסיים את העבודה, הדין ישתנה (ראו תחומין יז, עמ' 287; וכן פתחי חושן שכירות פרק יב, סעיף כו; פד"ר ירושלים ב עמ' צז; ח, עמ' רח).

2. סמכות מכון הבדיקה לקבוע אם העבודה בוצעה – במקרה זה יש מחלוקת בין העובד, הטוען שביצע את המוטל עליו והרכב לא נסע בשל תקלה אחרת, לבין מכון הבדיקה הטוען שעל פי בדיקתו היה ניסיון לתקן את הרכב, ניסיון שלא צלח. כיון שהרכב איננו לפנינו, על בית הדין יהיה לשקול את עדות מכון הבדיקה ולבחון את ראיותיו. בסופו של דבר, בית הדין יצטרך לקבוע למי להאמין ועל פי זה לפסוק את הדין.

החזר הוצאות על תיקון מיותר

לפני יומיים ראיתי כי יוצא עשן מרכבי. עם פתיחת מכסה המנוע גיליתי כי צינור במערכת הקירור השתחרר ממקומו (כניסה לרדיאטור). לקחתי את הרכב למוסך מורשה. בשיחה עם הבוחן במוסך, הוא אמר שהמכונאי חושב שדי בהחלפת החבקים שתופסים את הצינור במקומו. אולם, הבוחן אמר שלדעתו צריך להחליף את הרדיאטור בגלל שהוא סתום. הסכמתי שיחליפו את הרדיאטור לפי המלצת הבוחן. לאחר מספר שעות, התקשרתי לברר את מצב התיקון ואז הבוחן אמר כי גם צריך להחליף את משאבת המים כי היא נוזלת. בלית ברירה (הרכב כבר מפורק במוסך) הסכמתי גם להחלפה הזאת. לאחר ששחררתי את הרכב מצאתי שהשאיירו לי את הרדיאטור הישן וכן את

משאבת המים שפורקו. איני איש מקצוע מוסמך אך יש לי ידע מסוים, ונראה לי כי הרדיאטור תקין לחלוטין ובמשאבת המים היה צריך רק להחליף את האטם. אילו כך היה נעשה עלות התיקון היתה 150 ש"ח כולל העבודה. אולם בפועל עלות התיקון הייתה 4,500 שקלים (3,900 לאחר הנחה – נבהלתי מהמחיר מכיוון שבהתחלה אמרו לי שהמחיר יהיה 3,500 בערך).

1. אם אקח את החלקים למוסך אחר ויבדקו את החלקים ויאשרו את חששי (בכתב) כי החלקים הוחלפו שלא לצורך, האם יש מקום לתבוע החזר של כל התיקון או לפחות הפרש יחסי לתיקון שהיה דרוש להתבצע?

2. מכיוון שברור לי כמעט לחלוטין שאם אתבע אותו – הנתבע לא יגיע לביה"ד (עד כמה שידוע לי, מזמינים פעמיים ורק אז מאפשרים תביעה בערכאות. ומה בנוגע לזמן ולטורח שיהיו לי כשאגיע לביה"ד והנתבע לא יגיע? גם לא אוכל לקבל החזר על הזמן הזה גם אם אזכה בבימ"ש) האם מותר לי לפנות לתביעות קטנות?

1. התשלום ששילמת מורכב משכר עבודה ותשלום עבור חלקים. אם רומית והתיקון היה מיותר יש בודאי מקום לתביעה בבית דין שהרי שילמת עבור מלאכה שלא היה בה צורך. אמנם אם הבוחן במוסך טעה טעות סבירה בהערכה שלו ייתכן שהמוסך פטור (ראו שו"ת מהרח"ש א, סח: "אמנם הנכון אצלי שיש שוגג קרוב מאד לאונס, ובזה חשיב כאונס, ואנוס רחמנא פטריה").

2. עליך לפנות לבית דין לממונות. בדרך כלל בית הדין מזמין את הצדדים לדיון רק לאחר שהנתבע חתם על הסכם בוררות, כך שהטרחת תהיה קטנה מזו שאתה מתאר. אם ביה"ד משתכנע שהנתבע לא יגיע לבית דין הוא יכול להתיר לך לפנות לבימ"ש גם ללא פנייה אל הנתבע (כסף הקדשים סימן כו).

תשלום על אוכל קר בחתונה

ש הזמנתי אוכל לחתונתי מקייטרינג מסוים ושילמתי לו. לאחר החתונה אמרו לי שהאוכל ברובו היה קר. כאשר דיברתי עם בעל הקייטרינג על הנושא הוא לא הכחיש את הטענות, אך סרב להחזיר לי את כספי. הוא הסכים שנלך לדין תורה אצל רב שמומחה בדיני ממונות. לאחר זמן רב כשראיתי שאין לי סיכוי להביא אותו לישיבה שלי כדי שידונו אותנו הודעתי לו שאני מעוניין ללכת לבי"ד "יחווה-דעת" והוא הסכים. שילמתי דמי רישום (100 ש"ח) והגשתי תביעה. כששלחו לו את התביעה הוא סרב לבוא. החתונה הייתה לפני 5 שנים, כבר כשנתיים לא יצרתי איתו קשר. שאלוטיי הן:

1. על פי מה אני יכול לקבוע את סכום התביעה?
  2. האם יש אפשרות לכופף אותו לשלם לי?
  3. האם מבחינה הלכתית יש חוק ההתיישנות?
  4. האם יש לכם עצה מעשית בשבילי?
- חשוב לי לציין שבעל הקייטרינג הוא אדם מוגדר "דתי" ומנהל אורח חיים כזה.

ת 1. עליך להציג את הנזק לפני בית הדין, ולדרוש סכום על פי הבנתך, על הנזקים הישירים והעקיפים שנגרמו לך.

2. בוודאי שיש אפשרות לכופף אותו, ראה סעיף 4.

3. אין התיישנות בהלכה, ורק מחילה על החוב משחררת את החייב מתשלום. לעתים אפשר מתחשבים באומדן של מחילה, וכל מקרה לגופו (ראה מאמרו של הרב רצון ערוסי, "ההתיישנות בחוק ובהלכה", תחומין כא עמ' 422-433).

4. עליך לפנות בהקדם לבית הדין שטיפל בכך והוא יזמין את הנתבע לדין. אם הנתבע יסרב לבוא לדין תורה, בית הדין יוציא לנתבע "כתב סירוב" ויתיר לך לתבעו בבית המשפט. אם אינך מעוניין בבית דין זה תוכל לפנות

לבית דין אחר. כל פסק דין של בית דין (לאחר חתימה של שני הצדדים על הסכם בוררות), וכמובן של בית משפט, ניתן לאכיפה בהוצאה לפועל.

שכר לעוזרת שעבדה בחוסר יעילות

לאחרונה העסקתי מספר עוזרות. את השכר הן לא מקבלות ישירות ממני אלא מהחברה ששכרה אותן לפי ההסכם ביניהם.

ניסיתי כמה עוזרות, ובשבוע האחרון היו אצלי שתיים, אף שאמרתי להן מה אני מעוניינת שהן תעשינה בארבע־חמש שעות שהן אצלי – הן הספיקו מחצית העבודה בלבד! אין לי ספק שאת מה שהן עשו, היה אפשר לבצע במחצית מהזמן (בעקבות ניסיוני שלי בעבודה זו וניסיוני עם עוזרת קודמת). עם זאת התחשבתי בהן מתוך הערכה שהן עדיין לא התרגלו לעבודה. מצד שני עדיין אני חושבת ששילמתי על ארבע שעות וחצי, עבור עבודה שאורכת מקסימום שעתיים. שאלותי הן:

1. האם אני יכולה לדרוש מהחברה שמעסיקה את העובדות את ההפרש?
2. האם מותר לי להוריד לעובדת הבאה את הסכום העודף לדעתי?

אם העובדת אכן ניצלה את כל הזמן שהייתה אמורה לעבוד בו לצורך ביצוע עבודתה, אין לך אפשרות להפחית משכרה על מה שלא הספיקה לדעתך מכיוון שהיא נשכרה לעבודה במשך מספר שעות וכך היא אכן עשתה. קצב העבודה משתנה מאדם לאדם ואין אפשרות להפחית שכר על קצב אטי (פתחי חושן שכירות פרק ז, הערה כב) ובדיוק משום כך את לוקחת את העובדת לניסיון, על מנת לקבוע אם היא עובדת בקצב ובאיכות המתאימה לך.

אך אם העובדת התבטלה ולא עבדה את מלוא השעות שהייתה צריכה לעבוד, אכן לא צריך לשלם לה שכר מלא. במצב של ספק, כשאינך יודעת אם היא ניצלה את כל הזמן לעבודה, עליך לשלם לה את כל שכרה.

תיקון תקלות שהתגלו על ידי תוכנה חדשה

ש ביצעתי עבודת תוכנה בקבלנות עבור חברה. חלק מתהליך האישור כולל הרצה של תוכנה חיצונית שבודקת את העבודה שלי. בזמן שביצעתי את העבודה לא דווחה תוכנת הבדיקה על בעיות. לאחר מספר חודשים עודכנה הגרסה של תוכנת הבדיקה ובעקבות זאת היא דווחה על בעיות בתוכנה (לא ברור לי אם הן אמיתיות). מי צריך לשאת בעלות התיקון?

ת באופן עקרוני מכיוון שנדרשת ליצור תוכנה שתעמוד בבדיקה של תוכנה מסוימת, וכך עשית, אינך צריך להתחשב בעובדה שכעת יש תוכנות אחרות שמגלות בעיות חדשות, שלא היו מתגלות בלעדיהן שכן אתה לא נתבקשת לעשות דבר שיעמוד גם בבדיקות של התוכנה הזו. אמנם יתכן שהתוכנה המעודכנת מגלה ליקוי אמיתי בעבודתך ואז הדין עשוי להשתנות. צריך אפוא הערכה של איש מקצוע שיבדוק ויעריך את העבודה שלך והאם התקלות המתגלות הן אכן בעיות אמיתיות או שמא הדרישות של התוכנה הן מעבר לנדרש ואין לך צורך לעמוד בהן.

ביצוע הזמנת ספר תורה

ש סוחר ספרי תורה שנוהג לספק קלף לסופר על מנת שיכתוב לו ספרי תורה. לפעמים הוא מבקש כתב "בית יוסף" ולפעמים כתב "האריז"ל". בפעם הזו הוא ביקש כתב "בית יוסף", והסופר כתב 18 יריעות בכתב "בית יוסף", ושאר הספר בכתב האריז"ל (או להיפך). הסוחר הבחין בזאת רק בגמר כתיבת הספר. הסוחר מבקש מהסופר שייקח לעצמו את 18 היריעות ויעשה בהם כרצונו ויספק קלף חדש וכתוב בכתב הנכון. האם כך היא ההלכה?

ת ב
בנוגע לבעל מלאכה ששינה מההוראות של המזמין פסק שולחן ערוך (חור"מ שו, ג):

נתן צמר לצבע והקדיחו יורה - נותן לו דמי צמרו. צבעו כעור, או נתנו לו לצבעו אדום וצבעו שחור, שחור וצבעו אדום, נתן עצים לחרש לעשות מהם כסא נאה ועשה כסא רע או ספסל - אם השבח יתר על ההוצאה: נותן בעל הכלי את ההוצאה; ואם ההוצאה יתירה על השבח: נותן לו את השבח בלבד. (ומה שהיה ראוי להשביח אילו לא שינה הוא בכלל הקרן, וחשבינן השבח (וההוצאה) בלא זה) (טור). אמר בעל הכלי: איני רוצה בתקנה זו אלא יתן לי דמי הצמר או דמי העצים, אין שומעין לו. וכן אם אמר האומן: הא לך דמי צמרך או דמי עציך ולך, אין שומעין לו, שאין האומן קונה בשבח כלי שעשה.

דהיינו אם בעל המלאכה שינה ממה שנדרש ממנו ובשל כך החפץ שניתן שווה פחות ממה שהיה אמור להיות, אין הוא מקבל את כל שכרו אלא רק את ההוצאה שהוציא על המלאכה או כשיעור השבח שהחפץ השביח - הנמוך מביין שניהם. בכל מקרה בעל המלאכה אינו חייב לקנות את הכלי שעבד עליו. לפיכך אין אפשרות לתבוע מהסופר (=בעל המלאכה, האומן) לקחת את הגווילים, ויש לשלם לו כמחיר הנמוך - שבח או הוצאה.⁶ בהגדרת השבח יש מחלוקת בין הפוסקים ולכן כדאי לגשת לבית דין כדי להעריך את השבח וההוצאה.⁷

6. דברי השו"ע מיוסדים על שיטת הרמב"ם, אמנם הראב"ד (שכירות י, ד) השיג על הרמב"ם וכתב "אין לזה טעם" אך לא נתבררה הכוונה המדויקת לגבי מה הוא משיג. המהרש"ל (ים של שלמה בבא קמא ט, כז) טוען שאם בעל הכלי רוצה שהאומן ימכור את הכלי וייתן לו את הכסף - זו זכותו, אך הש"ך (חור"מ שו, ו) חולק עליהם, וכן נראה למעשה דעת הפוסקים וכסתימת דברי השו"ע.

7. במקרה שמופיע בשולחן ערוך המצוטט למעלה מופיעות למעשה שתי שיטות חישוב שונות זו לצד זו.

תעסוקה בזמן נסיעות בעבודה

ש במסגרת עיסוקי אני מבלה זמן ניכר בנסיעות ארוכות בתחבורה ציבורית (רכבת ואוטובוס). מאחר ונסיעות אלו מבוצעות בזמן העבודה, נשאלת השאלה האם במהלך הנסיעה אני צריך להתעסק בחומר הקשור לעבודה (קריאת חומר מקצועי, הכנת פגישה וכדו') או שמותר לי לנצל את זמן הנסיעה לתועלתי האישית (בעיקר לימוד תורה).

ת אכן נדרשת מהעובד מחויבות מלאה לעבודה וכפי שכותב הרמב"ם (שכירות יג, ז; וכן נפסק בשולחן ערוך חו"מ שלז, כ):

וכן חייב לעבוד בכל כוחו שהרי יעקב בצדיק אמר "כי בכל כחי עבדתי את אביכן" לפיכך נטל שכרו בעולם הזה שנאמר "ויפרוץ האיש מאד מאד".

מחד גיסא, שיטת רש"י ורמב"ם שמחלקת בין "הוצאה" – מחיר החומרים שנדרשו כדי להשביח (ואולי גם שכר טרחה בסיסי – קיים דיון נרחב בין הפוסקים בנושא). לבין "שבח" – ערכו של המוצר לאחר ההשבחה. הסכום הנמוך מבין שניהם הוא הסכום שיקבל העובד. וכן פסק שו"ע.

מאידך גיסא, שיטת תוספות ורא"ש ששבח פירושו שהמזמין לא אמור להפסיד את הרווח הפוטנציאלי שהיה לו אילו העבודה הייתה מתבצעת כראוי. לשיטתם, יש להפחית משווי החפץ כפי שיצא מתחת ידי האומן את עלות החומרים והרווח הפוטנציאלי, ואת היתרה יקבל האומן. לדוגמה, אם העלויות הן: חומרים – 10 ₪, שכר האומן – 10 ₪, ורווח פוטנציאלי – 5 ₪. ומחיר החפץ לאחר העבודה הוא רק 20 ₪, אזי המזמין יפחית את שווי החומרים והרווח הפוטנציאלי (סה"כ 15 ₪), והאומן יקבל 5 ₪ בלבד. בכל מקרה האומן לא יקבל יותר מהשכר שהוקצב לו בתחילה דהיינו 10 ₪, גם אם בסופו של דבר לאחר הטעות החפץ שווה אפילו יותר ממה שהיה אמור להיות שווה בתחילה.

השו"ע פוסק כדעת רש"י ורמב"ם, והרמ"א מצטט את דברי התוספות (בלא לציין שזו מחלוקת, כדרכו במקומות נוספים) הש"ך (חו"מ שו, ה) חזר וחזק את דעת רש"י בתוספת שינויים מסוימים (ראו עוד פתחי חושן שכירות פרק יג, סעיפים יב"ד).

על כן אסור לעסוק בדברים אחרים בזמן העבודה, באופן שגורם לשיבוש העבודה (עיינו פתחי חושן שכירות פרק ז, סעיפים י"ג פרטים נוספים בעניין). אלא שבמקרה דנן, אם לא נדרשת מלכתחילה על ידי המעסיק לעסוק בענייני העבודה בזמן הנסיעות, הרי שאינך חייב לעשות זאת. שכן עצם הנסיעה למקום העבודה היא העבודה בה אתה נדרש לעסוק באותו הזמן, ואם עיסוקיך הנוספים אינם משפיעים על הנסיעה אין מניעה שתעסוק בהם.

קבלת שכר למרות הפרת תנאי

לפני יותר מעשר שנים למדתי הוראה במכללה. בשנה הרביעית השתתפתי בתוכנית הנקראת "סטאז' ניסויי", המשתתף בתוכנית מלמד מספר שעות בבית ספר, אף כשאינן לו תעודת הוראה, והוא זכאי לשכר השווה לשכרו של מורה עם תעודת הוראה. התוכנית הותנתה במפגש עם מנחה מקצועית פעם בשבוע.

כפועל – לימדתי בבית הספר, וקיבלתי שכר גבוה, אך את התנאי לא מילאתי במלואו, משום ששוחחתי עם המנחה בטלפון, ולא נפגשתי איתה פנים אל פנים בכל שבוע אלא מספר פעמים. אני חשה, שאם הייתי נפגשת איתה, עבודתי הייתה טובה יותר. יצוין, שלתוכנית היה תנאי נוסף, כדי לקבל את התשלום הגבוה, ואותו מילאתי במלואו. כעת אני שואלת:

1. האם עברתי על איסור גזל?
2. אם עברתי על איסור גזל, הרי שאינני יודעת מי היה המשלם העיקרי או הבלעדי (אני יודעת שזה היה במסגרת המכללה, בה למדתי, ובשיתוף עם משרד החינוך), אל מי עלי לפנות, וכיצד מחשבים את השכר? בנוסף, אינני זוכרת את הסכומים ששילמו לי, ומה היה גובה התוספת מעבר לשכר של מורה ללא תעודה.
3. בנוסף, אינני רוצה "להפליל" את המורה המנחה, שגם היא בעצם לא עמדה בתנאים עד הסוף. כנראה היא רצתה להקל מעלי.

ת מבחינה הלכתית את שואלת האם הפרת תנאי מחייבת אותך בהשבת השכר. באופן כללי יותר השאלה היא האם המעסיקים התכוונו שהפרת התנאי, תפטור אותם מחובתם לשלם לך את תוספת השכר. בעניין זה כתבו התוספות שמשקלו של תנאי תלוי בנסיבות (תוספות קידושין מט, ב, ד"ה דברים):

ואומר ר"י דצריך לחלק ולומר דיש דברים שאינם צריכין **תנאי כפול** אלא **גלוי מילתא**... וגם יש דברים דאפילו גילוי מילתא... לפי שאנו אומדין שלכך היה **בדעתו**...

ר"י אמר שישנם מקרים שבהם ברור שהצדדים התנו את חיוביהם גם אם לא אמרו דבר, יש מקרים שיש צורך באמירה (גילוי מילתא) גם ללא התניה מפורשת, ויש מקרים בהם צריך תנאי כפול.

אולם, נראה שבמקרה הזה האחריות על מילוי התנאי מוטלת על המנחה שיכולה היתה לקבוע לפי שיקול דעתה את הצורך בפגישות. ומכיוון שנראה שלדעתה כמות הפגישות, והיותן טלפוניות בלבד, הספיקה לצורך הדרכתך הרי שהדבר נחשב כמילוי התנאי כראוי ואין צורך להרגיש נקיפות מצפון.⁸ בכל מקרה ביצעת את העבודה, וכלל לא ברור האם אי עמידה מלאה בתנאי שללה ממך את כל תוספת השכר. גם אם יתכן שיכולת לבצע אותה טוב יותר.

קנס לעובד שלא רשם נוכחות

ש אני עובד באותו מקום כ-15 שנה. מזה כ-12 שנה אני משתכר לפי הספקים בעבודה, ללא רישום שעות כלל. לאחרונה החליט המעסיק (הוא טוען שכך חייבים לפי חוק חדש במדינה) ששוב עלי להדפיס כרטיס נוכחות ושהשכר

8. יש מקום לדמות את הדבר לסוג של מחילה שהמוחל כאילו קיבל את הדבר מיד הנמחל, ראה שו"ע (יו"ד רכח, לט): "הנשבע לפרוע לחבירו לזמן פלוני, יכול להתירו שלא על פי חכם, שיאמר: הריני כאילו התקבלתי".

יחושב לפי שעות וגם לפי הספקים. מתוך הרגל של שנים רבות, אני שוכח הרבה פעמים להדפיס כרטיס. נוסף לזאת עלי לציין שלפעמים אני נוסע ישר לאתר העבודה או יוצא משם ישירות הביתה בסוף היום, ואינני עובר במשרד שבו נמצא שעון הנוכחות.

למצבים אלה המעסיק מצא פתרון טכני, אך מכוח ההרגל קשה לי אף יותר לזכור להדפיס כרטיס במצבים אלה. בתגובה לשכחה שלי (אחרי חודשיים של ניסיון) המעסיק הודיע שמי שלא מדפיס כרטיס נוכחות בבוקר – תרשם לו שעת תחילת עבודה שרירותית: 10:10 ומי שלא ידפיס בסוף היום – תרשם לו שעת סיום עבודה שרירותית: 16:16.

עוד כמה עובדות: יש אמון רב בין המעסיק וביני (עובדה מפתיעה לנוכח החלטתו להטיל קנס מסוג זה) ולכן הייתי מצפה שיברר איתי את שעות העבודה ולפי זה ישלם לי. כמו כן מדובר בכרטיס ממוחשב וניתן להיכנס לתוכנה של הכרטיס ולעדכן נתונים גם לאחר זמן (כך עושה המעסיק בעצמו, כיון שהוא אינו מדפיס כרטיס מדי יום). השאלה: האם ההחלטה שלו (שהיא בעצם קנס כיון שאני לא מקבל שכר עבור שעות שהייתי בפועל בעבודה, לפני 10:10 או אחרי 16:16) מותרת לפי דין תורה?

ת המעסיק חייב לשלם לך על עבודתך. אמנם נכון הדבר שהוא מחויב לפי חוק במילוי כרטיס נוכחות, והוא יכול לדרוש זאת מהעובדים. לגבי תשלום שכר העבודה – ההלכה מכירה במנהג המדינה, ולפי החוק באופן עקרוני אסור למעסיק לקנוס את העובד. כלומר גם אם העובד אינו עובד כראוי, וגם אם הוא עושה משהו שלא כשורה, אסור למעסיק לנכות משכרו. המעסיק יכול לפטר אותו, אך אסור לו להוריד משכרו. על כן, אם העובד אכן עבד – המעסיק אינו רשאי לקנוס אותו על אי מילוי הכרטיס.

השינוי ההלכתי היחיד בדרישה של המעסיק לרישום שעות, הוא שנטל הראיה להוכיח את שעות העבודה במקרה של אי-רישום מוטל על העובד,

ועליו להוכיח שהוא אכן עבד בשעות הללו. ולכן, אם העובד יוכיח שהוא עבד באופן מלא – הוא זכאי לשכר מלא.

עובד שאינו מקבל את זכויותיו

ש אני עובד בסופרמרקט כמעט שלוש שנים. הבוס שלי לא משלם לי: לא שעות נוספות, לא שכר מינימום, לא ימי מחלה ולא חופשה. לא נעים לי לדבר איתו על כך, כיוון שלפעמים הוא לוקח אותי ואת חברי העובדים למקומות ולאירועים משפחתיים ואנחנו ביחסים טובים איתו, וכמובן שלא נעים לי להלשין עליו. רציתי לשאול את הרב מה אני יכול לעשות בכל זאת כדי לקבל את הכסף שמגיע לי לפי חוק, אולי לדווח עליו כך שהוא לא ידע שזה אני. אני ממש אובד עצות.

ת עובד זכאי לזכויות המקובלות מכוח המנהג והחוק כפי שהתבאר למעלה. לפיכך, לצערנו עלינו לקבוע שלפי תיאורך אכן נגרם לך עוול. עליך לפנות אל הבוס בכבוד רב, ולתבוע את המגיע לך. אם אתה מרגיש קושי לעשות זאת לבד, תשקול התארגנות משותפת עם עובדים נוספים. במקרה שהבוס יאיים עליך בפיטורים, תוכל לתבוע אותו לשלם לך את זכויותיך על כל התקופה שעבדת. אולם, עליך לדעת שלא תוכל לחייב אותו להמשיך ולהעסיק אותך.

שכר בכירים ופערי שכר

ש אשמח מאוד אם תפנו אותי למאמרים בנושא: שכר בכירים ופערי שכר במשפט העברי. אם אין עדיין, אשמח מאוד אם תפנו אותי למקורות בנושא.

ת בהלכה הסדורה לא מוזכרת כל התערבות בגובה השכר, לא הגבלת מקסימום ולא הגבלת מינימום. הדבר איננו מקרי, והוא תוצאה של אחד ההבדלים הגדולים בין תפיסת העולם הכלכלית הסוציאליסטית לבין

התפיסה הכלכלית היהודית: הראשונה רואה בפערים החברתיים את לב הבעיה הכלכלית-חברתית, ולשיטתה, מדד העוני מתייחס לפער בין העניים למעמד הביניים, ובשיח הציבורי מודגש נושא פערי השכר. לעומת זאת, ההלכה רואה במצוקה הכלכלית את לב הבעיה, וכתוצאה מכך ההלכה איננה מקדשת את הקניין הפרטי ויש בה מערכת של כפייה לגביית צדקה לסיפוק צרכיהם הבסיסיים של העניים (רמב"ם הלכות מתנות עניים ט, יב). למרות כל זאת, בין התקנות שבהלכה נזכרת התערבות בגובה השכר (טור חושן משפט סימן רלא):

רשאין בני העיר לפסוק לכל השערים ולומר דבר פלוני בכך וכך ושכר הפועלים שלא ישתכרו אלא בכך וכך ולקנוס כל מי שעובר על תקנתו.

אולם, מסתבר שגם תקנות אלה פועלות ברוח ההלכה לצמצום המצוקה, ולא למען צמצום פערים. לפיכך, נראה שחוק שכר מינימום הוא תקנה ראויה כיון שהוא מצמצם את המצוקה של העובדים העניים. לעומת זאת, להגבלת מקסימום נראה שאין מקום. למרות כל זאת יש להעיר שפערי שכר משקפים שחיקה בתחושת הערבות ההדדית שבין העובדים, כאשר כל אחד חושב רק על עצמו ועל שכרו. לאור זאת, יש לברך על יוזמה, אם תהיה, לצמצום הפערים בין העובדים. יוזמה כזו טוב שתבוא מצד העובדים עצמם (המיוצגים על ידי ההסתדרות), או על ידי חקיקה שתטפל בפערים בשכרם של עובדי המדינה (עייין גם בדברי הרב ד"ר איתמר ורהפטיג בספר כתר ד, עמ' 80 ואילך).

התחייבות מעסיק כלפי המדינה לשלם שכר גבוה

אני עובד במוסד פרטי הנתמך על ידי תקציבים ממשלתיים. בחוזה העבודה שלי נקבע מה תהיה משכורתתי. והנה, לאחר זמן התברר לי כי המעסיק שלי התחייב למשרד הממשלתי המתקצב אותו, שישלם לעובדיו משכורות לפי

המקובל במוסדות הממשלתיים (וזה הרבה יותר ממה שנכתב בחוזה שלי). האם מותר לי לתבוע מהמעסיק להשלים את שכרי? האם מותר לי לפנות למשרד הממשלתי בבקשה שיאכפו את התנאי שלהם לתקצוב המוסד שלי – כלומר שיחייבו את המעסיק לתת לי את מה שהבטיח להם?

ת חתימתך על החוזה וקבלת תנאי העבודה כפי שהם היא הקובעת עבורך (ראה שולחן ערוך חו"מ שלב, ב). לגבי השאלה האם עליך לפנות ולהתלונן על עוולות שנעשות לדעתך, כדאי שתעשה קודם לכן בירור יסודי האם אכן יש בעיה של ממש או שהמוסד נוהג כמקובל בתחום זה. לצורך בירור זה אתה יכול לפנות לרב שהמוסד קשור אליו או לגורם חיצוני אחר, ורק לאחר בירור העניין תחליט על המשך הצעדים בדרך שתביא תועלת ותחזק את החינוך בעם ישראל.

ראו עוד מחלוקת הדיינים בעניין זה, בפסק דין של ביה"ד הרבני באשדוד (תיק מס' 1323-35-1). דעת המיעוט שם היא שיש חובה לשלם לעובדים שכר כמקובל, כיון שההתחייבות של המוסד כלפי המדינה, היא בעצם התחייבות כלפי העובדים, ו"זכין לאדם שלא בפניו". ההכרעה כאן תואמת לדעת הרוב שם.

מטפלת שהפרה הבטחה

ש אנו שולחים את בתנו הקטנה (בת כשנה וחצי) למטפלת באזור מגורנו. כשנרשמנו, היא אמרה שבקבוצה יהיו עד 5-6 ילדים. בפועל, יש בקבוצה 6 ילדים ופעם בשבוע יש 5 (באופן קבוע). על דעת עצמה היא מקבלת ילד נוסף אחרי החגים, והיא תביא סייעת לכמה שעות ביום (לאחרונה היא אמרה שלא בטוח שהילד אכן יצטרף). עכשיו היא שואלת אם היא יכולה להוסיף לקבוצה 2 ילדים, כך שיהיו 8-9 ילדים בקבוצה.

היא טוענת שזה לתועלת הילדים, כי לפעמים אחד חולה, שני נוסע וכו' ואז הקבוצה קטנה מידי. שאלותי הן:

1. אם סעיפים 1,2 מותרים, האם יש בעיה להתיר לה לקבל ילדים נוספים? האם יש מקום להתנגד להוספת הילד שהיא מוסיפה ללא הסכמת ההורים?
2. האם יש מקום להתנות הוספת ילדים בתנאי שתוריד לנו מהתשלום החודשי, שכן רשמנו את בתנו על דעת תנאים מסוימים, וכעת היא מבקשת לשנות אותם (למרות שהיא מתכוונת להביא סייעת לכמה שעות ביום)?

כיון שהמטפלת מתכוונת להפר את תנאי ההעסקה שלה, ולהוסיף ילדים, בוודאי שאין עליכם חובה לעמוד בהתחייבויותיכם. כלומר, זכותכם "לפתוח" את החוזה ולהגיע לסיכום חדש בתנאי תשלום שונים מאלה שסוכם בתחילה.

ת

תשלום על עבודה ללא סיכום מראש

מבוא

אחת השאלות המרכזיות בדיני עבודה היא האם מי שביצע עבודה עבור חברו בלי שנתבקש זכאי לשכר. במקרים כאלה קיים עיקרון הלכתי שיש לשלם על הנאה שוות כסף.

מצאנו במקומות רבים בש"ס, שאדם חייב לשלם לחברו שעשה עבורו עבודה נצרכת, אף על פי שעשה זאת בלא שהתבקש. נביא דוגמאות אחדות: במסכת בבא בתרא (ד, ב) נאמר שאם אדם הקיף את שדה חברו בגדר – המוקף חייב לשלם לו. אמנם, אם הוא בנה גדר יקרה, המוקף אינו חייב לשלם את הערך המלא של הגדר אלא רק את עלות הגדר הזולה ביותר שנצרכת למקום זה, וכן נפסק בשו"ע (חו"מ, סימן קנח).

במסכת בבא מציעא (קא, א) נאמר שאם אדם ירד לשדה חברו שראויה לנטיעה, ונטעה שלא ברשות ("יורד שלא ברשות"), בעל השדה חייב לתת לו את שכרו, וכן נפסק בשו"ע (חו"מ שעה, א; ראו גם נתיבות המשפט רמו, ביאורים ה). אם הנטיעה היתה ברשות ("יורד ברשות") אך לא נקבע תשלום, אזי בעל השדה צריך לשלם לנוטע את מה שהרוויח (מהשבחת הקרקע) או מה שהנוטע הוציא – הגבוה מבין שניהם (שו"ע שם, ד).

הרמ"א קבע עיקרון כללי בעניין זה (רמ"א חו"מ רסד, ד):

וכן כל אדם שעושה עם חברו פעולה או טובה, לא יוכל לומר: בהנחם עשית עמדי הואיל ולא צויתך, אלא צריך ליתן לו שכרו.

המפרשים מציינים שהבסיס לדברי הרמ"א הוא דין "נהנה" שמופיע במספר מקומות בש"ס ולפיכך מסתבר שזהו דווקא בהנאה שעומדת בכללים המפורטים בשולחן ערוך.⁹

תשלום עבור תיקון ללא הזמנה

שכנתי הזמינה אינסטלאטור לתקן סתימה בביתה שהוא בית צמוד קרקע. במהלך העבודה ביקש האינסטלאטור לבדוק את הביוב בחצר שלי משום שחשש שהוא קשור לתקלה. ואכן הוא גילה שם סתימה ופתח אותה על מנת

ש

9. אך גם במקרים בהם לא נוצרה התחייבות כזו, אם נגרמה לאדם הנאה על ידי חברו יש בהלכה כללים כיצד ניתן לחייב בתשלומים על אותה הנאה. כך קובע השו"ע במקרה שפועלים עבדו ללא הסכמת בעל השדה (שו"ע חו"מ שלו, א):

השוכר את הפועל... לעשות בשל חבירו סתם, יכול לומר: טול מה שעשית בשכרך. ואם אמר ליה: שכרך עלי, אינו יכול לומר לו כן. הגה: שכרו בפני חבירו ושתק חבירו, שתיקה כהודאה וחייב לתת לו שכרו. והוא הדין בשוכר מלמד לבן חבירו. אחד שאמר לחתנו: תלמוד עם בנך ואני אשלם לך, פטור מלשלם לו.

כלומר הפועל אינו יכול לתבוע דווקא כסף והמעסיק יכול לחייב אותו ליטול ממה שעשה בשכרו, אבל ברור שהוא חייב לשלם. במקרה שהמעסיק ידע ושתק – "שתיקה כהודאה" והוא מתחייב לשלם ככל מעסיק. במקרה שהיוזמה של העבודה לא באה מהמעסיק אם לא התחייב לשכר (גם אם אמר "אני אשלם", אך לא היה מעשה קניין, הוא יכול לטעון "משטה אני כך") יוזם העבודה (צד ג') אינו חייב לשלם. ביחס ל"מלמד" תורה נחלקו המפרשים כיצד להתייחס להנאה מהעבודה, שכן זו מצווה (ראה שו"ע חו"מ שלה, א ברמ"א ובמפרשים, וראה בש"ך שחלק על הרמ"א וכתב שרק אם האב ביקש מהמלמד שילמד עם בנו יש המחייבים אותו בתשלום). אולם בפועל רגיל, התשלום תלוי בהנאה מהעבודה. בגמרא ובפוסקים קיימת הבחנה בעניין עבודת נטיעות בשדה, בין "שדה עשויה ליטע" שיש לבעלים הנאה ודאית ל"שדה שאינה עשויה ליטע" שאין להם בהכרח הנאה. פרטי הדינים מופיעים בשו"ע (חו"מ, סימן שעה).

לתקן את הסתימה של השכנה. בדיעבד התברר שלא היה קשר בין הסתימה אצלנו לסתימה אצל השכנה.

האינסטלטור ביקש ממני להתחשב בו ולשלם לו. הוא טען שבדרך כלל הוא לוקח על פתיחת סתימה כ־450 שקלים ואמר שאשלם כמה שנראה לי. שאלותיי הן:

1. האם אני בכלל צריכה לשלם? הרי לא הזמנתי את שירותיו נוסף על כך, מכיוון שלבעלי יש "ידיים טובות" מסתבר שבעלי היה מתקן בעצמו את הבעיה, אם אכן הייתה מתעוררת בעיה.
2. אם עלי לשלם סכום חלקי – כמה לשלם? התשלום הראשוני שדורש האינסטלטור הוא גבוה. גם אם היינו נזקקים לבעל מקצוע, מחיר העבודה היה 150 ש"ח בערך.

ראשית, יש לשאול האם את מאמינה לאינסטלטור שהוא אכן פתח סתימה. אם אינך מאמינה לו, הוא צריך להוכיח שהעבודה שהוא עשה אכן הייתה נחוצה, ועד אז אינך צריכה לשלם לו דבר. כל האמור מכאן ואילך נכון רק בהנחה שהאינסטלטור הוכיח את דבריו, או שאת מאמינה לו, או שראית במו עינייך שאכן הייתה שם סתימה שמצריכה טיפול.

במסכת בבא קמא (קטו, ב) נאמר שמי שהציל את חמורו של חברו מטביעה, יכול לבקש שכר טרחה עבור מלאכתו. אולם הוא זכאי לפיצוי על הפסד שהגיע לו בעקיפין בגלל שהציל, כגון שבאותו זמן יכול היה להציל את החמור שלו, ולא הציל. ומכאן פסק בשו"ע (חו"מ רסד, ג"ז), שכל המציל את ממונו של חברו, חייב חברו לשלם לו. אבל אינו חייב לתת לו את כל מה שהוא דורש, אלא רק את השכר הנמוך ביותר שמשלמים בדרך כלל על מלאכה כזאת. מכאן עולה שאדם צריך לשלם עבור תיקון מועיל, את המחיר הנמוך ביותר, גם אם לא ביקש אותו.

הרמ"א (שם, ד) הוסיף שהנהגה מהעבודה אינו יכול להיפטר מתשלום בטענה שהוא היה עושה אותה בעצמו (רמ"א שם, ד), ונתיבות המשפט

(שם, ה) הסביר שעליו לשלם עבור הנאתו מכך שלא עבד בעצמו. מכאן עולה שהעובדה שלבעלך יש "ידיים טובות" אין בה די לפטור אתכם מתשלום, בגלל שלא ברור שאכן יש ביכולתו לפתור את הבעיה בעצמו, וגם אם כן – עליכם לשלם את מה שבעלך היה מוכן לשלם כדי לחסוך מעצמו את הלכלוך והטרחה. אם סביר להניח שהייתם מזמינים איש מקצוע, עליכם לשלם את הסכום הנמוך ביותר שבו אפשר לפתוח את הסתימה, באופן הזול ביותר (ראה פתחי חושן שכירות פרק ח, סוף הערה סו; בשם שו"ת הרדב"ז א, רצג; ועוד אחרונים).

תשלום עבור בדיקה ללא תיקון

מסרתי מכשיר אלקטרוני (וידיאו/DVD) לתיקון במעבדת שירות. כשמסרתי את המכשיר, סיכמתי עם בעל המעבדה כי תיקון עד 250 ש"ח הוא יוכל לבצע ללא קבלת אישור נוסף ממני. כיון שהוא לא יצר קשר כפי שהבטיח, פניתי אליו לאחר כעשרה ימים והוא מסר שהתיקון צפוי לעלות 300-350 ש"ח. השבתי שאתייעץ ובהמשך חזרתי למעבדה ולקחתי את המכשיר ללא כוונה לתקנו (לא רק אצלו, אלא בכלל) לאור העלות. כעת דורש ממני בעל המעבדה 80 ש"ח עבור עצם הבדיקה. טענתי שמאחר והוא לא אמר לי מראש שגם בדיקה כרוכה בתשלום, איני חייב בכך. בעל המעבדה טען מנגד שמאחר והסכמתי לשלם עד 250 ש"ח בכל מקרה, עליי לשלם 80 ש"ח עבור הבדיקה. על כך השבתי שהסכמתי לשלם עבור תיקון, אך מעולם לא הבעתי הסכמה לשלם עבור בדיקה בלבד ללא תיקון, ולדעתי זה חלק מהסיכון שבעל עסק לוקח על עצמו.

יצוין כי כשחזרתי אליו הוא הסב את תשומת לבי שקיבלתי דף עם השארת המכשיר, ושם כתוב כי אני מסכים לתשלום 80-250 ₪. לדבריו מכך הייתי צריך להבין שבכל מקרה קיים סכום מינימאלי לתשלום גם אם לא מתבצע תיקון, אך כאמור הוא לא מסר לי דברים אלו בע"פ ולא הבעתי הסכמה

מפורשת לכך בשום שלב. האם עליי לשלם 80 ש"ח עבור הבדיקה בלבד
בנסיבות העניין?

ת בשכירות פועלים נאמר כלל יסודי: "הכל הולך אחר המנהג". (שו"ע חו"מ
שלא, א). לפי בירור שערכנו המנהג הוא לשלם עבור בדיקה, על כן נראה
שצריך לשלם את הסכום הכתוב בדף, כלומר, 80 ש"ח, שהוא עלות הבדיקה
הקבועה במקום זה. יתרה מזו, גם אילו לא היה מנהג כזה, יש מקום לחייב
אותך בתשלום, כיון שבסופו של דבר קיבלת שירות ששווה כסף על פי
בקשתך (מקרה כזה מוגדר בהלכה כ"יורד לשדה חברו ברשות", וראו
מקורות בתשובה הקודמת).

דרישת שכר מצד העובד ללא הסכמה של המעסיק

ש אדם שעזמו אני עובד, ביקש ממני שאעשה לו עיצוב גרפי על המחשב
לאיזשהו תחום. פרויקט כזה עולה בדרך כלל 160 ₪ לפחות. כאשר הגשתי
לו את הפרויקט נקבתי במחיר 100 ₪. הוא לא אמר כלום, מכיוון שהיה
עסוק, ולקח את הדיסק שעליו הייתה העבודה.

במהלך חודש וחצי, ביקשתי ממנו מספר פעמים את הכסף והוא הגיב
בצורה לא ברורה. לאחר מכן, ניגשתי אליו, והוא אמר שהוא חשב שזו תהיה
דוגמה לבדיקה האם להמשיך הלאה בקשר העסקי, והוסיף שהמחיר שאני
נקבתי בצורה חד צדדית, מוגזם. הוא לא מוכן לשלם את מלוא הסכום בשום
פנים. מה דינו של אותו אדם?

ת ראשית, נניח שלא אמרת לו דבר לגבי המחיר. במקרה כזה על פי הדין עליו
לשלם לך כיון שביצעת עבודה עבורו (כדין "יורד ברשות", ראו למעלה).
אמנם, אם יש מנהג אחר – יש לנהוג על פיו. אלא שכאמור אתה טוען
שאמרת שאתה דורש 100 ₪ על העבודה.

אם ניסחת את דבריך בצורה ברורה, בלי להותיר ספק ברצינות כוונתך, הרי שבנטילת הדיסק הביע חברך הסכמה לתשלום שדרשת (שו"ע חו"מ רכא, א). אולם, מהתיאור שלך משתמע שייתכן שהקונה כלל לא שמע את דבריך, ואם כך אין לפרש נטילת הדיסק כהסכמה לתשלום, והרי זה כאילו לא נאמר דבר.

ויכוח על דרישה לתשלום עבור שינויים בתכנון

במסגרת בניית בית לא סטנדרטי בפרויקט, יצרתי קשר עם מהנדס החשמל (של הפרויקט) בקשר לדרישותיי. המהנדס אמר לי שאם אני אבקש שינויים בתוכנית ישירות ממנו המחיר יהיה \$1,400. משום כך החלטתי להעביר שינויים בתוכנית החשמל דרך האדריכלית, מתוך הנחה שהוא אמור לבצע את ההוראות שלה כחלק מחובתו הבסיסית.

כעת דורש ממני מהנדס החשמל תשלום נוסף בטענה שהסכמתי בשיחה בינינו לשלם עבור השינויים, והדרישות הייחודיות בוצעו על ידו. אני דוחה את הטענה וטוען שלא הסכמתי לכלום. לדברי המהנדס, ללא הסכמתי לתשלום הוא לא היה מבצע את השינויים אלא משאיר את התוכנית בצורה בסיסית יותר.

ברצוני לציין כמה עובדות: (א) אין בינינו שום הסכם כתוב וכל השיחות היו בטלפון. (ב) המהנדס ביצע עבודה על בסיס דרישותי, ואיני יודע מה היה מתכנן ללא דרישותי, כיון שביתי אינו סטנדרטי ולכן אין תכנון סטנדרטי. (ג) ביצעתי לא מעט שינויים נוספים בצורה עצמאית. אילו ידעתי שאחויב עבור חלק מהשינויים הייתי מטיל את כולם על המהנדס ללא תוספת תשלום מצדי (בעקבות טענה זו המהנדס הוריד 10% מדרישתו). (ד) שכני לא דיבר עם המהנדס, העביר גם הוא את תוכניותיו דרך האדריכלית וקיבל תכנון לפי דרישותיו ללא דרישה לתשלום נוסף – לדברי המהנדס הוא שכח לדבר איתו למרות שהיה צריך, ולכן אינו יכול לדרוש ממנו תשלום עבור העבודה.

שאלתי היא: האם אני חייב לשלם לו כדרישתו? ואם לא, מבחינת יוהייתם נקיים ברצוני לשלם לו, אלא שהשאלה היא כמה לשלם?

ת
 כמובן שלא ניתן להכריע במחלוקת שביניכם מבלי לשמוע את שני הצדדים, בפרט שבשינוי קל של הפרטים, הדין יכול להשתנות. רק בית דין ששומע את שני הצדדים יכול להכריע בשאלה כזו.

ובכל זאת נסקור את העקרונות ההלכתיים בנושא זה, ואם תצליח להגיע איתו להסכמה על פי עקרונות אלו ללא הכרעה של בית דין תיחסך לשניכם טרחה ועוגמת נפש.

1. יש לבחון את החוזה עם החברה הבונה את הפרויקט וללכת לפי הנאמר בו.

2. במקרה שאין התייחסות בחוזה לדירות כאלו, אם אכן נעשתה עבודה מיוחדת וחריגה בדירה שלך יש להתייחס אל המהנדס כמי שעשה עבודה בהסכמת המזמין, אך ללא סיכום על מחיר ("יורד ברשות"), ולכן עליך לשלם לו לפחות את השכר המקובל. עצם העובדה שהוא לא תובע מישהו אחר, לא מהווה סיבה לפטור אותך מתשלום, אם כך סוכם (רמ"א חו"מ רסד, ד; שם, שלה, א, ובהרחבה במקורות המופיעים בספרו של ד"ר שילם ורהפטיג, דיני עבודה במשפט העברי, עמ' 249-252).

3. מכיוון שיש הכחשה ביניכם לגבי ההסכמה על הסכום שהוא דורש כדאי להגיע לפשרה מתוך התחשבות בסעיף הקודם (שו"ע חו"מ יב, ה).

זכויות העובדים וחוקי המגן

מבוא

הבסיס לדיני עבודה לפי ההלכה הוא הסכם שעיקרו תשלום תמורת עבודה – העובד צריך לעבוד בנאמנות והמעסיק ("בעל הבית") צריך לשלם את שכרו. התנאים של העסקה נקבעים בין שני הצדדים מרצונם החופשי, וההלכה אינה מציבה כמעט שום דרישה מקדמית מהמעביד או מהעובד. כך למשל כותב הרמב"ם ביחס לאפשרות להעסיק עובד במלאכה בזויה (רמב"ם עבדים א, ז¹⁰):

כל עבד עברי אסור לישראל שקנהו להעבידו בדברים בזויים שהם מיוחדים לעשיית העבדים כגון שיוליך אחריו כליו לבית המרחץ או יחלוץ לו מנעליו שנאמר 'לא תעבוד בו עבודת עבד'. אינו נוהג בו אלא כשכיר שנאמר כשכיר כתושב יהיה עמך... במה דברים אמורים בעבד עברי מפני שנפשו שפלה במכירה, אבל ישראל שלא נמכר מותר להשתמש בו כעבד שהרי אינו עושה מלאכה זו אלא ברצונו ומדעת עצמו.

על כן ברור שאם העובד לא הגיע לעבודתו מכל סיבה שהיא אין סיבה לשלם לו עבור עבודה שלא נעשתה. כמו כן המעביד אינו מחויב לשלם לעובד דבר מלבד שכר עבודתו.

חוקי המגן של העבודה

ההתפתחות החברתית שחלה ברוב מדינות העולם השפיעה גם על יחסי העבודה, ובמדינות רבות, ביניהן מדינת ישראל, נחקקו שורה של חוקים

10. מקור דבריו בתורת כהנים (פרשת בהר סימן פ): "לא תעבוד בו עבודת עבד, בו אין אתה עובד עבודת עבד אבל אתה עובד בכך חורים עבודת עבד".

להגנת העובד. למשל, עובד זכאי לימי חופשה, פיצויי פיטורין ועוד. על פי ההלכה ישנו תוקף הלכתי לחוקים אלה כאשר הם הופכים למנהג המקובל (וראו עוד בהרחבה בנספח העוסק במנהג).

בנוסף לכך, ישנה פוסקים הסבורים שיש תוקף הלכתי לחוקים אלה, על סמך הכלל "דינא דמלכותא – דינא" (גיטין י, ב; רמב"ם זכיה ומתנה א, טו; שו"ע חו"מ שסט, ב; שם, ו). אמנם, יש הסבורים שכלל זה חל רק על חוקים העוסקים בביטחון לאומי, סדרי שלטון וסדר ציבורי (ראו סיכום השיטות באנציקלופדיה תלמודית ערך "דינא דמלכותא"). לכל הדעות פסיקה של בתי המשפט אינה בגדר "דינא דמלכותא" (שו"ת מהריא"ז עניזיל, סימן ד).

אולם, לגבי חוקים העוסקים ביחסים שבין אדם לחברו חידש בשו"ת חת"ם סופר (חלק ה, חו"מ מד) שלכל תקנה או חוק בעלי תוכן חיובי, קרי, שפוסקי ההלכה תומכים בה – יש תוקף הלכתי "...כתורה עשו, ואילו באו לפנינו הינו גם כן מתקנים כן". יתירה מזו, לתקנה בעלת אופי חיובי יש תוקף גם אם מקורה בפסיקת בתי המשפט (בשו"ת מנחת יצחק ב, פו). על בסיס דבריהם נראה שיש תוקף הלכתי לרבים מחוקי העבודה.

ויתור של עובד על זכויותיו – על פי פסיקת בתי המשפט עובד אינו יכול למחול על זכות שהחוק מקנה לו. אולם, פוסקי דורנו נחלקו בשאלה האם החוק יכול למנוע את האפשרות למחול זכות שהחוק מקנה (הר"א שרמן תחומין יח, עמ' 236; הר"י אליעזרוב תחומין כ, עמ' 71; פד"ר ח, עמ' 78; הרב יהודה זולדן, שבות יהודה וישראל, עמ' 468; הר"א סדן, תחומין כו, עמ' 394).

עמדת הרב יעקב אריאל (דברים בע"פ) בסוגיה זו היא שדיני פועלים נוהגים על פי מנהג המדינה, ומכיוון שיש חוק שמונע ויתור על זכויות מסוימות וכך נוהגים, כל המעסיקים מחויבים לנהוג כך. מה גם, שהמנהג ראוי ומטרתו למנוע עושה וניצול של העובד על ידי המעסיק. לפיכך, יש תוקף הלכתי לכל דיני העבודה.

החזר נסיעות

תנאי השכר המקובלים היום כוללים בתוכם סעיף החזר נסיעות, שבא לכסות את הוצאות הגעתו של העובד למקום העבודה. נשאלת שאלה כיצד יש להתייחס לסעיף זה, כ"החזר" הוצאות בלבד או כתוספת למשכורת בשווי הנסיעות גם כשלא נדרשת הוצאת סכומים אלו בפועל.

בשאלה זו עסק הרב זלמן נ. גולדברג (תחומין יט, עמ' 271 – 272) וקבע שמדובר בהטבת שכר על כל המשתמע. פסיקתו של הרב גולדברג מהווה בסיס למענה למגוון שאלות שנשאלו בנושא והובאו בסוף פרק זה.

תשלום עבור ימי מחלה למטפלת

בננו נמצא אצל מטפלת שגובה סכום חודשי עבור עבודתה. יש לציין שגם אם אנחנו לא מביאים את הילד אליה, אנחנו משלמים לה מחיר מלא על אותו יום. בעקבות מחלה של המטפלת או של אחד מילדיה לא יכלה המטפלת לשמור על בננו, וכתוצאה מכך נאלצנו להביא את בננו למטפלת אחרת שגובה פי שניים מהמטפלת הקבועה. שאלותיי הן:

1. האם אנו רשאים לנכות משכרה של המטפלת את היום שבו היא לא עבדה?

2. ואם כן, האם אנו רשאים לנכות גם את ההפרש שבין המחיר שהיא גובה לבין התשלום שהמטפלת הזמנית גובה (שהוא, כאמור, גדול פי שניים)?

בשולחן ערוך (חו"מ שלג, ה) נפסק:

כיצד דין הפועל שחזר בו אחר שהתחיל... בדבר האבוד, כגון פשתן להעלות מהמשרה, או ששכר חמור להביא חלילין למת או לכלה וכיוצא בהם, אחד פועל ואחד קבלן, אינו יכול לחזור בו. אלא אם כן נאנס, כגון שחלה (הוא או אשתו ובניו) או ששמע שמת לו מת. ומיהו אינו צריך לשלם להם כל שכרם, רק מה שעשו, וידם על העליונה.

הג"ה: ואם חזר בעל הבית וקבלן לאחר שעבר האונס, סתם, וחזרו ועשו אחר כך מלאכתן, צריך לשלם להן כל מלאכתן ואינו מנכה להן כלום.

כלומר, אילו הייתה המטפלת נעדרת מעבודתה ללא סיבה מוצדקת, אפשר היה לנכות לה את השכר של אותו יום, וגם לשכור מטפלת אחרת על חשבונה, אפילו בשכר כפול. אך כיון שהיא נעדרה עקב מחלה, אי אפשר לנכות משכרה ולשכור מטפלת אחרת על חשבונה.

זאת ועוד, אילו הייתם מפטרים אותה בעקבות מחלתה, הייתם יכולים להימנע מלשלם לה על אותו יום. אך כיון שאתם מקבלים אותה להמשך העבודה, עליכם לשלם לה גם עבור אותו יום.

אמנם, הש"ך (שם, כה) חולק על השו"ע, וסובר שגם אם המעסיק חזר וקיבל את העובד לעבודה, אין זה אומר שהוא מוחל לו על ימי המחלה הקודמים והוא עדיין יכול לנכות אותם משכרו. לפי זה היה מקום לומר, שאם עדיין לא שילמתם למטפלת, אתם יכולים לסמוך על דבריו של הש"ך ולנכות משכרה את דמי אותו יום.¹¹

11. מכיוון שמדובר במחלוקת עקרונית בדיני פועלים נרחיב מעט בהסבר המחלוקת. התוספות (קידושין יז, א, ד"ה חלה) הצביעו על סתירה בין שתי סוגיות העוסקות לכאורה בדיני פועלים. מחד בסוגיה בקידושין (יז, א) נקבע שעבד עברי שחלה מקבל את שכרו ואינו צריך להשלים את זמן המחלה, מאידך בסוגיה בבבא מציעא (עז, א) נראה שפועל שחלה אינו מקבל את שכרו. על כך הם משיבים בחילוק עקרוני:

יש שהיו רוצים לומר שאותם שכירים מלמדי תינוקות אם חלו חצי זמן כמו כן לא יהיו משלימים את זמנן כמו עבד עברי דהכא ויטלו כל השכירות כיון שהיו אנוסין... ואם כן מלמדי תינוקות נמי אם חלו לא יקחו אלא מה שהרויחו דאין לדמותם כלל לעבד עברי דעבד עברי גופו קנוי לאדונו הילכך חלה שלש אינו חייב להשלים דאין יכול לעשות מלאכה יותר מיכולתו אבל מלמד אין גופו קנוי אלא שכר עצמו ללמוד עד הזמן וכשאינו יכול להשלים לא יטול אלא מה שהרויח...

כלומר, אין מקום להשוות בין עבד עברי (סוגיה א) לפועל (סוגיה ב), שכן העבד קנוי כולו לאדון ועל כך הוא מקבל תשלום דהיינו על עצם היותו קנוי לאדונו, אם העבד

אולם למעשה מנהג המדינה הוא שעובדים זכאים ל"חופשת מחלה", ומנהג המדינה מכריע גם על פי ההלכה (עיינו עוד בנספח העוסק במנהג המדינה). על כן צריך לשלם למטפלת גם את שכר אותו יום, על פי כללי ימי מחלה הנוהגים במדינת ישראל.

תשלומי זכויות סוציאליות למטפלת

אני מעסיקה בביתי מטפלת לילדיי בשעות הצהריים בין שעה וחצי לשעתיים, ארבע פעמים בשבוע, במשך קרוב לשנה וחצי. היא לא מקבלת תלוש משכורת, אבל אני משלמת עבורה ביטוח לאומי. את השכר היא

אינו יכול לעבוד "נסתחפה שדהו" של האדון. ואילו הפועל מקבל שכר על עבודתו ולכן אם הוא אינו עובד הוא אינו יכול לדרוש שכר.

המהר"ם מרוטנבורג (מובא ברא"ש בבא מציעא פרק ו, סימן ו) שהתמודד עם אותה קושיה חילק בין מקרה של תשלום מראש ואז בעל הבית מפסיד (סוגיה א) לבין מקרה של תשלום לאחר מעשה שבו הפועל מפסיד (סוגיה ב).

אגב, במרדכי (בבא מציעא, סימן שמו) מופיע פסק של המהר"ם ממנו עולה שבעל הבית מחויב לשלם ימי מחלה אף כשלא שילם את השכר מראש. אולם, בתשובה המלאה (תשובות מימוניות ספר קניין, סימן לא) נאמר שכך היה המהר"ם סבור בתחילה ולבסוף חזר בו וסבר כמו שכותב הרא"ש בשמו. באותה תשובה מדגיש המהר"ם שזהו חילוק מקורי שלו, שלא קיבל אותו מרבתי.

הרא"ש (שם) עצמו מבחין בין מקרה שבעל הבית אינו רוצה לשלם על תקופת המחלה (סוגיה ב) לבין מקרה שבעל הבית ממשיך להעסיקו בשתיקה ומשמע מכך שהוא מוחל על הפסד ימי המחלה ומתכוון לשלם גם עליהם (סוגיה א).

השולחן ערוך ציטט אך ורק את דברי הרמב"ם שכנראה מסכים עם שיטת התוספות, ולא הביא את שיטתם של המהר"ם והרא"ש. הרמ"א הביא את דברי הרא"ש, וציין בשם "יש אומרים" את דברי המהר"ם. הש"ך חולק על הרמ"א ומקבל את דעת התוספות שבכל מקרה הפועל לא מקבל תשלום על ימי המחלה.

יש לציין שלפי דברי הש"ך גם אם הפועל מקבל על עצמו לבצע את כל העבודות שיתבקש אין דינו כעבד עברי. לעומת זאת קצות החושן (שלג, ט) סבור שלפי דברי הריטב"א יש אפשרות שלאדם יהיה דין עבד עברי לעניין זה, אם יקבל על עצמו לבצע את כל העבודות שיתבקש (עיינן בחזון איש בבא קמא כג, ז).

מקבלת בכל סוף שבוע על פי מספר השעות השבועי. בנוסף, הימים אינם קבועים, והיא עובדת לפי בקשתי. על פי הסיכום בינינו במקרים הבאים היא לא תעבוד: (א) אם הילדים חולים, (ב) בחול המועד, (ג) כאשר אני בחופשה, (ד) בימים שאני בבית ואני אומרת לה לא להגיע.

שאלתי היא: החברה שבה אני עובדת עומדת להיסגר, זה אומר שאני אפטר בתקופה הקרובה ועל כן איאלץ לפטר גם את המטפלת. מה הדין לגבי פיצויים, הבראה, חופשה? האם עליי לשלם לפי חוקי המדינה? האם אני אמורה לשלם לה למרות שלא הוצאתי שום תלוש והיא עבדה אצלי לפי שעות לא קבועות?

אנחנו מעסיקים מטפלת בביתנו 4 ימים בשבוע, 4 שעות ביום. תנאי ההעסקה הם גמישים (שעות העבודה נקבעות בינינו יום קודם (תמיד בבוקר) – התחלנו ב 5 ימים, ולבקשתה הורד יום, וכו'...).

אילו חובות העסקה חלות עלינו, ואילו חלות על המטפלת? בשאלות שונות ראינו כי עלו נושאים שונים כמו ביטוח לאומי וכו', האם זה תקף גם לגבינו? יש לציין כי בתחילת השנה סיכמנו על עבודה למשך 10 חודשים בערך, תמורת סכום מסוים הכולל גם הוצאות נסיעה. כמו כן יש לנו 2 שאלות ספציפיות:

1. לגבי ימי מחלה בשל מחלת ילדה של המטפלת – האם עלינו לשלם עליהם? האם יש מכסה מסוימת של ימים כאלה? המטפלת רצתה להחזיר לנו את הכסף על ימי המחלה, ואמרנו לה שתשאיר אותו אצלה עד שנברר.
2. לגבי חופשות חגים – האם עלינו לשלם גם על ימים שהיא אינה שומרת על הילד (לדוגמה: פורים ופסח)?

חוקי העבודה הנהוגים במדינת ישראל תקפים על פי ההלכה, אם מכוח מנהג (שו"ע חו"מ שלא, ב) ואם מכוח 'דינא דמלכותא דינא' (נדריים כח, א; ראה תחומין יח עמ' 236 ואילך). פוסקי זמננו נחלקו האם תנאי מפורש בחוזה

יכול להפקיע את זכויות העובד המוקנות לו בחוק (בספר "שבות יהודה וישראל", סימן כח, סיכם את הדעות השונות), אולם כולם מסכימים שאם לא נחתם חוזה כזה המעביד חייב בכל הזכויות המוקנות לשכיר על פי החוק. נוסף על זאת, לא ניתן לשלול זכויות אלו בטענה שהמנהג הרווח אצל המטפלות בתינוקות הוא שההעסקה היא 'שחורה', ואין לזה מעמד של 'מנהג עיר' העומד בניגוד למנהג מדינה. הסיבה: אין זה מנהג פשוט וברור שכן אין כל תקנה או מסמך המעידים על קיומו בקרב המטפלות, וגם אם היה, הרי זה 'מנהג גרוע' (תוספות בבא בתרא ב, א, ד"ה בגויל) הבטל מעיקרו שכן הוא מפלה לרעה את המטפלות.

לסיכום: עליך לברר מהן הזכויות המגיעות למטפלת כשכירה, ביטוח לאומי, דמי הבראה, ימי מחלה, פיצויי פיטורים וכדו', ולהעבירם למטפלת גם אם היא לא דרשה אותם. לגבי שעות עבודה שאינן קבועות עליך להתיעץ עם מומחה בנושא האם דינם שונה משעות קבועות.

שיעורי מדיטציה על חשבון ימי מחלה

במקום עבודתי אני מקבלת כל שנה, כמו כל עובד, מכסה מסוימת של ימי חופשה ומחלה. בבקרים אני הולכת לשיעור ספורט – מדיטציה, שנותן לי שלווה נפש, ולכן אני מגיעה לעבודה קצת מאוחר, בערך בעשר וחצי.

לזכותי די הרבה שעות מחלה ואני מעדיפה שיחשבו את אותן השעות כשעות מחלה, ולא לנכות את הזמן שאני מאחרת מימי החופש משום שבסיום עבודה ניתן לקבל תמורה כספית של ימי החופשה ולא של ימי מחלה. זה נשמע אולי ערמומי אבל מצד שני אלו השעות שלי – והאם אני יכולה "לבזבז" אותן כדי לזכות לשעה של שלוה בכל בוקר? האם מותר לי לבקש מהמעסיק לחשב לי את שעות המדיטציה כשעות מחלה?

הזכות לימי מחלה מבוססת על מנהג המדינה או חוק המדינה (ראו בתשובה הקודמת), ובדיני עבודה "הכל כמנהג המדינה" (שו"ע חו"מ שלא, ב). ימי

מחלה, כשמם כן הם, תשלום עבור ימים בהם העובד חולה. אין הם 'שעות שלי', אלא של המעביד שהוא חייב לשלם אותן לעובד שנעדר עקב מחלתו. אמנם, כתבת 'לבקש מהמעסיק', לא ברור מי זה 'המעסיק'. אם הכוונה לבעל החברה, או למי שהוסמך לכך בחברה, ודאי שהדבר מותר אם הוא הסכים, כיוון שהוא מחל על זכותו. אך אם המדובר בפקיד שאחראי על הרישום, הדבר אסור על פי החוק וההלכה.

שכר בחינוך מוכר שאינו רשמי

ש עבדתי כמחנכת בכיתה ז' בבי"ס פרטי (מוכר שאינו רשמי) במשך שנת לימודים אחת.

בחווה העבודה שנערך לפני תחילת העסקתי נקבע כי השכר יעמוד על 26 ש"ח לשעה ללא הטבות נוספות, כמו כן סוכם שבחודשי החופש הגדול לא ישולם שכר, אלא אם כן אמשיך לעבוד בשנה הבאה – אז אקבל שכר על שלושה שבועות מתוך חודשיים. בסוף השנה התפטרתי עקב השכר הזעום, ולא קיבלתי שכר בחודשי החופש הגדול.

במענה לפנייתי אל משרד החינוך הובהר לי כי על פי תקנות חינוך ממלכתי (מוסדות מוכרים) התשי"ג 1953, כל מוסד המבקש הכרה חייב לשלם שכר בשיעורים הנהוגים בחינוך הרשמי, אף אם הוא מתוקצב רק בחלקו. אציין כי כשחתמתי על החוזה לא הייתי מודעת לכך.

שאלותיי:

1. האם תקנות משרד החינוך תקפות על פי ההלכה?
2. האם בפנייה לבית הדין לעבודה יש איסור 'ערכאות'?

ת השאלה האם קביעת שכר שלא על פי כללי החוק אפשרית על פי ההלכה, שנויה במחלוקת: דעת הר"א שרמן שהחוק תקף ומשמעותי (תחומין יח, עמ' 236 ואילך; ראו עוד מאמרו של הרב אורי סדן תחומין כו, עמ' 394–400, ברוח דבריו של הרב שרמן) דעת הר"י אליעזרוב, ודעת הרוב בבית

הדין הגדול בזמנו, היא שהחוק אינו תקף (תחומין כ עמ' 71 ואילך; ראו עוד פתחי חושן שכירות פרק ז, הערה יז, בסופה, הסבור שניתן למחול על הזכויות המגיעות לפי חוק. לסיכום הדעות ראו "שבות יהודה וישראל" סימן כח).

במקרה שלך יש סיבה נוספת לומר שויתור העובד על זכויותיו איננו תקף, כיון שהמוסד מחויב על ידי משרד החינוך לתת לעובדים את מלוא זכויותיהם (מדין עבד כנעני, קידושין ז, א; שו"ע חו"מ קצ, ד; וראו בפד"ר 1323-35 מ"י תמוז תשס"ח, בי"ד הרבני באשדוד שם נחלקו הדעות בשאלה זו). בנוסף יש לדון האם בכלל היתה מחילה, כיון שלטענתך כלל לא ידעת שת זכאית לשכר המקובל בחינוך הרשמי.

ראשית לכל, תוכלי לפנות למוסד בו עבדת ולהזכיר להם את הוראות משרד החינוך, יתכן שבכך יסתיים העניין. אם לא תהיה הסכמה, יש בדברייך עילה לפנייה לבית דין לממונות. לאחר שבית הדין ישמע את שני הצדדים הוא יוכל להכריע האם הצדק עמך. אם המוסד יסרב להגיע לבית דין, תוכלי להוציא "כתב סירוב", ולפנות לבית דין לעבודה.

אגב, זכותך להגיש תלונה למשרד החינוך כנגד המעסיק על כך שהוא מפר חובה חקוקה ופוגע בעובדים.

שותף בעסק שחלה

אנחנו שותפים בעסק קטן, העבודה המשותפת בעסק מתנהלת בצורה שבכל יום אחד מאיתנו עובד ואנחנו מתחלקים ברווחים. בעקבות מחלה של שותף אחד, נאלץ השותף השני לעבוד כל יום, ואף להיעזר בעובדים מבחוץ. במהלך כל התקופה (כחודש וחצי בינתיים) הרווחים חולקו כרגיל, כלומר השותף החולה קיבל שכר כאילו הוא עובד, והשותף הבריא לא קיבל תשלום על עבודתו הנוספת. כיצד לדעתכם יש לנהוג במקרה זה? האם יש מקום לשלם יותר לשותף שעבד? האם השותף החולה אמור לספוג חלק מההוצאות הנוספות שהיו כתוצאה ממחלתו (עובדים חיצוניים)?

כותב התשב"ץ בתשובותיו (א, לה):

ת

נראה לענין אונס או חולי שאין לו כלום. שאינו מן הדין שזה ירויח ויתן לכיסו של זה וזה יעמיד בטל... ואם יש מנהג בזה בין השותפין יעשו כמנהגן שכל המשתתפין על דרך המנהג הם משתתפין.

כלומר, אם יש מנהג בדבר זה, יש ללכת אחר המנהג. במקרה שאין הסכמה ברורה, הדין במקרה זה הוא שהשותף שחלה צריך לשלם לשותף שעבד במקומו או לעובדים אחרים שהחליפוהו עבור הזמן שהחליפו אותו, ובשאר הרווחים מתחלקים כרגיל. וכן פסק הרמ"א (חו"מ קעו, יט; ראו עוד נתיבות המשפט שם, לז).¹²

כמובן שאם היה סיכום יש לפעול על פי הסיכום. כמו כן, במקרה שלכם, ייתכן שיש עוד פרטים המשנים את הדין, ואם יש חילוקי דעות יש ללבנם בדין תורה.

12. נתיבות המשפט סייג את הדברים: "נראה שכונתו דהשותף יכול לחלוק עצמו בפני בית דין שיעסוק וירויח בחלקו לבד, שאינו מן הדין שיעסוק בשל חברו. אבל אם כבר עסק בלא חלוקה, הרויח לשותפות, רק שנוטל מקודם כאריס, דודאי אינו יכול ליטול ריוח שעלה על חלק חברו, דכיצד הלה עושה סחורה בפרתו של חברו. ואם עבר האונס חזר להשותפות ואינו יכול לחלוק עמו, כמו בפועל שחלה דכשהבריא חוזר למלאכתו כמבואר בסימן של"ג."

לדבריו שותף לא יכול לתבוע רווחים ששותפו כבר נטל, ואולם יש לו זכות לפרק את השותפות על רקע המחלה ומכאן ואילך ליטול את הרווחים לעצמו. אמנם אם הוא טרח יותר בגלל חסרונו של שותפו יכול הוא ליטול שכר טרחה על כך.

גם בעל שו"ת לחם רב (סימן קיב, מחברו הוא בעל ה"לחם משנה") כתב שדברי התשב"ץ כפשוטן קשים מן הדין ומן הסברה, ונדחק לפרש שכונתו של התשב"ץ שינכו לשותף שלא עבד את דמי טרחתו של השותף השני שעבד. וראה עוד דיון נרחב בפתחי חושן (הלכות שותפין פרק ב, סעיף יב).

הפליה בקבלה לעבודה עקב היותי שומרת מצוות

ש אני סטודנטית בבי"ס לאחיות, לאחרונה ביקשתי, כמו שאר חברותי, לשלב עבודה בבי"ח עם הלימודים (דבר מקובל, ומבוקש על ידי בתי החולים). ניגשתי להנהלת הסיעוד בבית חולים מסוים ושם התבקשתי למלא טופס, בין השאר סימנתי את האפשרות שאני לא מעוניינת לעבוד בשבתות וחגים. האחות האחראית על המחלקות הכירורגיות קראה לי לחדרה בדיסקרטיות ושאלה אותי האם יש לי בעיה לעבוד בשבתות וחגים? עניתי שכן. בתגובה היא הבהירה לי חד משמעית שלא אוכל להתקבל לכל המחלקות שתחת אחריותה. (לדבריה כולם שווים וכולם צריכים להיות נכונים לעבוד 7 ימים בשבוע) לא התייאשתי ושלחתי קורות חיים לבית החולים, המזכירה התקשרה אליי ושאלה אותי אם אני דתייה ואם יש לי בעיה לעבוד בשבת. שוב עניתי – כן. בתשובה היא אמרה לי שחבל על הזמן שלה ושלי. התייעצתי עם רבנים שאמרו שהעבודה בבית חולים זה בשבת כרוכה בהכרח בעבירה על איסורי דאורייתא. ניסיתי שוב להתקבל למחלקות אחרות. פעם אחת הזמינו אותי לראיון וברגע שנכנסתי שאלה המראיינת האחת את חברתה, בעודי יושבת לפנייהם, "את ידעת שהיא דתייה?" ושוב הבהירו לי שלא אוכל לעבוד אצלם אם לא אסכים לעבוד בשבת. קמתי בכעס ואמרתי להן שאני לא מאמינה שיהודיה במדינת ישראל מופלית לרעה עקב היותה שומרת מצוות! ושזה מזכיר לי תקופות חשוכות בהיסטוריה והלכתי. יש לציין שבית החולים מלא בגויים וגם ביהודים שמתחננים לקבל משמרות בשבת, שכן השכר כפול ומכופל. רציתי לשאול האם מותר חוקית לעשות דבר כזה? מה ניתן לעשות?

ת בית חולים פועל שבעה ימים בשבוע כיוון שמטרתו היא הצלת נפשות. יש לו היתר עבודה בשבת עקב מטרה נעלה זו. כל עובד שרוצה לעבוד בבית החולים נדרש להתייצב בכל הימים בהם עבודתו נדרשת, דהיינו גם בשבת.

על כן זו דרישה מפלה מצידך לקבל תנאים שונים משאר העובדים. אמנם עלינו לבצר ולחזק את שמירת השבת בבית החולים ולעמוד על כך שההלכות יישמרו, עד כמה שניתן גם במסגרת זו. עלייך לדרוש מבית החולים תנאים מתאימים לעבודה בשבת שלא יחייבו אותך בחילול שבת שלא לצורך. תוכלי להיעזר בעניין זה גם ברב בית החולים שאמור, בין היתר, לטפל בבעיות אלו. אם אינך יכולה לעמוד במטלה זו, חפשי עבודה בבתי החולים בהם שמירת השבת מוסדרת כראוי.

לגבי סיום דבריך שיש גויים ויהודים שמתחננים לעבוד בשבת, זו כמובן אפשרות העומדת לרשותך, להתחלף עם גויים בשבת, אך אינך יכולה לדרוש מבית החולים לבצע סידור עבודה מסוג זה. לגבי תחלופה עם יהודים יש בזה בעיה הלכתית, שהרי המחליף חייב בשמירת שבת כמותך. אדרבה, במקרה שאת תשתדלי למעט בחילול שבת, והמחליף שלך לא יקפיד על שמירת שבת, נחלקן הפוסקים אם החלפה כזו מותרת. בספר "שמירת שבת כהלכתה" (חלק א, פרק מ, סעיף כג) כתב שראוי לא להחליף עם יהודי אחר. ככלל כדאי לזכור שאין זו שאלה רגילה של עבודה הכרוכה בחילול שבת, ויש בה גם מצווה גדולה של הצלת נפשות, ומה טוב שאדם שיש בו יראת שמים אמיתית והבנה עמוקה של קדושת החיים וערכם, יעסוק בדברים אלו מתוך חרדת קודש.

חישוב החזרי נסיעות כשיש הנחה

אני גר בשפלה ועובד במוסד חינוכי ביש"ע. אני מקבל החזרי נסיעות על פי קווי האוטובוסים, אף על פי שאני נוסע ברכב ולא באוטובוסים.

כאשר התחלתי לעבוד בררתי בחברת האוטובוסים את מחיר הנסיעה בקווים הללו ועל פי זה אני ממלא דו"ח נסיעות בכל חודש למעסיק שלי.

יום אחד, באופן חריג, נאלצתי לנסוע באוטובוס והתברר לי שיש סבסוד לנסיעה לתושבי יש"ע והיא עולה רק 4.50 ₪, ולא 11.50 ₪ כפי שנאמר לי

בחברה אמנם איני תושב יש"ע אך הנהג דרש ממני מחיר מסובסד וכפי שראיתי כך הוא נהג גם עם אנשים אחרים שאינם תושבי יש"ע.

מאז אני מהרהר מה עלי לעשות, האם עלי לשנות את הדו"ח? מדובר בהרבה כסף בחישוב חודשי.

מצד אחד, ייתכן שהנהג עושה שלא כדין כשהוא לוקח מחיר מסובסד מן הנוסעים שאינם תושבי יש"ע על דעת עצמו. אם כך הדבר, המחיר ה"אמיתי" של הנסיעה הוא 11.50 ש"ח וכפי שמילאתי בדו"ח כל הזמן ואין לשנות. ובפעם הבאה שאסע בקו זה עלי לעמוד על כך ולשלם מחיר מלא ללא סבסוד.

מצד שני, ייתכן שזה לא שיקול, ומה שקובע מבחינתי זה מה שהנהג עושה בפועל.

אנחנו גרים ביישוב בשומרון, לאחרונה אשתי התחילה ללמד בבית ספר יסודי בעיר. רציתי לשאול לגבי החזרי הנסיעות. במשרד החינוך מקובל לשלם החזרי נסיעות על פי מחיר הנסיעה ב"אגד". בין אם המורה נוסעת ברכב פרטי והוצאותיה גדולות יותר, ובין אם היא נוסעת בטרמפ או כל דרך אחרת. איני יודע אם זה מפני שמשרד החינוך אומר: "מצדי תיסעו באוטובוס" או שכך הם קבעו כאמת מידה להוצאות הנסיעה גם ברכב פרטי. בקווים שבאזורנו לא משלמים מחיר מלא על כרטיס. מחיר הנסיעה באוטובוס לכל הנוסעים הוא כשל אורח ותיק היינו חצי המחיר. איך צריך ונכון לדווח, על פי הקוד של הנסיעה או על פי המחיר בפועל, ומצד שני לא נקבל החזר על הוצאות הרכב בימים בהם נוסעים ברכב פרטי. חשוב לציין שכנגד ימים אלו יש ימים שאין כלל הוצאות בגלל נסיעה בטרמפ וכדומה, כך שקשה לומר האם יהיה רווח או הפסד בשקלול הסופי. אציין שכבר שאלתי רב והוא ענה לי שצריך לברר במשרד החינוך, אך תחושתי היא שלא קיים נוהל מסודר וידוע לכל, וכל פקיד יענה לי כמו שעולה בדעתו באותו רגע.

ת שאלת דמי נסיעות לעובד שאינו נוסע באוטובוס נידונה בדברי הפוסקים, ולמסקנה העובד זכאי לדמי נסיעות גם אם לא נסע בפועל באוטובוס, כיון שתשלום דמי נסיעה נחשב כהטבת שכר. לא ניכנס לכל הדיון ההלכתי, אלא נסתפק בשתי ראיות פשוטות לכך:

1. בהטבות אחרות כגון: דמי הבראה, ביגוד, ברור שהעובד אינו חייב לרכוש בגדים או לצאת לחופשות בכל הסכום שהוא מקבל.
2. תשלומים אלו חייבים במס.

סכום התשלום מחושב על פי עלות הנסיעה באוטובוס מכוח ההסכם עם ארגוני העובדים. אמנם לעתים ייווצר מצב מוזר, למשל כשלעובד אין קו אוטובוס ישיר ממקום מגוריו למקום עבודתו הוא יקבל תשלום על נסיעה לעיר וממנה חזרה אל היישוב הסמוך אליו. לגבי שאלתכם, כל עובד מתקבל לעבודה על דעת מנהג המדינה. אינכם העובדים היחידים שמלמדים ביש"ע ומקבלים החזר נסיעות. יש רבים כמוכם, ועל פי בירור שעשינו כולם נוהגים לדווח על פי המחיר בפועל (שהוא המחיר לכל הנוסעים באזור) ולא על פי המחיר המלא, וכן מסתבר. גם אתם התקבלתם לעבודה על דעת שתדווחו כפי שנהוג. לכן, עליכם לשנות את הדיווח ולהשיב את כל הכספים שקיבלתם בטעות (ראה במאמרו של הרב זלמן נחמיה גולדברג, "דמי נסיעה לעבודה", תחומין יט, עמ' 271).

החזר נסיעות כפול ובחירה בין מסלולי תשלום

ש אני מתגוררת בישוב קטן, ועובדת בבית ספר בעיר גדולה שניתן להגיע אליה בשני מסלולים שונים האחד קצר יותר ומחיר הנסיעה זול יותר, השני ארוך ויקר. לרוב אני מגיעה ברכב פרטי (כדי לא להחליף מספר אוטובוסים, ולחסוך המתנה בין אוטובוס לאוטובוס). מחיר הדלק זהה לדמי נסיעה במסלול הארוך ואולי אף נמוך ממנו במעט.

כשהתחלתי לעבוד בבית הספר לא ידעתי איזה אוטובוסים מגיעים ומה מחיר הנסיעה כיוון שהגעתי עם רכב, לכן העתקתי את הנתונים הללו מטפסים של מורים אחרים המתגוררים ביישוב שלי. בכל הטפסים שראיתי נרשם מסלול זהה – היקר יותר (ייתכן שגם הם אינם מודעים למסלול הנוסף, אני ניסיתי רק היום את המסלול בקווים אלה). שאלותי הן:

1. אני עובדת בבית ספר אחד, ומקבלת שתי משכורות – ממשרד החינוך ומן העירייה, כיוון שחטיבת הביניים ממומנת על ידי גוף אחד והתיכון על ידי גוף אחר. שלושה ימים שבוע אני עובדת גם בחטיבה וגם בתיכון, ומקבלת החזרי נסיעות כפול משני הגופים – האם זה בסדר? מה עלי לעשות?
2. האם עלי לדווח על המסלול הזול יותר?

עד עתה עבדתי בעבודה אחת שבה נתנו לי כרטיס חופשי חודשי בתשלום כדמי נסיעות. עתה הוצעה לי עבודה נוספת שגם בה אני זכאית לדמי נסיעות, אני עוד לא יודעת אם זה יהיה ע"פ דיווח שלי או שגם הם יתנו לי סכום השווה למחיר חופשי חודשי. כשאסע לעבודה השניה אשתמש מן הסתם בכרטיס חופשי חודשי שקיבלתי מהעבודה הראשונה. השאלות שלי:

1. האם מותר לי לדווח (לעבודה השניה) על דמי נסיעות ולקבל החזר כפול?
2. איך עלי לדווח – ע"פ מספר הנסיעות שאסע (שני אוטובוסים עירוניים לכל כיוון) או מחיר של חופשי חודשי?

אני עובד בשתי עבודות הדורשות נסיעה. לפעמים בנסיעה אחת אני עושה דברים גם בשביל העבודה הראשונה וגם בשביל השניה (זה מסתדר מבחינת שעות העבודה וכו'). כיון שבשתי העבודות אני זכאי להחזר נסיעות על פי תנאי העבודה אני רוצה לשאול האם מותר לי לדווח על נסיעה כזו בשני המקומות (הרי מבחינתם ביצעתי את כל המשימות, ורק לעצמי חסכתי נסיעה כפולה)? אם לא, איך עלי לדווח ומאיזה מקום עבודה אקבל את החזרי הנסיעה?

1. קבלת החזר כפול

המשנה בכתובות (פרק יב משנה א) אומרת:

הנושא את האשה ופסקה עמו כדי שיזון את בתה חמש שנים חייב לזונה חמש שנים. נשאת לאחר ופסקה עמו כדי שיזון את בתה חמש שנים חייב לזונה חמש שנים... וכן לא יאמרו שניהם הרי אנו זנין אותה כאחד אלא אחד זנה ואחד נותן לה דמי מזונות.

ממשנה זו דייק הגאון רבי זלמן נחמיה גולדברג (תחומין יט, עמ' 271) שניתן לקבל התחייבות כפולה משני מעסיקים לתשלום של אותה נסיעה. אפילו אם העובד לא נסע בפועל בתחבורה ציבורית, קובע הרב גולדברג, שהמתחייבים צריך לשלם לו דמי הנסיעות, כחלק משכרו. כיון שיש מקרים שבהם לא ניתן להמיר את ההתחייבות בכסף מומלץ לעיין במאמר.

2. בחירה בין מסלולי החזר

מכיוון שדיווח הוצאת הנסיעה מבוסס על אימון בינך לבין המעביד, ודאי שיש לדווח למעסיק דיווח אמת, על פי המסלול הזול יותר (יתכן שבמסלולי נסיעה שונים ניתן לבחור במסלול היקר יותר משיקולי מהירות).

דיווח על הוצאות נסיעה שלא היו

אני לומדת באוניברסיטה וכדי לממן את הלימודים אני משתתפת בפרויקט חונכות (פר"ח). כתנאי לקבלת המלגה יש לדווח בסוף כל חודש על הפעילות של אותו חודש בדו"ח זה יש גם סעיף הוצאות הנסיעה למפגשים. בפועל אינני משתמשת בתחבורה ציבורית או ברכב (אין לי רכב והתחבורה הציבורית לא נוחה), האם אני יכולה בכל זאת לדווח על הוצאות נסיעה? התשובות שקיבלתי עד עתה נחלקו – חלק אמרו שזה תשלום שמגיע לי בכל אופן, וחלק אמרו שהצורך בדיווח חודשי מוכיח שאין זו הטבת שכר. מה הדין?

יש לי מספר שאלות בנוגע להחזר הוצאות נסיעה מהעבודה: התשלום על נסיעות בעבודתי מחושב לפי קילומטר (ההנחה היא שכולם מגיעים לעבודה, וכן נוסעים במסגרתה עם רכבם הפרטי). בסוף כל חודש אני צריך לדווח על שעות העבודה ועל הנסיעות. האם מותר לי לדווח על נסיעה גם כשנסעתי בתחבורה ציבורית, טרמפים וכדומה, כאילו נסעתי עם רכבי (כי מוגדר בתנאי השכר שיש לי החזר על רכב)?

נראה שניתן להצהיר על הוצאות נסיעה שלא היו. כפי שענינו בתשובות קודמות, החזר נסיעות הוא הטבת שכר. אמנם אם יש דרישה להגיש כרטיסים על כל נסיעה למפגש, מסתבר שאין לדווח על נסיעה שלא נתקיימה. כמובן שאם קיימת הוראה אחרת מפורשת בהסכם שבינך לבין המעביד יש לפעול על פיה.

חשש להחזר הוצאות כפול

אני עובדת בארגון חברתי מסודר ומאורגן מאוד, בסוף כל חודש אני מעבירה להם דו"ח נסיעות וחשבוניות והם משלמים לי עבור הכספים שהוצאתי. כיון שאני מסיימת את עבודתי שם, רציתי לוודא שאכן החזירו לי את כל הכספים, ונראה לי שהם העבירו לי סכומים גדולים יותר מאלו שדווחתי עליהם. אמנם, יתכן והרישומים שלי לא מדויקים (השתדלתי לרשום לעצמי לאחר כל דיווח מה שלחתי אך לא תמיד עשיתי זאת). אולם, יתכן שהעבירו לי תשלום כפול על אותה הוצאה. הבעיות שלי הן:

1. אני לא כל כך יודעת את הנתונים המדויקים, פניתי אליהם בעבר על מנת שיבדקו את החשבונות (בזמן שחשבתי שהם חייבים לי סכום גדול, אולם כעת מסתבר שיתכן ואני חייבת להם), והם ענו שזה מסובך.

2. הגזברית בחופשת לידה ומחליפתה לא כל כך בקיאה בדברים.

אני לא רוצה לעבור חלילה על גזל ולקבל את מה שלא מגיע לי, אך יתכן ואלו כספים שלי ואין לי מושג, רציתי לדעת מהי חובתי ההלכתית כדי לא

לקחת מה שלא שייך לי, וכדי שלא יקחו ממני מה שמגיע לי. האם מספיקה בקשה נוספת לבדיקת הדברים ויידוע של מנכ"ל הארגון אודות הבעיה? האם עלי להתעקש על פתיחה של כל הדו"חות מהעבר? אני חוזרת ומציינת שמדובר בארגון רציני ומסודר, אם כי יתכנו טעויות לכאן או לכאן. אשמח לתשובה בהקדם, אני מסיימת את עבודתי שם בימים הקרובים ואחר כך כבר לא יהיה עם מי לדבר.

כאשר אדם אומר מעצמו שיתכן והוא חייב – הוא פטור לחלוטין, כפי שפסק השולחן ערוך (חו"מ עה, י):

לא תבעו אדם, אלא מעצמו אמר לחבירו: ...איני יודע אם הלוייתי או אם הפקדת אצלי או אם גזלתך, הואיל ובלא תביעת אדם אמר כן, פטור אף לצאת ידי שמים.

כלומר, אדם שהודה מעצמו שיתכן והוא קיבל כסף שלא כדין – פטור לחלוטין, אפילו בדיני שמיים. בערוך השולחן (חו"מ עה, טו) נימק: "דאין תובע שוכח מליתבע חובו". ומכאן יש להניח שבארגון מסודר כפי שאת מתארת היעדר תביעה מוכיח גם העדר חיוב.

את נהגת לפניך משורת הדין כשפנית להנהלת הארגון, ומכיוון שהאחראים אינם מעוניינים לבדוק את הנושא הרי שהם מחלו על החובות הללו, ובוודאי שאת פטורה מלשלם.

עובד שהזיק או שניזוק

מבוא

על העובד לבצע את עבודתו מבלי לגרום נזק למעסיקו זהו כלל יסודי וברור. עובד המקבל שכר על עבודתו (בניגוד למתנדב) דינו כשל שומר שכר. ולכן הוא פטור מתשלום אם הזיק באונס¹³ וחייב על כל שאר הנזקים. אם הוא אינו מומחה במלאכה, ובכל אופן עסק בה, הוא חייב לשלם על כל נזק שייגרם כתוצאה ממלאכתו. נטל ההוכחה על מומחיות העובד מוטל על העובד עצמו (שו"ע חו"מ שו, ד"ז).

במקרה שהעובד ניזוק בזמן העבודה, הנחת היסוד לדיון היא אחריותו של האדם על עצמו. אמנם במקרים מסוימים בהם ניתן למצוא אשמה ורשלנות בפעולות המעסיק שלא הקפיד לשמור על שלום העובד, מוטלת האחריות על המעסיק. דוגמה לדבר ניתן למצוא בדברי הרמ"א (חו"מ קעו, מח) הבאים:

מי ששולח חבירו בעסקיו ונתפס, יש אומרים דאם הלך בשבילו בחנם חייב לפדותו, דהוי ליה עליו כשואל שחייב באונסין, ויש חולקין דפטור המשלח...

במקרה זה מדובר באדם שהלך בשליחותו של אחר בהתנדבות, ועל כן אחריות המשלח לשלום השליח גדולה במיוחד. אולם, בדרך כלל המעסיק אינו אחראי על מה שקורה לפועליו. אמנם כיום חוקי העבודה מחייבים את

13. יש מחלוקת יסודית בין הראשונים בשאלה מדוע אין במקרה כזה חיוב על הפועל משום "אדם המזיק" למרות שאדם חייב גם על נזקים שנגרמים על ידו באונס. תוספות (ב"ק כז, ב, ד"ה ושמואל) רואים בזה סימן שיש מצבי אונס בהם אדם המזיק פטור. ואילו הרמב"ן (ב"מ פב, ב, ד"ה ומצאתי) פירש שמאחר והוא ביצע את העבודה בחפץ ברשות בעל החפץ, אין להגדירו כ"מזיק", אם הנזק נגרם באונס.

המעסיק לבטח את עובדיו ועל כן המציאות והפסיקה בתחום זה השתנו וכפי שיפורט בתשובות דלהלן.

תשלום פיצוי לפועל על פגיעה ביד

ש פועל עבד בנגריה בתור שכיר יום, בשעת העבודה קפץ אחד מכלי העבודה על ידו והוא קיבל מכה. בנגרייה זו מקובל לעבוד ללא כפפות, כיון שלא רוצים ל"העיק" על העובדים "ולחייב" אותם ללבוש כפפות (לא בטוח שבמקרה שלו היו עוזרות). האם הוא יכול לתבוע את המעסיק לשלם לו פיצויים? הפועל אומר שעדיין כואבת לו האצבע (אף שהוא יכול לעבוד כרגיל). השאלות הן:

1. האם הוא זכאי לקבל תשלום על הבדיקות הרפואיות?

2. האם הוא זכאי לפיצוי גם על הכאבים באצבעו?

חשוב לציין שלפי החוק המעסיק חייב לוודא שעובדים שלו ילבוש כפפות. אך זה אולי שונה כאן, כי זה מקום לעובדים שרוצים לעבוד זמן קצר (העובד עצמו קטיץ – וגם זה נגד החוק אבל יש מקומות שבהם לא מקפידים על כך).

ת את הדיון יש לחלק לשני שלבים: בראשון, נברר את הדין על פי ההלכה כפי שהיא, והשני, יעסוק בדין על פי ההלכה לאור החוק המגן על העובדים.

מדברי הרמ"א (חו"מ קעו, מח) עולה שנחלקו הדעות לגבי חיוב המעסיק על נזק שנגרם למי שעשה עבורו עבודה בחינם, אך לגבי עובד בשכר נראה שכולם מסכימים שהמעסיק פטור, וכן פסק השו"ע (חו"מ קפח, ו). כמובן שאם הנזק נגרם ישירות בשל הטעיית המעסיק, הרי שהמעסיק חייב (שולחן ערוך חו"מ שח, ז).

במקרה המתואר נראה שהמעסיק פשע בכך שלא אמר לעובדים ללבוש כפפות, ולפיכך עליו לשלם לכל הדעות (מבי"ט ג, קנו; אמנם, מהש"ך קעו,

נו, משמע שהוא חולק ופותר את המעסיק, ראה פתחי חושן שכירות, פרק ז, הערה סה).

כמו כן קיים בהלכה חיוב של המעסיק לצאת ידי שמים (משפט שלום קעו, מח; מובא בפתחי חושן שכירות ז, לא) אך לא ברור באילו מקרים חיוב זה תקף. הרב א"צ שיינפלד (ספר "נזיקין", סדרת חוק לישראל, עמ' 82) סייג זאת רק במקרה שהמעסיק הטעה את העובד, אולם, בספר "דרכי חושן" (א, עמ' שמג) חייב בריפוי גם ללא הטעייה מכוונת וראו עוד בשו"ת אפרקסתא דעניא (ד, שב) וצ"ע.

נסיים חלק זה בדברי הרב עוזיאל זצ"ל (שו"ת משפטי עוזיאל כרך ד – חו"מ סימן מג) שהדגיש את חובתו של המעסיק למנוע נזק לעובדיו, ואף הטיל עליו חובה מוסרית לפצות אותם במקרה שהתרשל. דבריו מקבלים משנה תוקף בשאלה זו כיון שמדובר פה על העסקת קטין:

אבל אם אמנם מצד ההלכה אין בעל הבית חייב בנזקי הפועל, אך נראה לי, כי לא נאמרו הדברים הללו בימינו שהסכנה קרובה יותר מפני תסביכי הטכניקה המרובים הדורשים זהירות מרובה, ועלול האדם להיתקל בהם כל רגע ולהינזק. ונוטה אני לומר שבעל הבית מוזהר מן התורה לעשות כל מה שאפשר [כדי] להבטיח פועליו מסכנת מות או מום ככתוב: "ועשית מעקה לגגך, ולא תשים דמים בביתך" שכולל כל מכשול העלול להזיק כמו כלב רע וסולם רעוע וכו' (ב"ק טו וח"מ ס' תכז סעיף ה).

מכאן אנו למדין חובת בעל הבית או הקבלן לדאוג בדיוקנות זהירה בתנאי העבודה שיהיו בטוחים מכל מכשול הגורם לאיזה אסון שהוא, וכן להבטיח את פועליו בפצווי כסף מתאימים במקרים כאלו ובאם לאו הוא נלכד בעוון "לא תשים דמים בביתך" וצריך כפרה. אבל אין זה דבר היוצא בדיוני.

אולם במקום שהמנהג נפוץ בכל המדינה להבטיח [=לבטח] את הפועלים, מחזיקים אנו בכלל הידוע: הכל כמנהג המדינה (רמב"ם ה' שכירות פ"ט וח"מ סי' של"א) אבל גם במקומות אלו אי אפשר לקבוע הלכה ברורה לחייב את בעה"ב או את הקבלן, סכום הפיצויים שאפשר לקבל מחברת אחריות [=הביטוח], אלא השאלה עומדת לדיון בכל מקרה אסון שהוא, ומתחשבים עם איכות האסון, סיבותיו ותוצאותיו ומצב המעביד והעובד.

הרב עוזיאל מסיים בחובתו של המעסיק לבטח את עובדיו. ראו עוד בספר "דיני עבודה במשפט העברי" (ד"ר שילם ורהפטיג חלק ב, עמ' 951) ואילך שהביא מדברי הרב ש"ת רובינשטיין (תורה שבעל פה תשכ"ב עמ' צר"צח) שכיום יש תביעה על המעסיק מדין תורה על כך שלא ביטח את עובדיו משום המנהג הברור בעניין.

בחלק השני יש לברר את הדין בעקבות חוקי המגן. החוק קובע שאם הפועל ניזוק יש לו אפשרות לתבוע פיצוי מהביטוח הלאומי. הביטוח הלאומי יתבע מהמעסיק את תשלומי הביטוח שלא שולמו על ידו. אם מסיבות שונות לא ניתן לתבוע את הביטוח הלאומי, יש מקום לחזור ולתבוע את המעסיק בבית הדין על בסיס חיובו לצאת ידי שמים.

לגבי גובה הפיצוי, העובד זכאי לקבל מביטוח לאומי כל פיצוי שיינתן לו. אם התביעה תופנה למעסיק יש צורך בבירור הדברים בבית דין.

פיצוי לעובד על תשלום קנס תעבורה

עובד שתפקידו ללוות את מעסיקו ולעזור לו בקניות וסידורים וכדומה, יצא יחד עם מעסיקו לסידורים, ושניהם קבלו דו"חות על חציית הכביש שלא במעבר חצייה. האם העובד יכול לדרוש את תשלום הקנס ממעסיקו?

ש

ת באופן כללי אדם אחראי על מעשיו גם בשעה שנשכר לעבודה (ראה רמ"א שו"ב). גם העובד וגם המעסיק אחראים איש איש למעשיו ונושאים באחריות לתוצאות אותם המעשים. אמנם אם המעסיק פשע וגרם בכך נזק לעובד שלו הוא חייב לפצות אותו (עיינן תשובה קודמת), אך במקרה המתואר כאן הייתה לפועל אפשרות לסרב ולומר איני עובר במקום בו אסור לי לעבור, ולכן המעסיק פטור.

הורדה ממשכורת עקב טעות בקופה

ש אני עובדת כקופאית בחנות, חשוב לי לציין כי כאשר אני נותנת עודף ללקוח אני משתדלת להסתכל שחלילה לא קיבל יותר או פחות. השבוע הגיעה מוכרת חדשה לחנות וכדי להשתלם היא ישבה בקופה שלי, כשאני או מישהי אחרת עומדת לידה (זאת אומרת, חצי יום אני ישבתי בקופה וחצי יום היא ישבה). בסיום יום העבודה כאשר סגרתי את הקופה אני רואה שחסרים בקופה 100 ₪. אין לי מושג איך ולמה, וחלילה אני לא רוצה להאשים את המתלמדת, אבל בעלי החנות רוצים להוריד לי ממשכורת 100 ₪. שאלתי היא, האם מותר להם להוריד לי מהמשכורת? וגם אם זו הייתה אשמתי, זה נעשה בשוגג וחלילה לא הגיע לכיסי. האם מותר להם לעשות זאת?

ת על פי החוק אסור להוריד משכרו של עובד, אלא אם כן יש הסכם חתום בעניין. אם יש הסכם חתום שמאפשר הפחתת שכר, אזי יש לשקול האם אכן במקרה זה העובד הוא שאשם בחוסר. במקרה דנן יש שתי אפשרויות כיצד נגרם ההפסד:

1. את או המוכרת החדשה לא גביתן את הסכום הנכון, או לחילופין נתתן עודף גדול מדי.
  2. הסכום נגבה כראוי מהלקוחות והושם בקופה, אך אבד לאחר מכן.
- לגבי אפשרות א', נראה שמדובר ברשלנות של ממש שהרי חובה על הקופאית לקבל את הכסף מידי הלקוח ולתת לו את העודף הנכון ולכן מי

שעשתה את הטעות הזו חייבת (ראה פתחי חושן פיקדון פרק יב, סעיף יג, בהערות לג'ד, בשם הש"ך חו"מ קעו, טז, ועוד). גם לגבי אפשרות ב', במקרה של אבידה, מכיוון שהקופאית נחשבת כשומרת עבור שכר, הרי ששומר שכר חייב גם בגניבה ואבידה.

אלא שבמקרה זה יש לדון בשאלה על מי מוטל החיוב, שכן ייתכן שהעובדת השנייה היא זו שטעתה בחשבון או איבדה את הכסף, ולכאורה על המעסיק המבקש להוריד משכרך להוכיח שהאשמה מוטלת עלייך.

מצד שני יתכן שיש מקום לחייב אותך, מכיוון שאת נשאת אחראית על הקופה גם כשהעובדת המתלמדת עבדה. כדי להכריע בדבר יש לברר את פרטי המקרה, ולשמוע את הצדדים השונים – את המתלמדת והמעסיק, ואת זה ניתן לעשות רק בבית דין.

פיטורין והתפטרות

מבוא

בנושא פיטורין קיימת שאלה יסודית: האם ובאלו תנאים ניתן לפטר עובד או להרע את תנאי עבודתו. הכלל הבסיסי ביחס להפסקת עבודה הוא שהעובד יכול לחזור בו מהעבודה כשאין בכך הפסד לבעל הבית ("דבר האבד") ובעל הבית מצידו אינו יכול לחזור בו.

התפטרות של עובד

היסוד לזכותו של עובד לחזור בו מצוי בדברי הגמרא (בבא מציעא י, א; שם עז, א):

אמר רב: פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום!

וכך מנמקת זאת הגמרא:

דכתיב (ויקרא כה, נה) כי לי בני ישראל עבדים - עבדי הם, ולא עבדים לעבדים.

רבנו תם (מובא בראשונים על בבא מציעא מח, א) מסייג את ההלכה וקובע שקבלן (אדם שנשכר לעבודה בקבלנות, דהיינו לפי תוצאה) אינו יכול לחזור בו משום שקבלן אינו דומה לעבד (תוספות שם, ד"ה הא):

דפועל דווקא דכתיב ביה 'עבדי הם' - ולא עבדים לעבדים' יכול לחזור בו ולא קבלן.

התחייבות הקבלן מותנית בביצוע מעשה קניין, כגון שהמעסיק משך את כליו של העובד או שהעובד נתן את כליו בחצר המעסיק (ט"ז חו"מ שלג, א)

או שנעשה קניין סודר על עשיית המלאכה (ש"ך חו"מ שלג, ד). הרמ"א (חו"מ שלג, א) פוסק כרבנו תם.¹⁴

לאחת השיטות (שו"ת הריטב"א סימן קיז, בשם הרא"ה) גם שכיר לא יכול לחזור בו לאחר שעשו קניין סודר. שיטה זו הובאה בבית יוסף ובדרכי משה (חו"מ סימן שלג), והש"ך (חו"מ שלג, יד) דחה אותה.¹⁵

זכותו של העובד לעזוב את העבודה מוגבלת כאשר מדובר ב"דבר האבד". משמעותו של מושג זה הוא שהפסקת העבודה תגרום נזק למעסיק, כגון מוצרים שנמצאים בתהליך ייצור או כשאינן למעסיק אפשרות לשכור כרגע עובדים אחרים ועיכוב בסיום העבודה יגרום לו הפסד בלתי הפיך. במקרים כאלו יכול המעסיק לשכור עובדים אחרים ואף לשלם להם יותר על חשבון העובדים שעזבו, דהיינו על חשבון המשכורת שכבר חייב להם. לחילופין, יכול המעסיק למכור את כלי העבודה שלהם, אם הם ברשותו, כדי לשלם לעובדים החלופיים.¹⁶

14. לעומתו ערוך השולחן (חו"מ שלג, יא) פוסק שקבלן יכול לחזור בו אלא שידו על התחנתנה, וראה פד"ר ב, עמ' 328.

15. הש"ך הפנה לריב"ש (תעו) שחולק על הריטב"א והביא ראיות מסברא ומגמרא לשיטה זו. מאידך הש"ך ציין למבי"ט (ב, קלב) שחזק את סברת הריטב"א וכתב שאם הריב"ש היה רואה את הריטב"א בשם רבותיו אולי היה חוזר בו. ראה במחנה אפרים (ה' שכירות פועלים, סימן ב) שהתקשה במה שונה קניין סודר מהתחלת מלאכה שגם היא מעשה קניין של הפועלים ואף על פי כן הפועל יכול לחזור בו. וביאר בשיטת הריטב"א שכוונת קניין הסודר היא לחזק הדבר מעבר לקנייני הפועל הרגילים ולמנוע חזרה, מדבריו משמע שהכרעתו היא כשיטת הריטב"א.

16. מקרים יוצאי דופן: לדעת רוב הראשונים אם שכרם של העובדים החדשים שווה לראשונים אין לנכות דבר משכרם של הראשונים.

אם לא מצא בעל הבית פועלים אחרים מלבד אלו, לדעת רשב"א וריטב"א (בבא מציעא עה, ב ד"ה השוכר) אין זה "דבר האבד". הרמב"ן סבור שגם זה בכלל "דבר האבד" מפני שיכול בעה"ב לומר שהיה טורח ומוצא פועלים אחרים (כך כתבו תלמידי הרשב"א בשמו, מובאים בב"י שלג). השו"ע פוסק כרשב"א וסיעתו, הש"ך (חו"מ

לגבי מקור החיוב במקרה של "דבר האבד" כתב הריטב"א (ב"מ עה, ב ד"ה להביא) שהעובד חייב משום ערבות, בדומה לכך כתבו אחרונים המופיעים להלן בפרק על פיטורי עובד. קצות החושן (שלג, ב) ומחנה אפרים (שכירות פועלים, ז) כתבו שהעובדים חייבים לספק עבודה למעסיק ששכרם, נתיבות המשפט (שלג, ג) כתב שהחיוב בדבר האבד מקורו בתקנת חכמים.

פיטורי עובד

הגמרא (בבא מציעא עו, ב) התנתה את חיוב המעסיק לשלם לעובדים שהוא פיטר, בכך שהעובדים הלכו לעבודתם. במשמעותה של הליכה זו מצינו שתי גישות מרכזיות:

הגישה הנזיקית – בעלי התוספות (בבא מציעא עו, ב, ד"ה אינן) טענו שהחיוב נובע מדיני נזיקין. לדבריהם, הליכתם של העובדים לעבודה אינה תנאי הכרחי לחיוב כלפיהם, והיא מחייבת רק משום שגרמה להם הפסד כאשר ויתרו על עבודה אחרת. ראשונים ואחרונים דנו בשאלה מדוע לפי דעת התוספות המעסיק חייב לשלם על כך שהעובדים לא יכולים לעבוד הרי

שלג, כח) לעומת זאת פוסק כרמב"ן. וראה בפתחי תשובה (שלג, יא) בשם שו"ת ושב הכהן (יג) שחולק על הש"ך.

נימוקי יוסף (בבא מציעא מו, ב, ד"ה עד ארבעים) כותב שאם לא שכר פועלים אחרים פטורים הפועלים מתשלום הנזק, הגהות אשר"י (על הרא"ש בבא מציעא פרק ו, סימן ב) כותב בשם מהרי"ח שחיוב התשלום תלוי בתוצאה – אם נגרם נזק, הראשונים חייבים לשלם את כל הנזק ואם לא נגרם נזק כגון שלא היה מוצא פועלים אחרים ישלמו רק את שכר הפועלים החדשים, וכן היא דעת הריטב"א (בבא מציעא עה, ב, ד"ה להביא). הרמ"א (חו"מ שלג, ו) הביא את שתי השיטות ומשמע מדבריו שפירש את דברי הנימוקי יוסף שאין נזק, וראה בש"ך (חו"מ שלג, ט) שהוכיח שהנימוקי" מדבר גם במקרה שיש נזק, אלא שגם המעסיק אשם בנזק מכיוון שהמתין ולא שכר מיד פועלים אחרים אף שהייתה לו אפשרות לעשות זאת.

עוד נידון בפוסקים, האם בעה"ב רשאי לתפוס כל ממון של הפועלים או כלי עבודתם דווקא, הרמ"א (חו"מ שלג, ה) פסק כדעה המצמצמת והש"ך (חו"מ שלג, לד) נוטה להקל.

זו מניעת ריווח בלבד שמוגדרת כגרמא בניזיקין. קצות החושן (שלג, ב) ומחנה אפרים (שכירות פועלים, ז) מבססים את חיוב המעסיק על תשלומי "שבת" בדומה למי שכלא אדם בחדר ובכך ביטל אותו ממלאכתו.¹⁷ נתיבות המשפט (שלג, ג) כותב שחייב מתקנת חכמים. מדברי הריטב"א (עה, ב), ד"ה להביא) עולה שחל על המעסיק חיוב לפועל מכיוון שסמך עליו, ובדומה למה שמצאנו בדין ערב שמתחייב למלווה.

גישת ההתחייבות – גישה אחרת עולה מהרמב"ן (שם ד"ה הא). לדעת הרמב"ן הליכה של העובדים מהווה מעשה קניין ומרגע זה ואילך חלה על המעסיק התחייבות כלפי העובדים. לדבריו, גם אם לא הייתה לעובדים הצעת עבודה אחרת, כך שביטול העבודה לא גרם להם נזק, בכל זאת המעסיק חייב לשלם את שכרם. יחד עם זאת הרמב"ן מסכים עם התוספות שגם קודם להליכה ייתכן שיהיה חיוב נזיקין במקרה שנגרם נזק לפועלים מביטול המלאכה.

השולחן ערוך (ח"מ שלג, ב; וראה הגהות רבי עקיבא איגר) פוסק כרמב"ן. קצות החושן (שם) מביא את דברי המהר"ם (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג חלק ד, פראג, סימן תתכא) שסבור כשיטת הרמב"ן לגבי דין ההליכה, ופוסק שאם העובדים לא התחילו במלאכה אין חיוב כלל על בעל הבית שפיטר אותם, מכיוון שאין חיוב שבת בנזק כזה שהוא גרמא בלבד.¹⁸ גם אנו נלך בדרכו של הרמב"ן, המבסס את החיוב על התחייבות.

17. לפי דבריהם דין זה מיוחד לשכירות עובד אך לא יהיה תקף בשכירות חפץ שהרי לגביו לא נאמר דין שבת. ואפילו בשכירות עובד עם חפץ (לדוגמה, נהג מונית) החיוב יחול רק על החלק של העובד. כך כותב קצות החושן (שלג, ב). עיינו רמ"א רכז, לג; ועיין שו"ת הר הכרמל, סימן י'. המחנה אפרים (גזילה, יא) חולק וכותב שאם החפץ נשכר יחד עם העובד שעובד עמו (כגון, נהג מונית) יש לשכירות החפץ דין של שכירות אדם ובלשונו: "ודמי לאומן שע"י כליו מתקן מלאכתו". למחלוקת זו יש כמובן השלכה על חזרה מהזמנת מונית (ראה פד"ר ג עמ' 280).

18. קצות החושן (שלג, ג) מעיר בסוף דבריו שבמרדכי (בבא מציעא, שמב) מובאים דברי המהר"ם שנראה מהם שהוא מסכים לתוספות. כלומר, נראה שיש סתירה בדברי

כל הדינים הללו אמורים במקום שאכן המעסיק או העובדים לא מצאו חלופה, אבל במקרה שנמצא מחליף בשכר דומה אין עילה לתביעה ממונית.¹⁹

גם במקרה של הפסקת עבודה מכורח של אונס הנאנס לא יידרש לתשלום. אולם, באונס של המעסיק שרק הוא יכול היה לצפות אותו, חייב המעסיק בתשלום השכר. זאת, כיון שהיה עליו להתנות את הסכם העבודה, והוא צריך לשלם לעובד שכר כ"פועל בטל" (דהיינו שכר מופחת כיון שהעובד מנצל את הזמן למנוחה) על הזמן שלא ניתן או לא צריך לבצע בו עבודה.²⁰

תשלום עבור שיעורים פרטיים שהופסקו

בתי התחילה ללמוד נגינה אצל מורה פרטית. לאחר חודש המורה הודיעה לה שהיא בהריון והפסיקה את השיעורים לזמן בלתי מוגבל, עד שתרגיש טוב. לאחר חודש, לבתי פחתה ההתלהבות מנושא הנגינה, היא גם שכחה את החומר, ורשמנו אותה לחוג אחר. אחרי חודשיים הודיעה המורה כי

מהר"ם, וקצות החושן נשאר בצ"ע. יש לציין שקצות החושן סבור שבעקבות דברי המהר"ם אין להוציא ממון מספק. אולם אחרונים אחרים חלקו וסברו שאפילו לא ניתן לטעון "קים לי" כמהר"ם מכיון שהוא דעת יחיד (ראה פתחי חושן שכירות י, הערה י).

19. בפוסקים (ראה נתיבות המשפט שלג, ז ופתחי חושן שכירות פרק י, הערה כ) הועלתה סברה שקבלן שיכול לעשות כמה עבודות, תמיד יכול לדרוש שכר "פועל בטל" גם אם הוא מקבל מיד עבודה אחרת שכן הוא יכול לטעון שהיה עושה את שתי העבודות. לכאורה נראה לומר שאין הדבר תלוי ב"קבלן" כי אם במציאות האם הוא יכול לעשות עוד עבודות וגם פועל יכול לעתים לקבל עוד עבודות. וראה ב"מילואי משפט" על נתיבות המשפט (הערה 20) שהראשונים כותבים במפורש את דינם גם בקבלן ואפשר ליישב לפי דברינו.

20. לגבי עבודה שהושלמה לפתע מעצמה (שדה שהושקתה לפתע על ידי גשם וכדומה) שיטת הראב"ד (השגות הראב"ד על הרי"ף גיטין לה, ב, בדפי הרי"ף) היא שקבלן, ואולי אף פועל שהתחיל בעבודתו, מקבלים שכר מלא אך רוב הראשונים חלקו על כך (ראה נתיבות המשפט שלה, א; ופתחי חושן שכירות פרק יב, סעיף ח).

ברצונה לחדש את החוג. בתי כבר לא רצתה וגם אני לא, כי כבר התחייבתי לחוג אחר. השאלה היא לגבי התשלום עבור החודש שהמורה ביטלה, האם אני חייבת בו או לא.

ת המורה הייתה רשאית להפסיק את החוג מכיוון שלא חשה בטוב וכל עובד שנאנס אינו חייב להמשיך לעבוד, אפילו בדבר שעצירתו גורמת נזק למעסיק (שו"ע חו"מ שלג, ה). ובוודאי במקרה שלך שאין בו נזק בהפסקה, שכן היא יכולה להמשיך לאחר מכן מהמקום בו הפסיקה.

אמנם, השאלה שצריכה להישאל היא, האם היה מוצדק מצדכם להפסיק את החוג באופן חד-צדדי (פתחי חושן שכירות פרק יא הערה מח, מביא מחלוקת בשאלה האם בעל הבית חייב לחזור ולהעסיק פועל שהפסיק לעבוד מחמת אונס). אך כיוון ששאלה זו לא נשאלה אנחנו מניחים שהמורה לא תבעה את המשך קיום החוג, במיוחד לאור הנסיבות המיוחדות של ההפסקה בהתחלה וכן חוסר רצונה של הילדה להשתתף בחוג. על כן נראה שעל העבר אתם צריכים לשלם, ועל העתיד – אם אין תביעה על כך – אין לכם חובה להמשיך. בכל מקרה אם יש מנהג ברור בעניין במקומכם (עיינו בנספח בעניין חיוב על פי המנהג), או חוזה שחתמתם עליו, הם המחייבים אתכם.

ביטול הזמנת מונית

ש הזמנתי מונית בטלפון, בינתיים עברה לידנו מונית אחרת. שאלנו את הנהג של אותה המונית מה מחיר הנסיעה למקום שאליו אנחנו צריכים להגיע והסתבר שההצעה שלו הייתה יותר זולה, ולכן החלטנו לנסוע איתו. בזמן כניסתנו למונית, הגיעה המונית שהזמנו בטלפון. אנחנו נסענו במונית השנייה למרות שנהג המונית שהזמנו שאל אם הזמנו מונית, וענינו שלא. האם נהגנו כראוי או שמא נכשלנו בגזל ממון, ואז מה עלינו לעשות?

לצערנו, אנו חייבים להסכים כי נהגתם שלא כדין.

על פי ההלכה (שו"ע חו"מ שלג, ב; וראו מקורות מפורטים במבוא לפרק) אם אדם הזמין עובד לעבוד אצלו, והעובד יצא לדרכו למקום העבודה, מאותה השעה קיימת התחייבות של המזמין כלפי העובד והוא חייב לשלם לו את מלוא שכרו, בניכוי מה שהפועל היה מוכן להפחית על מנת לנוח ולא לעבוד (בלשון ההלכה: "כפועל בטל").

אמנם, אם הפועל מצא עבודה אחרת במקום העבודה שבוטלה, הוא יקבל רק את ההפרש בין השכר שהובטח לו לשכר שהוא מקבל מהמעסיק החדש, אם אכן יש הפרש.

לפיכך, עליכם לפנות לתחנת המוניות ולברר מיהו נהג המונית שהוזמן, ולשאול אותו האם הוא ביצע הסעה אחרת במקום ההזמנה שלכם, ובהתאם לכך לפצות אותו. עיינו גם בתשובה הבאה שכוללת פרטים נוספים הנוגעים לשאלה זו.

ביטול הזמנת מקום במונית שירות

לפני שבוע הזמנתי מקום במונית שירות. כלומר, התקשרתי לתחנה ואמרתי שאני מחכה בצומת כלשהוא. הם שאלו אותי כמה אנשים יש שם? ספרתי את האנשים שסביבי ואמרתי להם שאנחנו ארבעה. הם יצרו קשר עם הנהג ואמרו שעוד שתי דקות הנהג יגיע. לאחר שתי דקות הגיע אוטובוס ואילו המונית עדיין לא הגיעה. אף שהייתה באופק מכונית, אך לא היה אפשר לזהות מה כתוב עליה. החלטתי לעלות על האוטובוס, בחושבי כי לפעמים המוניות יכולות לאחר או לא להגיע בכלל, גם שאר האנשים עלו לאוטובוס. לאחר שעליתי התקשרתי לתחנה לבטל את ההזמנה, הם כעסו מאוד על כך ואמרו שזה גזל, ועלי לשלם להם 60 ₪, מפני שמחיר נסיעה ליחיד הוא 15 ₪ ומחיר נסיעה של ארבעה הוא 60 ₪. יש לציין שהשאלה על מספר האנשים הייתה מיוזמתם, אני תכננתי להזמין רק בשבילי. בסוף, כפשרה

התחנה הסכימה לשלם 20 ש"ח לנהג ואני הייתי צריכה להוסיף עוד 40 ש"ח. האם אני צריכה לשלם 40 ש"ח, 15 ש"ח או בכלל לא?

ניתן לקבוע כמה עקרונות למקרים מסוג זה:

ת מעסיק שחזר בו אחרי שיצא העובד למקום העבודה אף לפני תחילת העבודה, חייב לשלם לעובד כפי שהתחייב, אם העובד לא היה יכול למצוא באותה השעה עבודה אחרת (שו"ע חו"מ שלג, ב). במקרה זה צריך לבדוק האם נהג המונית לא יכול למצוא נוסעים אחרים, אם הנהג יכול למצוא נוסעים אחרים, תוך זמן קצר, אין חובה לשלם לו את כל דמי הנסיעה, אלא רק את ההפרש בין ההתחייבות למה שהרוויח בפועל. על כן במקרה זה נראה שאם המונית החלה לנסוע לכיוון התחנה בה עמדת, עלייך לשלם על הנסיעה, אם יתברר שהנהג לא מצא נוסעים חלופיים (עיין "דרכי חושן", מאת הרב יהודה סילמן, חלק א עמ' רצה).

אלא שיש לדון בשיעור התשלום שהרי ההזמנה נעשתה עבור אנשים נוספים. נראה שיש לחלק בין המקרים: אם המזמין אחראי לכך שכולם יהיו נוכחים, למשל כשמדובר בבני משפחתו, ובסופו של דבר חלק מהם חזרו בהם – הרי שהוא חייב בפיצוי עבור כולם. אולם, אם ברור שהוא רק שליח של המזמינים האחרים – הרי שיש צורך לתבוע כל אחד מהם בנפרד (אם המזמין לא הודיע לתחנה שהאחרים אינם קשורים אליו, מהש"ך חו"מ שלב, ד, משמע שבמקרה כזה אחריות התשלום מוטלת עליו).

יש לציין שאם מקובל שמותר לנהג המונית לחזור בו, מסתבר שגם לנוסע מותר לחזור בו. שכן, בדרך כלל, התחייבויות הן הדדיות, אלא אם כן סוכם אחרת (ראיה לכך משו"ע חו"מ קצ, י). כמו כן, אם העובד לא התייצב לעבודתו בזמן שנקבע, או שאיחר מעבר למקובל – מותר לשכור עובד אחר (פתחי חושן שכירות פרק י, הערה ה).

כמובן, שלכתחילה ראוי למזמין מונית להמתין לה עד למועד בו היא צפויה להגיע, (ואפילו מעט אחרי כן) ולקיים דברי הנביא (צפניה ג, יג) 'ושאריה

ישראל לא יעשו עוולה' וכפי שפירשו הראשונים, שראוי לאדם לעמוד כדיבורו גם אם אינו חייב בכך (ראה לדוגמה בשו"ת תשב"ץ א, צד ופד"ר י, עמ' 380).

השעיה מעבודה

לפני כחמישה שבועות הושעיתי מהעבודה בהוראת המנהל. ביקשתי מספר פעמים הבהרות רשמיות האם כוונתו להחזיר אותי לעבודה או לפטרני. לפני כשבועיים החזירו לי תשובה שאוכל לחזור אך ורק למספר שעות מצומצם. הודעתי מיד שאני לא מסכים להצעה, כיון שעד כה עבדתי במשרה מלאה ובעיניי זו הרעה בתנאי העבודה. ציפיתי למכתב פיטורין, אולם, עד כה לא הודיעו לי דבר. בינתיים החזרתי את הציוד של העבודה על פי בקשתם, עבור עובד אחר במקומי.

השאלה היא האם על פי התורה מותר להשעות עובד במשך תקופה ארוכה שכזאת גם מבלי לתת לו שכר על תקופת ההשעיה?

שאלה נוספת: עם תחילת ההשעיה ביקשתי לדעת האם יש להם טענות מסוימות כלפיי, ואמרתי שאני רוצה שנברר אותן בבית דין תורני, אבל הם סירבו.

כמו כן במסגרת העבודה בניתי מערכת שעזרה לי ולעובדים אחרים, ללא כל תמורה מצד העבודה, לאחר שהושעיתי סירבתי לאפשר להם להמשיך ולעבוד איתה – גם על רקע זה ביקשתי להתדיין בבית דין.

לאור המצב שנוצר, השאלה היא האם מותר לפנות לבית משפט לענייני עבודה על מנת להכריח אותם להוציא את מכתב הפיטורין? חשוב להדגיש כי בתקופה זו ספגתי נזקים כבדים מכל הכיוונים, משפחתי מאוד נפגעה, ואם אצטרך לחכות להחלטת בית דין תורני ייקח הדבר זמן רב (לפי הידוע לי) ואילו ההכרעה בבית משפט קצרה יותר. שיקול זה נוסף על סירובם להתדיין בבית דין תורני.

ת המעביד אינו רשאי להחזיק את העובד כבן ערוכה. הוא חייב לעשות אחת משתיים: או לשלם לו את משכורתו או לפטר אותו. אופן הפיטורין תלוי בחוזה בין הצדדים. אם נקבע זמן התראה קצוב לפני פיטורין או שכך מקובל באותה עבודה, המעסיק מחויב לשלם את המשכורת במשך כל התקופה עד לחלות הפיטורין. אמנם אם העובד כבר אינו עובד בפועל ישנם מקרים שבהם המעסיק מחויב לשלם רק כ"פועל בטל" (שו"ע חו"מ שלג, ב).

גם כשיש למעביד טענות כלפי העובד שאינו עובד כהלכה, והוא רשאי לפטרו עליו להתרות בו לפני כן, חוץ מכמה תחומים שבהם העובד נחשב כמותרה ועומד (ראה שו"ע חו"מ שו, ח; פתחי חושן שכירות פרק י, סעיף ט).

טוב עשית שדרשת לפנות לדין תורה. אם תפנה לדין תורה, והמעסיק יסרב לבוא, ייתן לך בית הדין היתר לפנות לבית דין לעבודה (ראה שו"ע חו"מ כו, ב).

באשר למערכת שבנית, יש לבחון האם מערכת זו נעשתה בזמן שהיית אמור להשקיע בעבודה ואז ייתכן שהיא שייכת למעביד.

הרעת תנאי עבודה

ש האם מותר לי כמעביד לשנות חוזה עם עובד ולהרע את תנאי עבודתו, כדי לגרום לו להתפטר, מתוך כוונה להכניס עובד אחר למערכת? האם יש העדפה לעובד ותיק על פני עובד חדש והאם עליי להתחשב בו יותר מעובד חדש?

ת באופן עקרוני לא ניתן להרע תנאי עבודה של עובד (ראה פתחי חושן שכירות פרק ח, סעיף יז; שם פרק י, סוף הערה א) במשך זמן ההעסקה שסוכם מראש (אלא אם כן סוכם שניתן לפטר את העובד במהלך התקופה). כמו כן מחויב בעל הבית להעסיק את העובד כפי המקובל בענף (חזון איש

בבא קמא כג, ב; אגרות משה חו"מ סימן עה; וראה פד"ר ג עמ' 272; שם ח עמ' 208; פתחי חושן שכירות פרק י, הערה א). אם חל שינוי בתנאי ההעסקה באופן שלא ניתן היה לחזות מראש ואין עוד אפשרות להמשיך על פי התנאים הראשונים – ניתן להרע את התנאים. כיון שניתן להניח שההרעה היא טובתו של העובד, כדי שיוכל להמשיך לעבוד גם במקרים אלו צריך להקפיד שישונו הדברים ההכרחיים בלבד (כגון מקרי האונס המופיעים בשולחן ערוך חו"מ שלד, א; ושלד, ד, ברמ"א).

לגבי היחס בין העובדים, לדעת האגרות משה (חו"מ א, פא) אין הבדל בזכויות בין החדשים לותיקים. ובפתחי חושן (שכירות פרק י, הערה א) כתב שהולכים אחר הפועל הטוב יותר, ואם שניהם שווים הולכים אחר הוותיק יותר. במקום שיש מנהג הולכים אחר המנהג.

שינוי חוזה עבודה ללא הסכמת העובד

האם למעביד מותר לשנות חוזה בלי לקבל את הסכמת העובד? האם יש הבדל בין תחומי השינוי (משכורת, שעות עבודה, ימי חופשה)?

לאחר שסוכם תנאי העבודה המעסיק או העובד אינם רשאים לשנות באופן חד צדדי את התנאים (פתחי חושן שכירות פרק ח, סעיף יז). כל שינוי מצידו של המעסיק מהווה עילה לתביעה של העובד לקבל את זכויותיו או להתפטר ולקבל פיצויי פיטורין במקרה שזו הרעה של ממש (פד"ר ירושלים ב, עמ' ריט). חובתו של מעסיק להמשיך ולהעסיק עובד בתום התקופה שנקבעה מראש תלויה במנהג (חזון איש בבא קמא כג, ב; אגרות משה חו"מ, סימן עה; וראה פד"ר ג עמ' 272; שם ח עמ' 208; פתחי חושן שכירות פרק י הערה א). נראה שכיום נהוג שיש למעסיק זכות לפטר עובד בתום התקופה שנקבעה.

סדר קדימה בפיטורין

ש אני מעסיק עובדים בחברה שבבעלותי. לצערי עקב צמצום בהזמנות עליי לקצץ בהוצאות.

1. האם עלי להעדיף קיצוץ רוחבי במשכורות כל העובדים כדי למנוע פיטורים?

2. האם עלי להקדים פיטורי עובד חדש לפני עובד ותיק? עובד לא יעיל לפני עובד יעיל?

3. האם יש משמעות לכך שעובד בגיל מבוגר יתקשה למצוא עבודה לאחר מכן, כאחד השיקולים בעניין זה?

אציין שמבחינת החוק והמנהג יש לי אפשרות לפטר כל עובד שאחפוץ היות והם חתומים על חוזה העסקה אישי.

ת 1. העסקת עובד היא מעשה צדקה וחסד בדרגה הגבוהה ביותר. לכן, יש לקבל החלטות על פיטורין רק במצבים הכרחיים ולאחר שקלול כל מרכיבי צעד זה. מלבד זאת אף על פי שבעל הבית מלכתחילה אינו חייב להעסיק איש, כיון שהתחיל להעסיק עובד חלה עליו חובה להעסיק אותו. מעסיק שנזקק לפטר עובדים, ויש לו אפשרות לפטר אותם לפי ההסכם המוקדם שביניהם או לפי מנהג המדינה, רשאי להחליט באופן שרירותי איזה עובדים לפטר ואיזה עובדים להשאיר.

יחד עם זאת ראוי שהמעסיק ישקול את השלכת הפיטורין על כל אחד מהעובדים וישאל את עצמו מי עלול להימצא אחרי פיטוריו ללא פרנסה לטווח ארוך (דהיינו גם לאחר סיום קבלת דמי האבטלה). נוכח המיתון במשק יש עדיפות להפחתה כללית של המשכורות כדי למנוע פיטורין במידה שתאפשר רמת חיים סבירה לפי המקובל בין העובדים בתחום העסק הזה. המקור לדברים הוא בשו"ת אגרות משה (חו"מ א, פא) שכותב שצריך

לחלק את העבודה בין העובדים עד לשיעור הראוי למחיה.²¹ יש לציין שהרב פיינשטיין בתשובתו מתייחס למקרה שבו לא ניתן לפטר עובדים ויש למעביד חובה להעסיקם. גם בעת שרווחי המעסיק מצטמצמים עליו לנסות לשנות את חלוקת הרווחים לפני שהוא בא לפטר חלק מהעובדים מכיוון שאין לאחד העובדים זכות קדימה איש על רעהו.

אמנם, גם כשקיימת אפשרות לפטר עובדים מכוח החוזה או לפי המנהג, לאור דברי הרב פיינשטיין עדיף וראוי למצות את האפשרות של הפחתת שכר כללית לפני שמפטרים חלק מהעובדים. ניתן ללמוד דין זה מהגמרא (סנהדרין לב, ב):

תניא: צדק צדק תרדף - אחד לדין ואחד לפשרה. כיצד? שתי ספינות עוברות בנהר ופגעו זה בזה, אם עוברות שתיהן - שתיהן טובעות, בזה אחר זה - שתיהן עוברות. וכן שני גמלים שהיו עולים במעלות בית חורון ופגעו זה בזה, אם עלו שניהן - שניהן נופלין, בזה אחר זה - שניהן עולין. הא כיצד? טעונה ושאינה טעונה - תידחה שאינה טעונה מפני טעונה. קרובה ושאינה קרובה - תידחה קרובה מפני שאינה קרובה. היו שתיהן קרובות, שתיהן רחוקות - הטל פשרה ביניהן, ומעלות שכר זו לזו.

מסוגיה זו ניתן ללמוד שהאפשרות המועדפת היא שכולם יעברו, וכשזה לא ניתן יש להקדים את מי שיש לו הפסד גדול יותר (כיון שספינתו טעונה) או על פי שיקולים נוספים (ראה במפרשים על שולחן ערוך חו"מ רעב, שנחלקו בביאור המושג "קרובה"). באותו הקשר כדאי להזכיר גם את דברי שולחן

21. האגרות משה מוסיף שאם בעקבות החלוקה כל אחד יקבל עבודה בשיעור פחות מזה, צריכים לעשות "גוד או איגוד" ועובד אחד ישלם לשני עבור הישארותו בעבודה. אולם, נראה שלמעשה אין אפשרות זו מעשית כיון שהחלטה על הפיטורין היא של המעסיק.

ערוך הרב (חו"מ הלכות עוברי דרכים, סעיף יב, שיסודם בתוספתא שהובאה ברי"ף, ברמב"ם ובשולחן ערוך):

בני חבורה שנתחברו ליסע יחד בדרך ואירע שרגלי חמור אחד מהן רעועות ואינו יכול ללכת מהר כשאר חמורים - אין בני חבורה רשאים ליפרד עם חמוריהם ולהניח את זה לבדו בדרך. אבל אם נפל חמורו ואינו יכול לילך כלל - רשאים ליפרד ממנו ואינם צריכים להתעכב בשבילו יותר מדאי. וכן בני חבורה שנתחברו ליסע בעגלות הרבה ואירע איזה קלקול לאחד מהם וצריך לשהות מעט לתקן עגלתו - אין חביריו רשאים ליפרד ממנו אלא אם כן צריך להתעכב הרבה יותר מדאי.

הדברים הללו מלמדים על חובת הקבוצה לדאוג לרווחת היחיד, גם ובמיוחד כשרגליו רעועות (ולמרות זאת, אם נפל אין חובה על כולם להפסיד את כל ממונם עבורו כמבואר להלן).

2. אם הפחתת המשכורות לא הועילה ועדיין קיים צורך בפיטורי עובדים. רשאי המעסיק לעשות כן לטובת קיום העסק שהוא מקור פרנסתו משום ש"חיי קודמים", כמו כן פרנסת כל העובדים קודמת לפרנסתו של עובד אחד. על כן ראוי לתת זכות קדימה לעובדים שתורמים לעסק באופן יותר משמעותי (פתחי חושן שכירות פרק י, הערה א).

3. מאידך גיסא, עובדים, שיש בפיטוריהם סיכון ממשי בגלל שיש להם סיכוי קלוש ל למצוא עבודה אחרת, כגון עובדים בגיל או בעלי התמחות ייחודית והם עובדים אשר יש להם תרומה ראויה לחברה, יש עדיפות להשאיר אותם בעסק בכדי למנוע מהם להפוך לנצרכים. לגבי עובדים ותיקים קיים שיקול נוסף של "הכרת הטוב" כלפי תרומתם לעסק, כמו כן פיטורי אדם מבוגר לאחר שנות עבודה רבות עלולה לאותת לעובדים

הצעירים שלא כדאי להם להשקיע במקום לטווח ארוך וצריך לקחת בחשבון את ההשפעה של צעד כזה על כלל העובדים במקום.²²

4. בספר פתחי חושן (שכירות פרק י, הערה א) טוען שאם הפועלים תורמים במידה שווה לעסק, יש עדיפות לראשון אך נראה שדבריו הם לא מן הדין כי אם מכוח הסברה כעין הדברים שכתבנו למעלה.

5. המעסיק חייב לשלם לעובדיו בשעת הפיטורין כל חוב וכל תשלום המגיעים להם, הן מן הדין, הן מכוח הסכמי עבודה, הן מכוח החוק והן מכוח "מנהג המדינה".

6. ראוי שהמעסיק יצייד את המפוטר במכתב המלצה כדי לסייע לו למצוא מקום עבודה אחר, וזו הצדקה המעולה ביותר כפי שנאמר (ויקרא כה, לה): "והחזקת בו" וביארו חז"ל (ספרא שם):

כי ימוך אחיך ומטה ידו עמך אל תניחנו שיורד הא למה זה דומה למשוי על גבי החמור עודנו במקומו אחד תופס בו ומעמידו נפל לארץ חמשה אין מעמידין אותו ומנין אפילו ד' או ה' פעמים חזור והחזקת"ל והחזקת בו.

החלפת מעסיקו של משגיח כשרות

אני משמש למעלה מ-16 שנים כמשגיח כשרות מטעם הרבנות במפעל מזון גדול. מאז הקמתו ההשגחה על כשרות המפעל הייתה על ידי הרבנות של

ש

22. בשו"ת אגרות משה (חו"מ א, פא) כותב שאם עובד שנשכר לעבודה מסוימת ולאחר מכן התווספה עוד עבודה ושכרו עוד עובד ובהמשך שוב חזרה ופחתה העבודה להיקף המקורי – יש לתת עדיפות לעובד הראשון ולתת לעובד הראשון שלוש חמישיות מהעבודה, והשאר לשני. לעומת זאת, במקרה שהעובד הראשון נשכר לכל עבודה שתהיה לאחר הצטמצמות העבודה אין לעובד הראשון עדיפות על העובד השני. דומה שברוב העסקים, עובדים נשכרים באופן כללי, ולכן מן הדין העובדים שקולים ואין משמעות לוותק. אך במקום שבו יש אפשרות לפטר ניתן גם לשקול שיקולים נוספים כמובא למעלה.

העיר הסמוכה ולא של רבנות העיר בה שוכן המפעל. לאחרונה, בעקבות עתירה לבג"צ של הממונה על המועצה הדתית בעיר בה נמצא המפעל, הורה בג"צ להעביר את הכשרות לרבנות של אותה העיר.

בזמן התנהלות הדיון בבג"צ התקיים מו"מ בין הרבנויות שבסופו הושגה הבנה שלא יחול שינוי באיזו משרת המשגיח. לאחר הפסיקה נסוג רב העיר שקיבל את האחריות על הכשרות מההסכמות, והודיע כי הוא מעוניין להחליף אותי במשגיח מטעמו. יצוין כי עד היום לא נרשמו בעיות כלשהן בתפקוד שלי, כמו כן אני עומד בכל הדרישות של הרבנות הראשית לישראל ויש לי הכשרה ותעודה וכדומה.

באותו העניין קיימת שאלה נוספת בנושא השכר. לאחר שנות עבודה רבות הצלחתי לצבור זכויות סוציאליות ותנאי שכר טובים. בעקבות השינוי, גם אם אשאר בתפקיד, עלתה דרישה לשנות את סטאטוס ההעסקה שלי, כך שאהיה מועסק על ידי חברת כוח אדם, משמעות הדבר הוא פגיעה בתנאי השכר שלי. האם דרישה כזאת תואמת את רוח ההלכה?

ת קיימת מחלוקת בין פוסקי ההלכה מהי מידת החובה שמוטלת על בעל הבית להעסיק את הפועל ששכר (ראה פתחי חושן שכירות פרק י', סעיף א; וכן נידונו הדברים רבות בפסקי דין). ברור שאם בעל הבית אינו מפעיל עוד את העסק אי אפשר לחייב אותו להמשיך ולהעסיק את הפועלים. מצד שני במקרה שהעסק לא נסגר אלא שהמעסיקים הוחלפו יש ספק לגבי חובת הבעלים החדשים ולכן יש לבחון מהו מנהג המדינה, שכן יתכן והוא מחייב את המעסיקים גם לפי ההלכה. באופן עקרוני בודאי שאין להרע תנאים של עובד על ידי תעלולים שונים, אם אין הרעה בתנאי העבודה של כלל העובדים או סיבה משמעותית אחרת.

עובד שהפר בקשה של מעסיקו

ש אבי, טכנאי עצמאי במקצועו, נמצא כעת בחופשת מחלה ארוכה עקב ניתוח. בזמן ההחלמה נאסר עליו לנהוג ברכב, בשל כך נתן אבי את רכבו לעובד שלו עד שיחזור לעבוד. הרכב משמש את העובד לצרכי עבודה אך גם לצרכיו הפרטיים. אבי ביקש מאותו עובד שלא לנסוע ברכב בשבת (גם בגלל האיסור ההלכתי כמובן, וגם בגלל שבית העסק מוכר כ"עסק של דתיים" שלא עובדים בו בשבת). אני לא חושבת שזה נאמר כתנאי, אך היה ברור שמן ההגיונות העובד יימנע מלהשתמש ברכב בשבת. לפני מספר שבועות ראיתי את העובד של אבי נוהג ברכב בשבת (איני יודעת מה מידת קרבתו של העובד לדת, אם מסורתי או חילוני, אך הוא לא דתי...).

1. האם העובד "הפר חוזה" בינו לבין אבי? מה אפשר לעשות בעניין? מה דינו של העובד?

2. לא סיפרתי על כך לאבי, מחשש של לשון-הרע, ומחשש שאבי יפטר את העובד, אולם הדבר מפריע לי מאוד.

כיצד עלי לנהוג?

ת שימוש ברכב בניגוד להסכם עם המעביד מהווה גזל של הרכב והפרת החוזה ועל כן יש בידי המעסיק עילה לפיטורי העובד וכפי שכותב הרמ"א (תכא, ו; וראה פתחי חושן הלכות שכירות, פרק י סעיף ט):

כן מי שיש לו משרת, וחושש שיגנוב לו, יוכל להוציאו קודם זמן השכירות...

אולם ניתן להסתפק שמא לא הייתה כאן הפרת חוזה, שכן בקשת המעסיק שהרכב לא ייסע בשבת לא הייתה מחייבת ממש וכפי שהגדרת זאת בשאלה: "לא היה כאן תנאי ברור". הספק הזה טעון בירור בבית-דין. כדי להציל את אביך מהפסד (שימוש ברכב שלו ללא רשותו), ראוי שתספרי לו על ההתנהגות הבלתי נאותה של העובד, ותתני לו את האפשרות להחליט אם הוא מעוניין להביא את הנושא בפני בית דין, ואולי יסתפק בהבהרה ואזהרה

משום שיסבור שהעובד לא העריך את חומרת האיסור ויבקש מהעובד לתקן את מעשיו מכאן והלאה.

קנס למתלמד שהתפטר

ש בעולם העסקים היום נהוג להחתים מתלמידים על חוזה שבו כתוב שאם יעזוב העובד המתלמד את החברה לפני תום התקופה שהוגדרה בחוזה (שנה או שנתיים, תלוי באופי המקום והעבודה) יישא העובד בקנס, בדרך כלל בשיעור של מספר משכורות.

הייתי רוצה לדעת מה דעת ההלכה בעניין זה, ואודה לכם אם תוכלו גם לבאר את נימוקיה.

ת אין איסור לדרוש מהעובד לחתום על סעיף כגון זה. הכלל הנקוט בהלכות שכירות פועלים הוא שכל צד רשאי להתנות תנאים, ואם הצד השני הסכים לתנאי, התנאי חל (שו"ע חו"מ שטו, ב; פתחי חושן שכירות פרק ז סעיף ו).

אמנם בתנאים מעין אלו קיימת שאלה של אסמכתא, שכן הפועל מתחייב לשלם סכום גבוה כקנס ללא קבלת תמורה. דבר ברור הוא שהעובד מניח בעת החתימה שיעבוד במשך כל הזמן הדרוש ולא יצטרך לשלם את הקנס ולכן חתם. התחייבות כזו אינה שלמה והיא אינה תקפה (שו"ע חו"מ רז, יג).

ישנן מספר דרכים לתת תוקף להתחייבות כזו. נביא כאן את הדרך שמציע הרמ"א (חו"מ רז, טז): בהסכם העבודה יכתב שהצדדים מודים שקיבלו על עצמם את תנאי ההסכם בקניין סודר שנעשה בפני בית דין חשוב (וראו הסכם עבודה ברוח זו באתר האינטרנט "דין תורה"). די לכתוב כן ואין צורך לעשות קניין סודר בפועל. כמו כן רצוי לקבוע סכום לקנס, ולא כשיעור של מספר משכורות, כדי למנוע מחלוקות בעניין זה.

ביטול רישום לצהרון

ש בשנה שעברה פעל ביישוב שלנו צהרון מסובסד, השנה הודיעו לנו שלא יהיה סבסוד עקב אי תקצוב. כתוצאה מכך החליטו מספר נשים לפתוח צהרון פרטי וכבר הספיקו לרשום אצלם ילדים. שבועיים לאחר תחילת שנת הלימודים נודע פתאום שיש מימון לסבסוד. האם מותר לנרשמים לחזור בהם לטובת הצהרון המסובסד?

יש לציין שמחיר הצהרון המסובסד קטן בשליש מהפרטי. כמו כן אותן משפחות שנרשמו לא חתמו על חוזה וגם לא עשו מעשה קניין כלשהוא.

ת כל עוד לא התחיל העובד את המלאכה – יכול המעסיק לחזור בו, כיון שטרם נוצרה התחייבות, אך יש לעובד "תרעומת" עליו (שו"ע חו"מ שלג, א). הסמ"ע (שלג, א) כותב שהחוזר בו מדבריו נחשב כ"מחוסר אמנה" (שו"ע חו"מ רד, ז), כלומר, כאדם שחזר בו מעסקה שסוכמה טרם שנעשה מעשה קניין. אמנם אם השתנה המחיר לאחר סיכום העסקה יש אומרים שמותר לבטל את העסקה (ראו רמ"א חו"מ רד, יא). בתשובות נוספות בספר צידדנו להקל בחזרה כשיש הפסד מרובה. לפי ערוך השולחן (חו"מ שלג, א) אין איסור בחזרה בעקבות שינוי הנסיבות:

אם הבעל הבית לא הוצרך להמלאכה לפי מה שנתחדש אחר כך בעסקיו או שנתוודע לו שאין פועלים אלו עוסקין בהמלאכה כראוי, נראה דאין להפועל עליו תרעומות ואינו נקרא מחוסר אמנה. וכן אם חזרו הפועלים מחמת איזה התחדשות שנתהווה אצלם אין להבעל הבית עליו תרעומות ואינו מחוסר אמנה.

נוסף על זאת יש לדון בפיצוי העובד אם הפסיד עבודה אחרת ואינו יכול למצוא עבודה אחרת בעקבות ההתקשרות עם מעסיק זה (שו"ע חו"מ שלג, א). במקרה כזה ישלם המעסיק תשלום חלקי "כפועל בטל" על פי אומדן

בית־הדין (שם; וראו ערוך השולחן חו"מ שלג, ה; פתחי חושן שכירות פרק י סעיף ד).

חיוב עובד לעבוד בהתנדבות

ש ברצוני לשאול האם מותר למנהל בית ספר לחייב מורים להוסיף שעות הוראה ב"התנדבות" ללא משכורת? האם יש בזה בעיה הלכתית או מוסרית? ברצוני להדגיש כי מדובר בשעות מערכת רגילות שהוא מחויב להם, והעניין לא נתון לשיקול דעתו אם לקיים אותן או לא. למותר לציין כי דעתו של המורה לא נוחה מכך והוא אינו מעוניין לעבוד בחינם.

ת יחסי עובד ומעביד בנויים על מערכת ההסכמים ביניהם, העובד אינו מחויב לעבוד מעבר למה שהוסכם בחוזה בינו לבין המעביד. אם מקובל במקצוע מסוים להוסיף שעות "בהתנדבות" הרי שהעובד נכנס לעבוד על דעת כן, ועל כן צריך לבדוק אם הבקשה חורגת מהמקובל בתחום זה (שו"ע חו"מ שלא, א; פתחי חושן שכירות פרק ז, סעיף ז). אך אם המנהג המקובל מנוגד לחוק, יש לדון האם ניתן להתנות תנאי כנגד החוק, וכבר ציינו (בעמוד 77) שנחלקו בזה הפוסקים.

תחרות עסקית - יורד לאומנות הבירו

מבוא

אחד הנושאים הסבוכים בהלכות פועלים הוא תיחום גבולות התחרות העסקית שבין המעסיקים השונים, שמעוניינים להשיג פועלים טובים יותר, או לחילופין התחרות שבין העובדים המעוניינים למצוא מעסיקים נוספים שכעת מעסיקים פועלים אחרים. כך כותב השולחן ערוך בעניין זה (רלו א' ב):

המחזיר אחר דבר לקנותו או לשכרו, בין קרקע בין מטלטלים, ובא אחר וקנאו, נקרא רשע. והוא הדין לרוצה להשכיר עצמו אצל אחר. וי"א שאם בא לזכות בהפקר או לקבל מתנה מאחר, ובא אחר וקדמו, אינו נקרא רשע, כיון שאינו דבר המצוי לו במקום אחר ויש אומרים דלא שנא.

אסור למלמד להשכיר עצמו לבעל הבית שיש לו מלמד אחר בביתו, אם לא שיאמר בעל הבית: אין רצוני לעכב המלמד שלי. אבל אם שכר בעל הבית מלמד אחד, יכול בעל הבית אחר לשכור אותו מלמד עצמו.

השולחן ערוך כותב שמי שמסכם עסקה עם אדם, למרות שזה היה במו"מ עם אדם אחר, נקרא רשע. הרמ"א (שם, א) כותב שהדברים אמורים רק כאשר המו"מ כבר הסתיים ונותר רק לחתום את העסקה ולבצע מעשה קניין. מקור הדברים בסוגיית "עני המהפך בחררה" (קידושין נט, א), המדברת על עני שפועל כדי לקבל מזון – "חררה" (במתנה או תמורת עבודה) ולכן אסור לאדם אחר לנסות לזכות באותה "חררה". ומשם נלמד הדין שאם יש לאדם

(לאו דווקא עני) אפשרות לרכוש או לקבל דבר מה אסור לאדם אחר להשתדל ולקחת את אותו הדבר במקומו.

השולחן ערוך הביא (שם) מחלוקת ראשונים בשאלה האם האיסור קיים בכל מקרה שבו אדם משתדל להשיג דבר מה, הן אם מדובר במציאה שמצא במקרה והן בעסקה של מכירה וכדומה. או שמא במציאה שאיננה מצויה מותר להקדים את הראשון, כיון שלשני לא תהיה הזדמנות נוספת לכך (בניגוד למכר). הרמ"א (שם, א) פוסק באופן ברור שאכן האיסור לא נאמר לגבי מציאה, ובכל דבר שאינו מצוי כמוה. נתיבות המשפט (רלז, ב) סבור שזו גם פסיקת השולחן ערוך, שהרי בסוף דבריו התיר לבעל הבית לשכור מלמד שכבר נמצא אצל בעל בית אחר, מפאת תכונותיו המיוחדות שאין למלמד אחר.

שיקול נוסף שעולה ביחס להלכה זו הוא נושא המחיר. הרמ"א (שם, א) פוסק כשיטת המרדכי שאם יש הפרש של מחיר בין החפצים בשוק, החפץ הזול מוגדר כ"מציאה" כלומר כדבר שאין לו תחליף ודיני "מהפך בחררה" אינם חלים עליו. ואילו הש"ך (חו"מ רלז, ג) מביא את שיטת הרמב"ן שמחיר זול אינו מתיר לקחת ממי ש"מהפך בחררה". הש"ך (שם) כתב בשם הרמב"ן שבמכר אין להתיר אפילו בעסקה נדירה ומוצלחת, והרמ"א (שם, א) בשם רד"ך חלק על כך.

מושג נוסף שנאמר בהקשר לסוגיה זו הוא "יורד לאומנותו של חברו", שפירושו, מלאכה שאדם עוסק בה ואדם אחר דוחק את רגליו. בעוד שהנוטל מ"מהפך בחררה" נקרא "רשע", היורד לאומנות חברו מוגדר בפוסקים כגזלן ממש (שו"ת מהרש"ל, לו; שו"ת חתם סופר חו"מ, עט). ישנם פרטים נוספים ורבים בנושא שלא נוכל להרחיב בהם במבוא קצר זה.

העברת ילד ממטפלת למטפלת

ש אני מטפלת בילד אשר אחותו נמצאת אצל מטפלת אחרת. האם מותר לי להציע לאם לצרף את האחים ולהביא את שניהם אלי, או שמדובר בגזל פרנסה מהמטפלת השנייה?

ת התוספות (קדושין נט, א ד"ה עני) דן באיסור לרדת לאומנות חברו, ואומר: ומכאן נראה למהר"ר יצחק שאסור למלמד להשכיר עצמו לבעל הבית שיש לו מלמד אחר בביתו כל זמן שהמלמד בביתו.

וכן נפסק בטור ובשו"ע (ח"מ רלז, ב). רבי עקיבא איגר (שם) העיר שאם ההסכם בין העובד למעביד הוא לזמן מסוים, ובאותו שוק ישנה תחרות והמעסיקים מחליפים עובדים בסוף התקופה, הרי שעובד אחר יכול להציע עצמו לעבודה לתקופה הבאה.

מכאן, שאסור לך להציע לאם להעביר אלייך את הילדה במהלך השנה, אולם, אם מקובל שלקראת השנה הבאה הורים מחליפים מטפלת, תוכלי להציע להורים להעביר את האחות אלייך לשנה הבאה (ראי גם פתחי חושן שכירות ז, הערה נ).

נראה שהמקרה שלך מתאים להיתר שנמצא בדברי השו"ע (ח"מ רלז, ב) שאם המעסיק אמר שאינו מרוצה מהמלמד, יכול מלמד אחר להציע את עצמו לעבודה במקומו. כיוון שאת מציעה הצעה טובה יותר להורים: ששני ילדיהם יהיו במקום אחד, יתכן שיש בזה סיבה נוספת כדי להתיר לך להציע זאת להורים בסוף השנה.

החלפת חוג של קרטה בטקוונדו

ש ביישוב שלנו התקיים חוג קרטה במשך מספר שנים, כל משתתף היה משלם למורה באופן אישי, כך ששכרו היה בנוי על מספר התלמידים. השנה רכזת הקהילה החליטה להוסיף חוג של טקוונדו, היא אמרה שחוג הקרטה אינו

מוצלח מספיק, ושהמורה לטקוונדו הוא יותר כריזמטי ויסחוף יותר ילדים. המורה לקרטה מתקומם כיון שהוא מפסיד תלמידים, לטענתו זה אותו חוג ממש. האם מותר לרכזת הקהילה לפתוח את החוג הנוסף?

ת בעקבות הגמרא פסק שולחן ערוך (ח"מ קנו, ז) שהסוחרים המקומיים יכולים למנוע מסוחרים מחוץ לעיר לפתוח חנות בעיר:

הסוחרים שמביאים סחורתם למכור בתוך העיירות, בני העיר מעכבין עליהם מלמכור יד על יד כדרך חנונים.

אולם, הרמ"א (שם) העיר על כך:

יש אומרים הא דבני העיר יכולין למחות בבני עיר אחרת, היינו דוקא בדליכא פסידא ללקוחות, שמוכרין כשאר בני העיר וגם סחורתם אינה טובה יותר משל בני העיר, אבל אם נותנין יותר בזול, או שהיא יותר טובה, שאז נהנין הלוקחין מהן, אין מוכרי הסחורות יכולים למחות.

הרמ"א מביא את דעת הר"י מיגאש שבני העיר יכולים למנוע בני עיר אחרת למכור את סחורתם בעירם, דווקא אם אין הבדל לגבי הקונים, אבל אם הסחורה השנייה טובה יותר או זולה יותר לא ניתן למנוע את פתיחת החנויות על ידי בני העיר האחרת. לפי דברי רמ"א, אם מדריך הטקוונדו הוא בן המקום לא ניתן למנוע ממנו לפתוח את החוג. גם אם הוא איננו בן המקום, אם יש בזה תועלת ייחודית לבני העיר אין בזה בעיה. כמו כן פוסק הרמ"א (שם) את שיטת הרמב"ן:

וכשמביאים סחורה אחרת שאין לבני העיר, אע"פ דלא מוזלי במקח ואינה יותר טובה, אינם יכולין למחות.

כלומר, לא ניתן למנוע מכירת סחורה שונה מזו שכבר נמכרת בעיר. אמנם צריך עיון האם אומנויות לחימה שונות נחשבות כמינים שונים (וראו על כך באריכות בספר כתר ה, במיוחד בחלק א, פרק ז). לסיכום יש סיבות להתיר פתיחת חוג נוסף, ואם יש בדבר מחלוקת צריך לפנות לדין תורה.

פגיעה בתנאי העסקה של עובדים ותיקים על ידי עובדים חדשים

ש אני עובדת כמזכירה במכללה שבה יש שתי מזכירות ותיקות ממני. המזכירות ההן עובדות בשעות הבוקר ואני עובדת בשעות אחה"צ. לאחרונה ביקשתי מהמעסיק לעבור לעבוד בשעות הבוקר. הוא פנה לשתי המזכירות הוותיקות וביקש מהן לעבוד פעם בשבוע אחה"צ, כדי שאני אוכל לעבוד בבקרים. ההצעה היא שכל אחת מאיתנו תעבוד פעם בשבוע אחה"צ. המזכירות הוותיקות מתנגדות לכך בתוקף בטענה שיש להן ילדים קטנים והן אינן יכולות לעבוד אחה"צ. אחת המזכירות ציינה שמכיוון שאין באפשרותה לעבוד אחה"צ היא תפנה לבוס ותבקש ממנו להוריד לה שעתיים כדי שהיא תוכל לצאת בשעה 4 והוא יביא מזכירה אחרת לאותן השעות. דבר שיביא להפחתת משכורתה.

שאלתי היא האם מותר לי לקבל ההצעה בידיעה שהדבר יפגע במזכירות הוותיקות? האם יש בזה משום גזל, או שאני יכולה לקבל את ההצעה ולתת למנהל לסדר את העניינים?

ת נפסק בשולחן ערוך (חו"מ רלז, ב):

אסור למלמד להשכיר עצמו לבעל הבית שיש לו מלמד אחר בביתו, אם לא שיאמר בעל הבית: אין רצוני לעכב המלמד שלי.

מכאן עולה שאסור לאדם להכניס עצמו למקום עבודה, ובכך לגרום לפגיעה בעובד ותיק. על כן במקרה המתואר בשאלה שבו מלכתחילה היו מזכירות שעבדו בבוקר, ואת עבודת בשעות אחרות, ועתה את גורמת לשינוי התנאים שלהן, ואף לכך שאחת מהן תיאלץ לעבוד פחות, הדבר אסור. יש אומרים שאף יש בזה משום גזל וצריך להחזיר לעובדים הוותיקים את שווי השעות שהפסידו (פתחי חושן שכירות פרק ז, הערה מו, בשם שו"ת דברי חיים יו"ד ב ר"כ).

אמנם יש מקום להקל במקרה שאין לך אפשרות להמשיך לעבוד באותן שעות שעבדת קודם וכן אין לך אפשרות להשיג עבודה דומה לזו, ובמיוחד שבמקום זה את רגילה לעבוד וכבר מכירים אותך ויש לדבר זה ערך רב, ואז הדבר דומה למציאה והפקר. לגבי מציאה יש הסוברים שמותר לאדם להקדים את חברו שפועל להשגת המציאה ("עני המהפך בחררה"), כיוון שלא ניתן למצוא כמותה. דעה זו הובאה בשולחן ערוך (חו"מ רלז, א) והרמ"א (שם) הכריע כמותה (וכן למדו האחרונים בדעת השולחן ערוך שהקל, ראו נתיבות המשפט רלז, ב).

אמנם עדיין יש מקום לדון האם ניתן להתיר לדחוק את רגליו של עובד שכבר התקבל לעבודה כמו המזכירות הוותיקות שביססו כבר את מקומם. ראה בספר "נחלת צבי" שהביא דעות אחרונים לפיהן יהיה אסור להקדים מי שכבר אוחד בחפץ גם למתירים במציאה וכדומה (בפד"ר ח, עמ' 88, הביאו את דברי מהרשד"ם (חו"מ, רנט), ממנו עולה שאסור להקדים את האוחד בחפץ). כמו כן ראה בש"ך (חו"מ רלז, ג) בשם הרמב"ן שבמכר אין לחלק בין מקרה שאין זה מצוי למצוא כמותו ודלא כרמ"א בשם רד"ך, על כן ראוי לשקול היטב האם להסתמך על היתר זה שלא בשעת הצורך ממש.

לסיכום: אסור לעובד לגרום לכך שעובד אחר יפסיד את מקום עבודתו, או שתנאי עבודתו יורעו על ידי בקשה מהמעסיק. אמנם ייתכן שבמצבים מסוימים, לחלק מהפוסקים הדבר מותר, אך קשה להקל במקרה שלך.

אמת ושקר ביחסי עבודה

מבוא

הרמב"ם מתאר את יחסי העבודה הראויים כך (שכירות יג, ז):

כדרך שמוזהר בעל הבית שלא יגזול שכר עני ולא יעכבנו, כך העני מוזהר שלא יגזול מלאכת בעל הבית ויבטל מעט בכאן ומעט בכאן ומוציא כל היום במארה...

ואכן, האמת היא אחד היסודות ליחסי עבודה תקינים. החובה להקפיד על אמירת אמת מקורה בפסוק: "מדבר שקר תרחק" (שמות כג, ז). אמנם לדעת רוב מוני המצוות פסוק זה אינו נמנה בתרי"ג מצוות (ראה פירוט הדברים בביאור הגר"י פערלא על ספר המצוות לרס"ג עשין כב), אולם כאשר אמירת שקר גורמת להפסד ממוני הופכת אמירה זו להיות חלק מאיסור גניבה (יראים, רלה ועוד). בתשובות הבאות נעשה ניסיון להדריך ולכוון לפעול על פי האמת תוך בחינת הנוהג המקובל כבסיס לקביעה מהי הפעולה או האמירה שחורגת מהקו הישר וגולשת לתחום האפור והמסופק ולעתים אף לתחום ה"גזל" ממש.

יישום עקרונות אלה בחברות גדולות מחייב תשומת לב לנקודה נוספת. בחברות גדולות קיימת חלוקת סמכויות בין הדרגים השונים: בעלי מניות, דירקטוריון, הנהלה בכירה, מנהלים זוטרים ועובדים. כל דרג מקבל סמכויות מסוימות ויש לו שיקול דעת להכריע בשאלות מסוימות. שאלות שמעבר לסמכותו, עליו להעלות לדרג שמעליו.

במקרים רבים קשה לקבוע את תחומי הסמכות והחלטות מתקבלות על פי נוהג שהתפתח בחברה. מכאן עולות שאלות הלכתיות ומוסריות, למשל כאשר עובד מקבל אישור ממנהלו הישיר, ואולם הוא חושש שהמנהל חרג מסמכותו.

רישום שעות עבודה בבית כשאינ עבודה

א. על פי בקשתי אושר לי לעבוד חלק משעות העבודה מהבית. אין הגדרה מדויקת כמה שעות אני עושה במקום העבודה וכמה בבית, אלא לפי הצורך, לעתים אני עובדת גם יום שלם בבית.

בשנה שעברה אושר לי לעבוד למשך חודש מלא בבית. באותו הזמן, נוצר מצב שסיימנו את העבודה, המנהל ידע זאת אך לא עשה דבר משום שלא אושר לו עדיין הפרויקט הבא. כך במשך זמן מסוים לא הייתה לנו ממש עבודה. המנהל אמר לנו לרשום שעבדנו יום מלא למרות שלא כך היה (כי למעשה זה לא היה תלוי בנו). אותו מנהל עזב והוחלף על ידי המנהל שמעליו.

לאחרונה קיבלתי פרויקט מסוים שמאפשר לי לעבוד בחלק מהשעות מהבית. הבעיה היא שאני עומדת לסיים את הפרויקט הזה, ואין למנהל משהו אחר לתת לי לעשות כרגע, כי עוד לא התקבלו האישורים המתאימים. בעזרת "הגדלת ראש" שלי מצאתי עוד כמה דברים שקשורים לפרויקט ואני עושה אותם באישור המנהל. הבעיה היא, כשתגמר לי העבודה, מה אעשה? הרי המנהל שלי יודע (כבר הרבה זמן!) שאני עומדת לסיים ואין לו מה לעשות עם זה כרגע. לו הייתי עובדת בכל השעות מהמשרד לכאורה לא הייתה בעיה, כיון שהייתי מגיעה כרגיל לעבודה ולא עושה כלום (שזה גרוע מאוד מבחינתי, אך לא מוריד לי מהמשכורת או מימי חופשה. אגב, זוהי פרנסתנו העיקרית והיא חשובה לי). אך השאלה שלי היא האם אני יכולה לחזור הביתה (אחרי חלק מהיום, כמו תמיד) וגם אז לא לעשות כלום באותו הזמן שפעם הייתי עובדת בבית, ולרשום זאת כשעות עבודה מהבית?

ממש לא נעים לי לשאול את השאלה הזו ובטח לא את המנהל שלי. מצד שני – אין זה הוגן שאפסיד ימי חופשה בגלל שכרגע דברים מתעכבים שלא באשמתני וזה אף נוגד את ההתחייבות שלהם כלפי למשרה מסוימת – כי אני כבר לא יכולה להמשיך את עבודתי מהבית. (ואם אני לא אדווח על שעות

עבודה מהבית – בסוף החודש יחסרו לי שעות ויורידו לי ימי חופשה או מהמשכורת) לכן רציתי לדעת מה ההלכה במקרה כזה.

ב. יש אצלנו עובד שעושים איתו חסד כשמעסיקים אותו, כי כל מה שהוא עושה – אנחנו עושים הרבה יותר מהר ויעיל. אבל דואגים שתהיה לו עבודה ואם נוצר מצב וממש אין מה לתת לו כי אנחנו עושים דברים מסובכים מידי בשבילו – אז הוא לא עושה כלום, גולש באינטרנט וכדומה עד סוף היום. מדי פעם המנהל שלי מבקש מאיתנו לתת לו משהו לעשות. אם כך אז ייתכן שאנחנו נותנים לו מהעבודה שלנו ואחר כך אין לנו מה לעשות... בעיה, לא? אז מה אני אמורה לעשות? אם אני נאלצת לתת לו עבודה שאני יכולה לעשות בבית (או אפילו מהמשרד), ובגלל זה אחר כך אין לי אפשרות לעבוד מהבית (או אני מתבטלת במשרד) – מה אני אמורה לעשות? לרשום את השעות שהייתי אמורה לעבוד? לא לתת לו עבודה?

רק אציין שברוב השנה אין בעיה של עבודה, אך יש מדי פעם "חורים" כאלה כמו עכשיו וזה מאוד מטריד אותי כיצד לנהוג. תודה רבה, וסליחה על האריכות, היה לי חשוב להבהיר את סביבת העבודה שלי ותנאיה.

ת חובות וזכויות העובד נקבעות בהתאם לסיכום ולמנהג המקובל. רוב השכירים מקבלים שכר חודשי, ובתמורה עליהם להיות נוכחים במקום העבודה בשעות העבודה ולעשות מה שנדרש מהם. גם כאשר אין עבודה, מקובל שהעובד מקבל את מלוא שכרו. זאת, בניגוד להלכה שמחייבת את המעסיק באופן חלקי בלבד במצב כזה (שו"ע חו"מ שלה, א, וראו שם את פרטי הדין).

משאלתך הראשונה עולים שני מסרים סותרים: מחד, נראה שיש סיכום בינך לבין המנהל שלך כי את רשאית לעבוד חלק מהשעות מהבית. לאור זאת, נראה שכשם שמותר לך להתבטל במשרד כשאין עבודה, כך מותר לך להתבטל בבית בשעות שהיית נוהגת לעבוד בבית, כשהייתה עבודה. מאידך, נראה כי את חוששת שהמנהל שלך יכעס אם ישמע שאת מתבטלת, ומכאן שהדבר מנוגד לסיכום שביניכם. על כן קשה לנו להשיב לך. נוכל רק לומר

כי דיני עבודה על פי ההלכה מבוססים בראש ובראשונה על הסיכום שבין העובד והמעסיק, ובהתאם לכך יש לפעול. ככלל, כאשר ישנו ספק, טוב וישר לדבר עם המנהל ולהבהיר את הדברים.

לגבי השאלה השנייה, נקדים ונאמר שזכותו של המנהל לחלק את העבודה בין העובדים כפי ראות עיניו. לגבייך אין כאן בעיה בכלל. השכר משולם לך עבור השעות בהן את נמצאת במקום העבודה, ואם אין עבודה והמנהל יודע על כך – הרי שזו בעיה של המעסיק. לגבי שאלתך על עבודה מהבית, כיון שהמנהל הוא שמוסמך לחלק את העבודה, אין בסיס לדרישה שלך לעבוד מהבית.

דיווח כוזב על עילה לעזיבת עבודה

ש אישה שהתפטרה מהעבודה אחרי לידה, מאחר שמצאה מקום עבודה אחר. אולם, היא הצהירה שהיא עוזבת מסיבת "טיפול בילד", המזכה בפיצויים ללא וועדה. האם היה מותר לה לנהוג כך? אם הדבר כבר נעשה, מה עליה לעשות כעת?

יש לציין שהייתה הפסקה של שבוע מסיום חופשת הלידה ועד לתחילת העבודה החדשה, כך שזה לא ממש שקר, כי למשך שבוע היה "טיפול בילד". כמו כן, לפי מה שאני יודעת, נשים רבות עושות כך, ומנצלות את חופשת הלידה להתפטרות.

ת דיני עובדים על פי ההלכה הם על פי "מנהג המדינה" (שו"ע חו"מ שנח, יא). מנהג המדינה מעוצב במידה רבה על ידי החוק בעניין זה. בבסיס שאלתך קיימת הנחה שכאשר העובד מתפטר הוא אינו זכאי לפיצויי פיטורין, וכאשר הוא מפוטר הוא זכאי לפיצויים. אמנם, רבים מהמעסיקים נוהגים לתת פיצויים בכל מקרה. בסעיף 7(א) לחוק פיצויי פיטורים נכתב:

התפטרה עובדת, תוך תשעה חדשים מיום שילדה, על מנת לטפל בילדה - יראו לענין חוק זה את התפטרותה כפיטורים.

כלומר, עובדת זכאית להתפטר על מנת לטפל בתינוק שנולד לה והדבר נחשב כאילו פוטרה והיא זכאית לתשלום פיצויי פיטורים.

לשון החוק מורה שזה הדין דווקא כאשר מדובר בפיטורים "על מנת לטפל בילדה". ועל כן גם על פי ההלכה התנאי הוא קריטי (גם בתי המשפט שדנו בתביעות על פי סעיף זה, התייחסו להגבלה זו במלוא הרצינות). לכן, אם העובדת החליטה לעזוב את העבודה שלא על מנת לטפל בילד, אלא כדי להתחיל עבודה אחרת, היא איננה זכאית לפיצויים על פי החוק והמנהג. אמנם, אם העבודה האחרת נוחה יותר באופן משמעותי מבחינת הטיפול בתינוק הרי שהיא פעלה באופן הוגן. אולם, אם זה לא המצב הרי שעליה לפנות למעסיק הקודם, להודות בפניו, ולקוות שהוא ינהג עמה לפני משורת הדין ויעניק לה את הפיצויים, למרות שהוא אינו חייב בכך.

עבודה במכון סקרים

ש אני עובדת במכון סקרים, לעתים (לפחות פעמיים בשבוע) עלינו להתקשר לאנשים (בתים פרטיים או עסקים) ולהזדהות בשם של הגוף שהזמין את הסקר – לדוגמה: "שלום, מדברת... מבנק פלוני". המנהל הדגיש בפנינו שחייבים להגיד שאנחנו משם ולא לומר: "אני מטעם הבנק". תהיתי האם מזמין הסקר משלם יותר על מנת שאנו נזדהה כן, אך האם זה שקר כלפי האנשים המתבקשים לענות על הסקר? (בוודאי שהם יענו יותר – כאשר הבנק בכבודו ובעצמו מתקשר... ולא כאשר אני אומרת: "מדברת... מהמכון לסקרים"). אני חושבת שהעניין הוא הכסף, מכון הסקרים מרוויח יותר וכך גם הבנק משרת את לקוחותיו בנאמנות. האם יש כאן אונאת דברים כלפי הנסקרים? מה עליי לעשות? אין סיכוי שהמנהל ייתן לי אישור להזדהות באופן אחר. אשמח לתשובה בהקדם כדי שאדע כיצד לנהוג.

ת את יכולה לומר: "מדברת מטעם בנק פלוני". אך אפילו אם תאמרי שאת מדברת מבנק פלוני הכוונה יכולה להתפרש כאילו את מדברת בשליחות בנק

פלוני וכעובדת חברה שנשכרה על ידי הבנק, הרי שיש בזה מן האמת. כמובן כשאין צורך ראוי לו לאדם להתרחק מן השקר, וכמו שנאמר (שמות כג, ז) "מדבר שקר תרחק".

דיווח שעות כוזב ומאורגן

לאחרונה התחלתי לעבוד במקום עבודה מסודר ואני נתקל בהרבה בעיות של גזל וחילול ה':

1. ההנהלה דורשת עבודה של 8 שעות עם הפסקה של חצי שעה, אך בפועל העובדים עושים הפסקה כשעתיים. גם למי שרוצה קשה מאוד לעבוד בהפסקה, משום שהוא כביכול פוגע בשאר העובדים.

2. על פי הכללים יש לרשום את מספר שעות העבודה, אך בפועל המנהל רושם עבור כולם יותר ממה שעשו, על מנת שלכולם תהייה משכורת טובה יותר. אם לאחד העובדים ירצה לדווח פחות, השקר הכללי יתגלה ולכן גם לזה אי אפשר להתנגד.

3. במשמרת כל אחד רושם בעצמו את עבודותיו, אך יש נורמה של מספר עבודות ש"רושמים" כדי שכולם ירוויחו. כשביקשתי לא לרשום עבורי, אמרו לי שלא יתנו לי לפגוע בכולם. אמנם יש לי אפשרות לא לעשות משמרות.

4. החברה מתפללים מנחה ומבקשים ממני להשלים מנין, למרות שבפועל אין עבודה, אך בתפילה אני מתנתק ממקום העבודה ולכן אני בוחר שלא להשתתף – מה שנראה קצת כחילול ה'.

5. יש הרבה זמן ללא עבודה בו אני בוחר לשבת, אני לא מתחמק מעבודה אך כשאין לי עבודה אני לא עובד. אני חושש שיבואו אלי בטענה למה עשית מה שלא ביקשו ממך.

6. כולם מתקלחים על חשבון זמן העבודה, האם כשאין עבודה גם אני יכול להתקלח?

אני מאוד מתוסכל ומרגיש שלא הרווחתי את לחמי ביושר. מצד שני כולם מתנהגים כאילו הכל מותר ואף אחד לא פוצה פה. לדעתי גם ההנהלה יודעת על המתרחש אך לא ממש איכפת להם כל עוד העבודה מתבצעת.

שאלותיך מעידות על רגישות גבוהה לממון הזולת, חזק ואמץ. הבסיס לתשובות הוא העיקרון שכבר הוזכר, שזכויות וחובות העובד מבוססות על ההסכם והמנהג.

אתה מתאר מקום עבודה שבו יש נורמה בקרב העובדים של דיווחים כוזבים מאורגנים. כפי שכתבת בסוף דבריך, מצד אחד, הדברים נעשים בהסכמת המנהל, אולם, מצד שני, ייתכן שהסכמתו אינה מספיקה, כיון שיש צורך בהסכמת הבעלים, שמיוצגים על ידי חברי הדירקטוריון. בפועל, הבעלים מסמיכים את ההנהלה לקבל החלטות, אולם, קשה להאמין שהמצב כפי שאתה מתאר מקובל על הבעלים, ולכן אין לנהוג כך, אולם מסתבר שהעובד נדרש לבצע מה שמנהליו מטילים עליו ואם המנהלים מועלים בתפקידם ודורשים פחות ממה שצריך – העובד אינו אשם בכך.

לכך יש להוסיף שהעובדה שיש עובדים שמפריים את ההסכם (ובעצם גונבים מהחברה) אינה מתירה לך לנהוג כך, ובוודאי שאינה מחייבת אותך לנהוג כך. נראה שעבודה במקום כזה בעייתית, גם אם אינה אסורה, כדי לא להתרגל לרמות ולגנוב, ולכן טוב לעבוד במקום שבו אין צורך לשקר.

העיקרון המנחה הוא שעל העובד לפעול לפי הוראות המנהל הממונה עליו (גם אם העובד חושב שיש חשש שהמנהל חורג מסמכותו ופועל בניגוד לרצונם של הבעלים). אבל כאשר מדובר על רישום כוזב של שעות עבודה, שמזכה את העובד בשכר על שעות בהן לא עבד – עליו להחזיר את מה שקיבל. כעת נתייחס לסעיפי השאלה:

1. הפסקה ארוכה – כיון שאתה נמצא במקום העבודה, וכיון שיש להניח שההנהלה מודעת לאורך ההפסקה בפועל, שהרי לא ניתן להסתיר זאת, מסתבר ששתיקת ההנהלה משמעה כהסכמה לנהוג הקלוקל.

3-2. רישומים כוזבים – כאן הבעיה גדולה יותר, כיון שאתה מקבל שכר על זמן שבו כלל לא היית במקום העבודה, עליך לדאוג לכך שהרישום יהיה תואם לעבודה שעשית בפועל. ייתכן שעליך להימנע מדיווח על משמרות שעשית כדי לאזן אותן עם רישומים כוזבים.

6-4. אם אין מה לעשות בזמן העבודה מותר לעסוק בדברים אחרים, כולל מקלחת, ובוודאי שמותר להתפלל.

דיווחים כוזבים ללא רווח לעובד

התחלתי לאחרונה לעבוד בעבודה חדשה בה אני מזין במחשב את שעות העבודה שאני עובד – מה שמעורר מספר בעיות:

1. כל עבודה שעושים יש לרשום על שם לקוח מסוים. כיון שאין "שם לקוח" לזמן ארוחת צהרים, נדרש ממני לחייב לקוח אמיתי על זמן ארוחת הצהרים. יש לציין כי צריך למלא תשע שעות ביום, אך המשכורת היא עבור 8.5 שעות בשל ארוחת הצהריים (כלומר אני לא "מרוויח" את הכסף העודף אלא המעסיק). אמנם יש "שם לקוח" של עבודות כלליות, אבל המנהלים לא מסתכלים בעין יפה על מי שממלא שעות כלליות. מכיון שאני עובד חדש יש לי לא מעט שעות כלליות גם ככה, ולהוסיף עוד חצי שעה־שעה ביום עלול ליצור לי בעיה.

האם מותר לי לרשום את זמן הארוחה על חשבון לקוח או שזה סיוע לגזל כיון שהמעסיק מרוויח מכך? יש לציין כי בדרך כלל לא גובים תשלום מהלקוח על כל השעות שעבדו עבורו, אלא מספר שעות סביר, גם אם עבדו בפועל יותר.

2. לעתים אנחנו מקבלים עבודות ממחלקות אחרות בתוך החברה. במקרים כאלו המחלקה שלנו לא מקבלת את השכר מהלקוח, אלא המחלקה שהעבירה את העבודה, והיא משלמת למחלקה שלי את עלות העובד שעשה את העבודה עבורה, בהתאם למספר השעות שעבד, כך יוצא שהמחלקה השניה מרוויחה ולא המחלקה שלי. במקרים כאלה המנהל שלי מבקש ממני

“לנפח” שעות. כלומר, הלקוח לא משלם על השעות בפועל, אלא סכום גלובאלי שסוכם עם המחלקה השניה מראש. הבוס שלי חושב שמגיע לו חלק מהרווחים, כי עובד שלו (למשל, אני) עשה בפועל את העבודה. לכן, הוא מבקש ממני להוסיף שעות לעבודה הזאת על חשבון שעות כלליות, וכך הלקוח לא משלם יותר, אבל המחלקה השניה משלמת חלק יותר גדול מהשכר שלי באותה תקופה והמחלקה שלי חוסכת כסף.

השאלה דומה, כיוון שלי אין שום רווח מ“ניפוח” השעות. באמת עבדתי על דברים אחרים ולפיכך מגיע לי שכר, האם מותר לציית למנהל שלי? יש לציין, כי סירוב פירושו ערעור מערכת היחסים שלי במקום העבודה.

1. רישום זמן ארוחת הצהרים

יש לדון בשאלתך מצד הפגיעה בשני גורמים, שמשניהם אסור לך לגזול: הלקוח והמעסיק.

מבחינת הלקוח: כיון שאתה לא מקבל את התשלום עבור ארוחת הצהרים, אינך עובר על איסור גזל. השאלה היא האם אתה מסייע למעסיק לגזול את הלקוח. נראה שאפשר להקל כאשר מתמלאים שני תנאים:

הראשון, כאשר יש ספק האם זה גזל בכלל. הדבר תלוי בסיכום בין המעסיק שלך לבין הלקוח: יתכן שמותר למעסיק לרשום גם את זמני ארוחת הצהרים כשעות עבודה, ויתכן שהנושא לא הוגדר. כפי שכתבת, יתכן שהמעסיק מניח ששעות ארוחת הצהרים מתקזזות עם שעות אחרות שלא נרשמו, כך שאין פגיעה בלקוח.

השני, אם מוסכם שרישום השעות יכול להיעשות גם על ידי המנהל, שמורה לך לרשום כך, והוא זה שמעביר את הרשימות ללקוח. כאן יש מקום להקל ולומר שהאחריות לרישום ארוחת הצהרים אינה מוטלת עליך אלא על המנהל. מצב זה מכונה בהלכה: “חד עברא דנהרא” (עבודה זרה ו, ב). הרמ”א (יו”ד קנא, א) הביא מחלוקת במקרה כזה, ונטה להקל. האחרונים דנו בדבריו והעלו חילוקים שונים בדין זה (ראו במראה הבזק, חלק ה,

תשובה לז; שם, נב), ובכלל זה שיש להקל במקרה שהפעולה נעשית לפני האיסור עצמו היינו לפני הגשת הדוחות. בכל מקרה מסתבר שעליך לחלק את רישום ארוחות הצהרים בין מזמינים שונים, באופן הוגן. מבחינת המעסיק: בוודאי שאין בעיה, כיון שגם אתה וגם המעסיק מודעים להסדר.

2. ניפוח זמן עבודה עבור מחלקה אחרת

במקרה שאתה מתאר לא נגרם נזק ישיר למעסיק, כיון שבכל מקרה ההכנסות הן של החברה. הדיווחים הכוזבים משפיעים לכאורה רק על אופן רישום חלוקת הרווחים בין המחלקות. דהיינו, התשלומים של המזמינים נכנסים לקופת החברה בכל מקרה, והרמאות משפיעה, כך נראה, על יכולת המעקב של ההנהלה הבכירה על הרווחים של כל מחלקה.

יתכן שההטעיה ברישומים תשפיע בעקיפין על החלטות של ההנהלה, למשל, בנוגע לחלוקת בונוסים, ואפילו על ההחלטה על סגירה של מחלקה מסוימת. אלא שמדובר בספק: האם אכן תהיה לרישום הכוזב תוצאה ממונית. מה גם שיש סיכוי שמחלקות אחרות נוהגות גם הן לנפח שעות עבודה עבור המחלקה שלכם, כך שהרישום שלכם בעצם נותן את תמונת האמת.

בכל מקרה כיון שכאמור גם המנהל יכול לנפח בעצמו את השעות, וישנו ספק לגבי ההשלכה הממונית של הרישום הכוזב, נראה שאינך חייב להסתכן באבדן מקום העבודה ולהתעקש על דיווחי אמת.

לגבי שתי השאלות חשוב לומר, שנורמה של דיווחים כוזבים היא לקויה, ולכן עליך לנסות בעדינות לבקש מהמנהל לפטור אותך מכך. יתכן שהמנהל יסביר לך שאין בכך פגם מהסיבות שהעלנו, ואז תדע שאין בכך בעיה ממונית.

קנייה ממקום העבודה

ש אני עובדת במטה של רשת קמעונאית גדולה. לפני זמן מה הוחלף הריהוט בחנויות בריהוט חדש. הריהוט הישן משמש כמעמד קלסרים במשרדים, אך על פי רוב הוא זרוק במחסנים. לפני כשנה קנינו, אני ועובדים נוספים, פריטי ריהוט (ארונות וכדו') מהמחסנים ושילמנו עבורם.

לאחרונה ראיתי פריט מסוים שהיה זרוק במפעל (סוג של מעמד עם מדפים). שאלתי את אחד ממנהלי המטה הבכירים (מנהל תפעול) אם אוכל לרכוש אותו והוא אמר שהוא מעדיף שלא. ויתרתי כמובן. עובדת בכירה מאוד התעניינה אף היא במעמד הנ"ל וביקשה אישור מאת מנהל הקמעונאות (הוא האחראי הישיר על הריהוט הנ"ל) ובכיר יותר ממנהל התפעול). הוא אישר לה מידית ואפילו הציע לחפש עבורה רהיט אשר לא נפגע. העובדת הבכירה, חברה טובה שלי, הזמינה שני מעמדים והודיעה לי שאחד מיועד עבורי.

אין לי מושג אם היא תידרש לשלם או לא (אני שילמתי בעבר). שאלתי: האם אני יכולה לקחת מעמד אחד ולשלם עבורו, או שמא אין צורך לשלם, אם היא לא נדרשת לעשות כן. מדובר בחברה גדולה ולבעלי החברה אין נגיעה לנושאים הללו.

ת כעיקרון יש למנהלים סמכויות לניהול החברה המאפשרות להם להחליט החלטות הנוגעות לכספי החברה, סמכויות אלו מואצלות אליהם מבעלי החברה ומכוחם. אם המנהלים הם אנשים ישרים שאינם חשודים על הגזל, אפשר לסמוך על החלטותיהם, שניתנו מכוח סמכותם מבלי לחרוג ממנה. במקרה של מחלוקת בין המנהלים, הבכיר הוא בעל הסמכות. לפי נתונים אלו הגיעי אפוא להחלטה הנכונה בענייני.

רישום שעות עבור חבר שנעדר

ש אחרי הפסקת צהריים ניגש אלי חבר, וביקש ממני שאעביר לו את הכרטיס כאילו הוא חוזר לעבודה, כי הוא הולך לרופא על חשבון זמן העבודה. העברתי את הכרטיס שלו מתוך ידיעה שהוא הולך לרופא על חשבון זמן עבודה. יש לציין שגם אם לא הייתי מדפיס את הכרטיס שלו אחרי ההפסקה, מבחינת החברה זמן החזרה שלו מתחיל אוטומטית ברגע שההפסקה נגמרה, מתוך הנחה שהעובד שכח להדפיס את הכרטיס אחרי ההפסקה. נמצא, שגם אם לא הייתי מעביר את הכרטיס, הוא היה מקבל כסף על שעה שלא היה בכלל בעבודה. האם הייתי שותף לגזל? הרגשתי לא טוב עם עצמי, ולכן למחרת כשבאתי בשעה שבע לעבודה, לא החתמתי את הכרטיס בשעה שבע, אלא בשעה שמונה, כי אותו חבר פספס שעה מהעבודה, והוא קיבל כסף על שעה שהוא לא היה בעבודה.

ת לפי התיאור שמסרת, בכל מקרה חברך היה מקבל את הכסף על שעת העבודה, ולכן אין במעשה שלך איסור גזל. אולם, יש כאן סיוע לדבר שקר שהוא אסור, ולחלק מהפוסקים אף כשאין בזה השלכה ממונית זהו איסור תורה – "מדבר שקר תרחק" (עין אגרות משה חו"מ ב, סימן ל). על כן לא היית צריך להחזיר את השעה, כיון שכאמור בכל מקרה חברך היה מקבל את שכרו. בכל מקרה, עליך לקבל על עצמך להימנע מלעשות דבר מעין זה להבא.

האם להודיע למעסיק שאין בכוונתי לעבוד זמן ממושך?

ש ברצוני להתחיל עבודה חדשה. האם עלי להודיע למעסיק בזמן הקבלה לעבודה שיתכן ולא אעבוד אצלו תקופה ארוכה. מחד גיסא, אני לא רוצה להמשיך לעבוד במקום העבודה הזה מעבר למספר חודשים, מאידך גיסא,

קשה לי לאמוד את הסיכוי שאכן אתקבל לעבודה האחרת אליה אני מייחל להתקבל. זהו מעין ניסוי ומשאלת לב (בשל אי שירותי בצה"ל או מועמדים אחרים עם ניסיון רב יותר וכדומה), שתלוי בראיונות ומבחני מיון המתמשכים כ-3 חודשים.

בנוסף לכך המעסיק נוכחי אינו מקבל אותי לעבודה באופן מלא אלא רואה בזה תקופת ניסיון. אמנם הוא מקווה שהניסיון יצליח, אך אני מקווה כעת להתקבל למקום העבודה השני.

לאור הנתונים שכתבת, נראה שאינך חייב לספר למעסיק שאתה באמצע תהליך קבלה למקום אחר, אם הוא אינו שואל אותך על כך, ואתה יכול להתחיל לעבוד אצלו, מכיוון שאכן יש סיכוי גדול שלא תתקבל לעבודה האחרת ואף ייתכן שאתה תעדיף להמשיך ולעבוד אצל המעסיק הנוכחי. גם הוא מצידו אינו מתחייב כלפיך בצורה מוחלטת אלא רק בתור ניסיון. ההלכה קובעת שעובד רשאי לחזור בו בחצי היום, ולדעת פוסקים רבים אין בזה משום מחוסרי אמנה. אמנם, יש פוסקים שאוסרים על עובד לחזור בו בשביל לעבוד אצל מעסיק אחר, אבל נראה שלדינא אין להחמיר בזה (ראו מקורות בעמוד 119, בנוגע לביטול רישום לצהרון).

אם תתקבל לעבוד במקום השני תוכל להפסיק את ההתקשרות עם המעסיק הנוכחי, בתנאי שאינך גורם לו נזק בעזיבתך, כגון שהנך באמצע פרויקט שעלול לרדת לטמיון וכדומה. ובתנאי שלא חתמת על חוזה המחייב אותך להמשיך אצלו, ללא הודעה זמן מה מראש.

בכל מקרה, אף שהדבר מותר, תשתדל עד כמה שניתן לצמצם את הסתרת הנתונים ותספר את האמת אם הדבר אפשרי. ונברך אותך שה' יעזור לך שתצליח למצוא פרנסה ברווח בלי להזדקק להיתר זה.

שימוש בציוד של המעסיק לצרכים פרטיים

ש רצייתי לדעת מה דעת התורה וההלכה בנושא מנהג המדינה בעסקים. לדוגמה: היום פשט המנהג שאנשים משתמשים בחפצים המיועדים לעבודה, לצרכים פרטיים. האם מותר הדבר? כאשר באופן כללי, ודאי שניתן לומר שכל מעסיק שבוחר עובד מן הסתם מודע לכך שהעובד ישתמש בחלק מהציוד של המעסיק, כגון: טלפונים, רכב, דפים, וכדומה, לצרכים פרטיים לגמרי. זאת, כיון שזה המנהג המקובל. לדעתי פשוט שהדברים האלו אסורים באופן עקרוני, אך אולי אפשר להתירם היום, כיון שזה מנהג המדינה.

שאלתי היא כאשר אין שום התייחסות לדבר בחוזה וכן לא שייך לשאול את המעסיק...

ת מנהג המדינה בכלל הוא נושא רחב מאד בהלכה, שכמובן אין אפשרות להקיף אותו בתשובה קצרה (ראו בהרחבה בנספח). נראה מדבריך שאתה מבקש להתמקד בשאלה, האם אפשר לעסוק בעניינים אישיים בזמן העבודה תוך שימוש ברכושו של המעסיק. מצד אחד אתה כותב שזה המנהג ולכן על דעת כן העובד התקבל לעבודה, ומצד שני אתה כותב שלא שייך לשאול את המעסיק. ואנו שואלים: מדוע לא? אם התשובה היא מפני שהוא בודאי יאמר שלא, הרי מוכח שלא נכון שעל דעת כן הוא קיבל את העובד.

מנהג המדינה קובע משפיע על תנאי השכר וכיו"ב, כיון שכל העובדים במדינה מקבלים תנאים כאלה, הרי זה כאילו התנו המעסיק והעובד שגם הוא יעבוד בתנאים כאלה. זה נכון לגבי תנאים שמנהג המעסיקים במדינה לתת לעובדיהם. אבל ודאי אינו תקף לגבי מה שנוהגים העובדים לגזור ממעסיקיהם ללא ידיעתם. מנהג מחייב דווקא כאשר כל הצדדים קבלו אותו עליהם. מנהג שהעובדים קבלו אותו עליהם ולא המעסיקים, ודאי שאינו

"מנהג המדינה". שאם לא כן, אפשר לומר שכל גנבי המדינה נהגו לגנוב, ולכן מותר לעשות זאת.

אמנם, אם העובדים נוהגים כך בפני המעסיק והוא אינו מוחה על כך, נראה שמותר לנהוג כך, כפי שעולה מלשון הרשב"א (שו"ת הרשב"א ב, רסח):

עוד יש מנהגין, שהוא נותן ואף על פי שלא הסכימו עליו, לא בית דין הגדול ולא אפילו בני המדינה במקומם, אלא שהוא מנהג לעשות כן, ואין אדם מקפיד עליו.

כלומר, מה שקובע את תוקפו של המנהג הוא העובדה שאין אדם מקפיד עליו, לכן, לגבי דברים שגם המעסיקים לא רגילים להקפיד עליהם מנהג המדינה הוא המחייב. אם העובדים מקפידים לעשות דברים מסוימים שלא בנוכחות המעסיק, ולעולם אינם עושים אותם בנוכחותו, מסתבר שהם אינם בכלל "מנהג המדינה". כל המנהגים הנזכרים בהלכה הם מנהגים שנעשים מדעתם של שני הצדדים.

שימוש פעוט בציד של המעסיק לצרכים פרטיים

מתשובות שונות באתרי אינטרנט הבנתי שמותר לעובד להשתמש ברכושו של המעסיק, כיון שזה מנהג המדינה או שהמעסיק מוחל על כך. האם זה נכון? כוונתי למקרים הבאים:

1. שיחות טלפון קצרות ונצרכות.
2. מקרים דחופים של שימוש במכשיר הפקס בעבודה לצורך משלוח או קבלת פקס (שהרי קבלת פקס גם מצריכה דף ומעט דיו), צילום מסמך דחוף במכונת צילום, הדפסה דחופה (כגון, עבור קופת חולים, בנקים, ביטוח, וכדומה). לעתים, ניתן לעשות סידורים אלו רק בזמן שעות העבודה, ואם לא יעשה כן יצטרך העובד להעדר מהעבודה ולחפש מקומות עם שירותים אלו ומסתבר שהמעסיק מעדיף שהוא לא יעדר).

3. הטענת מכשיר פלאפון בשקע חשמל במקום העבודה.
4. האם מותר בישיבה או בכולל או בבית כנסת להטעין פלאפון. הכוונה שלי לאדם שהוא לא תלמיד כולל או ישיבה אלא בא לשמוע שיעורים. האם בשעת השיעור, אם הוא צריך, מותר לו להטעין פלאפון (שהרי זה משול כמו כמה טיפות לגימה מכוס מים)?
5. שימוש בדף A4 לצורך רישום הודעה אישית שקיבלתי (במקום לכתוב על פתק קטן) וכן שימוש בעט של העבודה לצורך רישומים.
6. אם אני בעל תפקיד בעמותה כלשהיא (נניח מורשה חתימה בכולל בהתנדבות) וצריך לעשות סידור דחוף ונדיר מול הרשויות ונמצא באותה עת בעבודה – האם קבלה או שליחה של פקס נחשבת במקרה כזה כמו צורך עצמי ואסור לעשות זאת מהעמותה?

בשאלתך עולות שתי נקודות:

ת

1. היחס ל"דבר שאינו מקפיד" – כל שימוש בממונו של אדם, שככל הנראה אינו מקפיד על כך. לגבי זה, נפסק בשולחן ערוך (ח"מ שנט, א) שניתן ליטול דבר שאינו מקפיד ללא רשות מהבעלים, אך אין זו מידת חסידות. זה נוגע להטענת פלאפון, לגימת מים וכדומה. יתירה מזו, יתכן שאם הבעלים יודעים שכך נעשה ואינם מוחים על כך, הם מתירים זאת לכתחילה.
2. במסגרת יחסי עובד מעביד רשאי עובד ליהנות במידה מסוימת מרכוש העבודה לצרכיו הפרטיים. גם למנהג המדינה יש משמעות בעניין הזה, כל עוד מדובר במנהג סביר. לדוגמה, עובד יכול לסדר את הדברים החיוניים לו בזמן קצר מאוד, ובשימוש מועט ברכוש המעביד, ועל ידי כך הוא לא יצטרך להיעדר מהעבודה. שימוש כזה ודאי משתלם למעסיק, כך העובד ישהה יותר זמן בעבודה, ויהיה רגוע ומרוכז בעבודתו. אך דרושה כאן זהירות שלא לעבור את הגבול הדק. כפי שכבר כתבנו, נראה שאבן הבוחן לדעת האם הדבר מותר או אסור, היא גם על פי תגובת המעסיק, כאשר הוא רואה את העובד משתמש ברכוש העסק.

אלו הקווים המנחים לשאלות ששאלת ולא יהיה זה נכון לפרט יותר, אלא כל אחד יעשה כפי חכמתו ובהתאם ליחסי העבודה שבינו למעסיקו. בכל מקרה עדיף להסדיר באופן גלוי את היחסים, עד כמה שניתן, ולא להסתמך על אומדנות והשערות.

צילום מסמכים במקום העבודה

ש לחמותי יש חברה שלטענתה רשאית לצלם ללא כל הגבלה מסמכים פרטיים במקום עבודתה. היא הציעה לחמותי לצלם עבורה בשעת הצורך. חמותי הציעה אף לנו להעביר אליה חומרים לצילום. ברצוני לציין כי אני מכיר עוד עובדת שמצלמת במקום עבודתה דפי עבודה עבור גן ילדים. כמו כן, אין באפשרותי לברר אצל המעסיקים של חברתה של חמותי את אמיתות הטענה של העובדת. האם מותר לי לצלם דרכה במקום עבודתה מסמכים עבורי?

ת קשה להאמין שלעובד יש זכות צילום בלתי מוגבלת גם עבור אנשים אחרים. אם לעובד יש אכן זכות צילום בלתי מוגבלת, מותר לו להשתמש בה כרצונו. אם יש ספק לגבי היקף הזכות, צריך לשאול את המעסיק ולפעול לפי הוראותיו. מכיוון שיש רבים שמורים היתר לעצמם בעניינים כאלו, כדאי לחשוש ולהימנע מלתת את הדפים לצילום, אלא אם כן העובדת שמציעה זאת ידועה כאדם שמקפיד מאד על ענייני ממון (עיינו שו"ע חו"מ שסט, ד).

שימוש בטלפון המשרד

ש מה הם הגבולות בשימוש הטלפון במשרד לצרכים אישיים? האם אני חייבת לבקש אישור מהבוס שלי או שישנם מקרים שמותר לי להשתמש ללא בקשת אישור?

ת באופן עקרוני, דברים מעין אלו תלויים במנהג המדינה, ואין הכוונה למנהג העובדים, אלא למנהג שהונהג בהסכמת המעסיקים. כאשר המעסיק יודע

שכך נוהגים העובדים ואינו מעיר להם על כך, מסתבר שהמנהג מקובל עליו. לכן אילו היית בטוחה שכך נהוג, היה מותר לך להשתמש בטלפון, אך אם אינך בטוחה, ודאי שעלייך לקבל אישור מהמעסיק.

תשלום לקופה קטנה עבור שימוש בצידו של המעסיק

ש לעתים, עובד רוצה לקבל פקס לעצמו או לצלם במכונת צילום עמוד או מספר עמודים מועט או להדפיס במדפסת של העבודה, ובכל אופן רק במקרה דחוף ובאופן לא תדיר וכו' (כיום שעות העבודה מקבילות לשעות פעילות הרשויות). אני מניח שבדרך כלל המעסיקים לא מקפידים על שימושים כאלה, גם ללא תשלום.

אולם, בכל אופן לעניין עלות הדיו והנייר, האם די בתשלום ל"קופה הקטנה" של העבודה, שמיועדת לצרכים מסוימים כגון קניית חלב, סוכר וכו' ללא הודעה למעסיק? לדוגמה, אם אדם משתמש במכונת הצילום המשרדית, ושם ב"קופה הקטנה" חצי שקל לעמוד, כך שזה ודאי מכסה את עלות השימוש – האם במצב כזה שהעובד משלם מעצמו לקופה קטנה – הוא פטור מלשאול את המעסיק לכולי עלמא – כיון שהוא בוודאי לא יקפיד על כך?

ת לגבי שימוש ללא תשלום, הכלל הוא "הכל לפי מנהג המקום". ולכן, אם ידוע שאין דרך המקום להקפיד על דברים אלו, אף אין צורך לשים כסף ב"קופה הקטנה".

אם יש צורך בתשלום, לא ברור שדי בתשלום לקופה קטנה, וזאת משתי סיבות. האחת, במקום שיש חשש גזל, אסור לגזול על מנת לשלם (שו"ע חו"מ שנט, ב). השנייה, לא ברור ש"הקופה הקטנה" היא חלק מתקציב המעסיק, לעתים ה"קופה הקטנה" משולמת על ידי העובדים עצמם.

אם יש ספק, עדיף לשאול את המעסיק פעם אחת באופן עקרוני, ואם התשובה חיובית אין צורך לשאול בכל פעם ופעם.

תיווך

מבוא

אחד המקצועות הסבוכים ביותר מבחינת דיני ממונות הוא מקצוע התיווך, ולחלק מהשאלות אין מענה חד־משמעי. נציין כמה כללים בנגע לשכרו של מתווך: המתווך זכאי לתשלום על עבודתו, כך עולה מהתלמוד (בבא מציעא סג, ב, "זווי לספסירא"). הרמב"ם מגדיר את המתווך כשליח בשכר (שלוחין ושותפין ב, ו) ונראה שכוונתו למתווך שנשלח לבצע את העסקה בשם אחד הצדדים.

גם מתווך שתפקידו לקשר בין הצדדים זכאי לשכר כפועל (ראו פתחי חושן פרק יד, הערה א, ובמקורות המובאים שם) וכאשר סוכם איתו על תיווך ועל תשלום סביר – יש לשלם לו את מה שסוכם. בדרך כלל מתווך זכאי לשכר רק לאחר שהצליח בעבודתו (ראו פתחי חושן פרק יד, סעיף ז).

מה דינה של עסקת תיווך שלא סוכם בה על תשלום? לדעת רמ"א (חו"מ רסד, ז) המתווך זכאי לתשלום. את דבריו הוא מבסס על תשובת מהר"ם מרוטנבורג בנוגע לפועל ששכרו לא סוכם מראש (הובאה במרדכי בבא מציעא, סימן שמו):

נשאל להר"ם: מלמד שאמר לו בעה"ב: "למוד בני". ולא נדר לו שום דבר [=תשלום]. ולאחר הזמן לא רצה ליתן לו שום דבר הואיל שלא נדר לו כלום. והשיב, שצריך ליתן לו לפי הזמן שלמד הן רב הן מעט, כמו שרגילין ליתן במקום אחר. ואין לעכב לו שכר טורחו עכ"ל. ונראה לי טעמא דלא גרע מיורד לתוך שדה חבירו שלא ברשות, כך נראה לי:

מהר"ם מחייב אדם לשלם למלמד שלימד את בנו לבקשתו, למרות שלא הובטח לו שכר. על כך מוסיף המרדכי ומבאר שיסוד החיוב הוא מדין "יורד

לשדה חבירו", כלומר כמי שהשביח את שדה חברו מבלי שנתבקש ועל פי הדין זכאי לתשלום על עבודתו (בבא מציעא קא, א).

שאלה נוספת שעולה לעתים קרובות בעסקאות תיווך היא כיצד לקבוע את גובה התשלום למתווך. הרמ"א (חו"מ רסד, ז) קובע בצורה ברורה שיש לשלם למתווך שכר לפי המנהג גם אם הובטח לו שכר גבוה יותר.

לעומת זאת מהרש"ל (ים של שלמה בבא קמא פרק י, סימן לח, הובא בש"ך שם, טו) פוסק שיש לשלם כפי שסוכם. הש"ך מסייג את הדברים וטוען שייתכן שמהרש"ל פסק כן רק במקרה שאין מנהג כמה לשלם.

לדעת הש"ך פסקו של הרמ"א שמחייב לשלם על פי המנהג בלבד, אינו מבחין בין דבר מצווה לדבר רשות, ולכן אפילו בתיווך עסקי אין חובה לשלם יותר מהמנהג (ש"ך שם, יד). לעומתו נתיבות המשפט (שם, ח) סבור שבדבר מצווה (שאדם מחויב לעשותו) אמנם יש לשלם את השכר המקובל גם אם סוכם על שכר גבוה יותר, אבל בדבר שאיננו מצווה, כגון, שידוכין או תיווך עסקי, אם עשו המתווך והלקוח מעשה קניין, יש לשלם את השכר שסוכם, ואם לא נעשה מעשה קניין יש לשלם על פי המנהג גם אם סוכם על שכר גבוה.

לדעת קצות החושן (שם, ג) אם השדכן ביטל מזמנו ויש לו קצת הפסד חייבים לשלם לו כל מה שסיכמו עמו. כך קבע הרמ"א בעצמו (שו"ת רמ"א, פו) במקרה של אדם שעשה מאמץ גדול עבור רעהו ולכן חייב רמ"א לשלם לו כפי שהותנה אפילו אם הוא יותר מהמנהג. על כן כדי להימנע מספק ומחלוקת מיעצים הפוסקים לעשות מעשה קניין ואז לכל הדעות יש לשלם למתווך כפי שנקבע עמו (הליכות ישראל סימנים יד"ז; וראו עוד פתחי חושן שכירות פרק יד, סעיף ה, הערה ו).

נציין שכיום החוק מחייב את הצדדים לשלם על תיווך מקרקעין רק אם חתמו על מסמך שבו הם מבקשים את שירותי התיווך.

תשלום למתווך שהראה דירה שכבר ידענו עליה

ש במהלך חיפוש דירה, הראה לנו מתווך דירה ספציפית. לאחר מכן, גילינו שראינו את פרטי הדירה הזאת במקום אחר – ללא תיווך – ואף דיברנו עם בעל הבית, אך בשלב זה עדיין לא הלכנו לראות אותה. כשהמתווך הראה לנו את הדירה, הוא עשה את זה "מעכשיו לעכשיו" ולא אמר לנו מראש את הפרטים. כלומר, היינו צריכים לראות דירה אחרת, והוא הודיע לנו כמה דקות לפני כן שיש עוד דירה. אם היינו יודעים את הפרטים מראש לא היינו הולכים לדירה דרכו.

כעת אנו מעוניינים לקנות את הדירה. האם אנו מחויבים למתווך וצריכים לשלם לו? איננו שואלים מבחינה משפטית שבה כנראה למתווך יש זכויות, אלא מבחינה הלכתית. יש לציין שהמתווך הסכים אתנו בעל פה, ואולי יוותר לנו.

ת אמנם המידע על הדירה כבר היה בידכם בשעה שפניתם למתווך, אלא שהשאלה היא האם באמת הייתם מגיעים לדירה בלא עזרתו.

הרב יעקב כ"ץ (שו"ת שב יעקב סימן יג) מבחין בין יצירת הקשר הראשוני, לבין סגירת העסקה. ושם הוא מציין שבעיר פראג נהוג היה לשלם למתווך על המידע הראשוני שליש מדמי התיווך ועל סגירת העסקה שני שליש. גם בעל ערוך השולחן (חו"מ קפה, יב) עושה הבחנה דומה וכך הוא כותב בנוגע לשיעור התשלום:

...בדרך כלל אי אפשר להיות דינים קבועים בעניינים אלו

והדיינים למראה עיניהם והבנת לבם ישפוטו בצדק...

במקרה זה, אמנם ידעתם על הדירה לפני כן, אולם כיון שלא ברור שהייתם מגיעים לראותה בלי המתווך, שהרי אתם מודים שלא הלכתם לראותה,

נראה שאתם חייבים לשלם למתווך חלק מסוים (כך פוסק שו"ת הליכות ישראל, סימן לד').

אנו ממליצים לדבר עם המתווך, להסביר לו את המקרה ולהגיע אתו לפשרה, תוכלו גם להתייעץ עם מתווכים שיאמרו לכם כמה נהוג לשלם במקרה כזה (עיינו גם פתחי חושן שכירות יד, ח).

עקיפת מתווך

ש אני מתווך. הפגשתי משקיע (בעל הכסף) עם איש שרוצה שישקיעו אצלו. בסיום הפגישה ביקש המשקיע את מספר הטלפון של האיש השני, ללא רשותי, על כן ביקשתי מהמשקיע שימחק את הטלפון של האיש השני מהזיכרונות, אך הוא סירב. הוא הבטיח לי שהוא לא יעקוף אותי. עלי לציין שאני לא נוהג לעשות כך לאנשים שמכירים לי אנשים אחרים, אלא ממשיך את הקשר עם הגוף הנוסף, רק דרך אותו אדם שהכיר לי אותו. מה דעת ההלכה בנושא?

ת אסור לעקוף מתווך ולמנוע ממנו את שכרו המגיע לו כפי שסוכם או לפי הנהוג (רמ"א חו"מ קפה, ו, בסופו). אמנם, תיווך בעסקה מסוימת אינו מונע מהלקוח לפעול בעצמו בעסקאות אחרות שלא באמצעות המתווך, כיון שהוא מחויב למתווך ביחס לעסקה מסוימת ולא בכל עסקיו, אלא אם כן מוסכם או נהוג אחרת (משפטיו לישראל, עמ' קעד).

התקשרות עם מתווך משמעותה חובת תשלום למתווך כפי שכרו המוסכם או הנהוג ואין בכוחה לאסור קיום פגישה בין הצדדים. למרות שעלול להיווצר קושי באכיפה של הסכם כזה בתנאים בהם הצדדים יכולים להיפגש, כל עוד לא נתקנה תקנה מתאימה אין אפשרות לאסור על הצדדים לקיים קשר ישיר, ללא התחייבות מפורשת שלהם באופן המועיל על פי דין תורה. לפיכך, מומלץ להסכים במפורש (ועדיף בכתב, וכן קובע החוק כיום) על כל התנאים לפני ביצוע הפגישה, כדי למנוע מחלוקות ואי הבנות.

עקיפת מתווך עבודה

ש ראובן מתווך עבודה של בני ישיבות בחופשת פסח בניקוי בתים, תמורת חלק מהתשלום שהמשפחה משלמת על העבודה. למשל, ראובן נותן לשמעון 25 ש"ח, מתוך כ-40 ש"ח שהוא מקבל ממשפחה עבור הניקיון. כל יום מתקשר ראובן לשמעון כדי לספק לו עבודה חדשה.

ראובן תיווך בין שמעון למשפחת ישראלי. הם היו מרוצים מאוד מעבודתו של שמעון, והזמינו אותו באופן ישיר, להמשך עבודות בביתם, ללא ידיעת ראובן, ומתוך מגמה לעקוף את תשלום התיווך. מסתבר כי משפחת ישראלי לא היו מזמינים עוד יום עבודה, אם לא היו מרוצים ביותר מעבודתו של שמעון. האם חייב שמעון לשלם לראובן את עמלת התיווך גם במקרה זה?

ת מתווך (ובלשון הפוסקים: סרסור) שתיווך בין שניים – זכאי לשכר, גם אם לא נעשה מעשה קניין (ראו בהקדמה; וכן תשובת רב האי גאון, חמדה גנוזה, סימן קלה, מובאת על ידי ד"ר שילם ורהפטיג, דיני מתווך במשפט העברי, עמ' 17). אמנם, רוב דיני מתווך עוסקים בתיווך מסחרי, למשל, קנייה ומכירה, אולם, מצאנו גם תשובות העוסקות בתיווך עבודה (שו"ת נהר אפרסמון, חו"מ, א). קונה ומוכר שמתווך יצר את הקשר ביניהם חייבים לשלם לו את שכרו, ואינם רשאים לעקוף אותו (רמ"א חו"מ קפה, ו; שו"ת אבני חפץ, כב).

לגבי שאלתך, כיון שהמתווך יצר את הקשר בין הפועל והמעסיק לצורך עבודה זו, אף שהיא נמשכת כמה ימים, יש לשלם לו את חלקו על התיווך של כל העבודה, כיון שהיא מוגדרת כעסקה אחת. אולם, אם שמעון יעבוד בשנה הבאה אצל אותו מעסיק, המתווך לא יהיה זכאי לדמי תיווך.

תשלום למתווך למרות ביטול העסקה

ש היום ישבנו, אני (המשכיר), השוכר ומתווך הדירות שעתיים בשביל להגיע להסכם על השכרת הדירה שברשותי. אחרי שהמתווך חזר על פרטי ההסכם פעמיים ואפילו יותר, ואחרי שהתלבט השוכר עם אשתו, הסכים השוכר וחתם על חוזה שכירות. לאחר חתימת החוזה ביקש השוכר להראות את הבית לאשתו. כאשר הלכנו לבית וערכנו בו סיור, לאחר חתימת החוזה, החליטה האישה כי אין היא רוצה לעבור דירה, גם בגלל הטרטור וגם בגלל הכסף. ראוי לציין כי השוכר ראה את הבית לפני חתימת החוזה, וכוונתם הייתה לשכור את הדירה לחודש ימים. מה הדין לגבי תשלום דמי התיווך, שכן המתווך כבר ביצע את עבודתו ובזבז מזמנו?

ת מהשאלה עולה שנחתם חוזה שכירות דירה לתקופה מסוימת, בעזרתו של מתווך (ששני הצדדים היו צריכים לשלם לו), ולאחר החתימה השוכרים חזרו בהם. שאלתך התמקדה בתשלום למתווך ואולם יש לשאול שאלה מקדימה, האם בכלל ניתן לבטל את החוזה. באופן עקרוני שאלה זו צריכה להתברר במעמד הצדדים, כשכל צד משמיע את טענותיו, שכן יתכן שיש לשוכר עילה מוצדקת לביטול. בתשובתנו נניח כי העילה לביטול אינה מוצדקת, ובכל זאת המשכיר מסכים לביטול החוזה.

במקרה המתואר בשאלה המתווך נחשב לעובד של שני הצדדים לעסקה (ד"ר שילם ורהפטיג, דיני מתווך במשפט העברי, עמ' 17), וכיון שהוא ביצע את עבודתו עד תומה (החתימה על החוזה) הרי שהוא זכאי לתשלום (שם, עמ' 20 וראה שו"ת הליכות ישראל סימן ו). אם מדובר בחוזה שיש לו תוקף הלכתי, והשוכר אינו יכול לחזור בו, הרי שהעסקה הושלמה ושני הצדדים צריכים לשלם למתווך. במקרה כזה, השוכר יוכל לבטל את העסקה אך ורק בהסכמת המשכיר. אם המשכיר החליט לוותר לשוכר ולאפשר לו לבטל את החוזה, אין בכך כדי לפטור את שני הצדדים מחובתם כלפי המתווך.

גם אם מדובר על חוזה שאין לו תוקף הלכתי השוכר יכול לחזור בו, ובכל זאת, המתווך זכאי לשכר כיון שמקובל שעבודתו מסתיימת בחתימת החוזה. נראה שבמקרה זה השוכר צריך לפצות את המשכיר על התשלום למתווך, כיון שההתחייבות של המשכיר כלפי המתווך התבססה על הסכמת השוכר לשכור את הדירה (על פי רמ"א חו"מ יד, ה).

תשלום לשדכנית לא־מקצועית

ארוסי ואני מתחננים אי"ה בעוד כחודש. הכרנו דרך ידידה משותפת, שאינה עוסקת בשדכנות באופן קבוע ומקצועי. אנחנו מעוניינים לתת לה "דמי שידוך" כפי שנהוג לפי ההלכה, ושתי שאלות לנו:

1. כמה לתת? האם 1,000 ש"ח הוא סכום סביר, גבוה מדי, נמוך מדי?
2. מתי לתת? היא מוזמנת, כמובן, לחתונתנו, אך אם ניתן לה לפני החתונה, אנחנו חוששים שהיא תרגיש מחויבת "להחזיר" לנו סכום גבוה בשיק החתונה ומעוניינים להימנע מכך. מצד שני, אם נהוג לשלם לפני החתונה, אנחנו לא רוצים לחרוג מכך ולהסתכן בכך שהיא תיעלב.

1. סכום דמי השדכנות – הכל לפי מנהג המקום וזמן. וצריך לברר מה המנהג בקהילה אליה אתם משתייכים. אינו דומה שדכן בציבור החרדי לשדכן בציבור הדתי־לאומי. נראה שהציבור הדתי לאומי נוהג לתת מתנה מכובדת. אלף ש"ח הם בהחלט סכום נאה (נכון לזמן בו נשאלה השאלה).

2. זמן התשלום – גם בעניין זה כתב הרמ"א (חו"מ קפה, י) שדבר זה תלוי במנהג המדינה. ובמקום שאין מנהג ברור נחלקות הדעות מתי צריך לשלם. ערוך השלחן (אה"ע נ, מב) כתב שהמנהג הוא לשלם בגמר השידוכים.

ובעניין החשש שלך שהשדכנית תחזיר את הכסף בצורת מתנה, תוכלו לשכנע אותה לקבל את כסף המתנה בחזרה ואם לא תסכים, הרי שמצד הדין אתם פטורים (והיא ודאי תבוא על שכרה מן השמים). אך מה טוב ומה נעים

אם תתרמו את הכסף לצדקה, ואולי תוכלו לסכם איתה על הגוף לו תתרמו את כספי השדכנות.

אנו מאחלים לכם מזל טוב שתזכו לבנין עדי"עד בשמחה ובטוב לבב.

תיווך בעסקת קרקעות בין גויים

גוי מעוניין לקנות קרקע בארץ ישראל מגוי אחר. האם מותר ליהודי לתווך ביניהם, כלומר לקנות מבעל הקרקע בזול, ולמכור ביוקר?

לא כתבת האם המתווך רושם את הקרקע על שמו (במדינת ישראל, עסקת מקרקעין מבוצעת ברישום ראו בספר משפטי ארץ ג, 209-258), ולכן, נדון בשתי אפשרויות:

א. כאשר המתווך קונה את הקרקע ומבצע הליך של רישום הקרקע על שמו (כגון, בטאבו), ולאחר מכן מוכר אותה לגוי אחר. עולה הסוגיה הקשורה באיסור "לא תחנם", כלומר, האיסור על יהודי למכור קרקע לגוי בארץ ישראל (רמב"ם עבודת כוכבים י, ג). הרב יעקב ורהפטיג (תחומין ב, עמ' 201, ואילך) דן בסוגיה זו והעלה שיש פוסקים שהקלו למכור לגוי קרקע בארץ, במקרים מסוימים:

1. כאשר הקונה מוסלמי, בגלל שאיננו עובד עבודה זרה (עיין שו"ת יביע אומר חלק ח, חו"מ, סימן ב, סעיף א).

2. כאשר המכירה היא לטובת היהודי, וגורמת לו תועלת (שו"ת ישועות מלכו, יו"ד סימן נה).

3. כאשר יש בבעלות הגוי קרקע אחרת בארץ ישראל (שו"ת שמן המור, דף עט ע"ב).

4. כאשר הקרקע נקנתה מגוי (מהרש"א גיטין מז, א, ד"ה גמ' ישראל).

5. כשאין אפשרות למכור ליהודי, כגון בעיר שכולה גויים (כפתור ופרח, פרק י).

הרוצה להקל יכול לסמוך על פוסקים אלו ובודאי כאשר מתקיימים כמה תנאים. אך מכיוון שכל ההיתרים הללו נתונים במחלוקת ראוי שלא לסמוך על ההיתרים השונים, בפרט בתקופתנו, ולהימנע במידת האפשר מעסקאות מסוג זה.

ב. במקרה שהמתווך אינו אמור לרשום את הקרקע על שמו של הקונה, נראה שמותר לו לכתחילה לעסוק בעניין. שכן הוא רק מתווך ולגוי אין איסור למכור לגוי אחר.

גזל

גזל

מבוא

עוון הגזל הוא מהחמורים שבעוונות, וכך כותב רבינו בחיי (כד הקמח, ערך "גזלה"):

וידוע כי כל עבירות שבתורה הם שני חלקים. עבירות שבין אדם למקום שהנפש מתנכרת לחסדי הש"י והיא מכעסת לפניו בפעולות ומחשבות רעות ואין החוטא חומס בזה כי אם נפשו... ועבירות שבין אדם לתבירו כגון שביזה חבירו בדבורו ובמעשהו, שהחוטא הזה חוטא לאחרים, אבל עון הגזל הוא עון כולל כי הוא חוטא להקב"ה ולאדם...

למרות חומרתו, גזל הוא מהעבירות השכיחות (בבא בתרא קסה, א):

אמר רב יהודה אמר רב: רוב בגזל ומיעוט בעריות והכל בלשון הרע.

על כן ראוי לדקדק במעשי האדם כדי להיזהר מלהיכשל בעבירה זו.

חילקנו את השאלות בנושא זה לנושאים הבאים:

מעשי גזל ורמייה – מה אסור משום גזל, על מי חל איסור גזל, ובאלו תחומים איסור זה בא לידי ביטוי.

שימוש בחפץ גזול – האם מותר ליהנות מתוצאות הגזל ולהשתמש בדברים שמקורם בגזל או בחשש גזל.

תשלום על הנאה – לעיתים אדם מחויב בתשלום מכיוון שהוא נהנה ממעשיו של אדם אחר או מממונו. מי שאינו משלם על הנאה זו הרי הוא גזלן.

שימוש ללא רשות בדברים שאין מקפידים עליהם – חוסר הקפדה של הבעלים יכול להתיר להשתמש בחפצי האחר אולם לא תמיד ניתן לומר זאת בודאות. במספר שאלות עמדנו על היקפו של היתר זה והבעיתיות בהסתמכות עליו.

תפיסה – האם מותר לתפוס את רכושו של אדם אחר לצרכים שונים. תפיסה שלא על פי דין אסורה משום גזל.

חזרה בתשובה לאחר גזל – אדם שרוצה לתקן עבירות גזל שבידו, כיצד יעשה.

רמאות כלפי מוסדות המדינה – העלמות מס, קבלת הטבות שלא כדין, וכדומה.

מעשי גזל ורמייה

מבוא

גזל הוא כמובן לקיחת רכושו של האחר בכוח. אולם, מלבד זאת הוא כולל גם לקיחת רכוש ללא רשות, ואפילו הנאה מרכושו של הזולת ללא הסכמתו (שו"ע חו"מ שנט, א"ג):

א. אסור לגזול או לעשוק אפילו כל שהוא, בין מישראל בין מעובד כוכבים; ואם הוא דבר דליכא מאן דקפיד ביה, שרי; כגון ליטול מהחבילה או מהגדר לחצות בו שינוי; ואף זה אוסר בירושלמי, ממידת חסידות.

ב. אסור לגזול, אפילו על מנת לשלם דבר יפה ממנו. ויש מי שאומר דהיינו אם (אין) התשלומין בעין, שאם הם בעין כיון שהם יפים מהדבר שלוקח זכות הוא להם ויזכה אותם לבעלים על ידי אחר.

ג. כל הגוזל את חבירו, אפילו שוה פרוטה, כאילו נוטל נפשו.

ההלכה האחרונה קובעת שגזל איננו רק פגיעה ברכושו של אדם, אלא בעצם פגיעה חמורה בבעל הרכוש עצמו ("כאילו נוטל את נפשו"). במקרים רבים, הגזל נעשה על ידי הטעיה ורמאות, כפי שכתב בספר החינוך לגבי איסור אונאה (ספר החינוך מצוה שלז):

שאין ראוי לקחת ממון בני אדם דרך שקר ותרמית, אלא כל אחד יזכה בעמלו במה שיחננו האלהים בעולמו באמת וביושר.

על פי זה יוצא שהסתרת מידע או מסירת מידע שאינו מדויק כדי להרוויח ממון היא בכלל איסור גזל. כך כותב בעל היראים (רלה) ביחס לשקר שמביא לריוח ממוני לא כשר:

צוה יוצרינו בפרשת ואלה המשפטים "מדבר שקר תרחק" חייב להתרחק... וצריך לתת לב בזה הענין שיוכל לבוא שקרו לידי היזק.

נוסיף ונזכיר גם את דבריו הנמרצים של ספר החינוך (מצווה עד) בגנות השקר:

כי השקר נתעב ונאלח בעיני הכל, אין דבר מאוס ממנו, והמארה והקללות בבית כל אוהביו, מפני שהשם יתברך אל אמת וכל אשר אתו אמת, ואין הברכה מצויה וחלה אלא במתדמים אליו במעשיהם, להיותם אמיתיים כמו שהוא אל אמת... אבל כל מי שמעשיו בהפך מדותיו הטובות, והם בעלי השקר שהם בהפך מדותיו ממש, כמו כן תנוח עליהם לעולם מה שהוא הפך מדותיו, והפך מדת הברכה שהיא בו היא המארה והקללה, והפך שמחה והשלום והתענוג שהם אתו הוא הדאגה והקטטה והצעור, כל אלה חלק אדם רשע מאלהים, ועל כן הזהירנו התורה להרחיק מן השקר הרבה, כמו שכתוב מדבר שקר תרחק, והנה הזכירה בו לשון ריחוק לרוב מיאוסו מה שלא הזכירה כן בכל שאר האזהרות...

יש פעולות שהעושה אותן עלול להיות מעורב בעקיפין בנטילת רכוש מבעליו שלא כדין. כפי שניתן לראות בתשובות הבאות.

חיוב שקרי בכרטיס אשראי

לפני ארבעה חודשים עשינו עסקה בכרטיס אשראי, בעל העסק חייב אותנו בעסקה, וכן בחיוב נוסף של 1,500 ש"ח בעשרה תשלומים. הוא טען ש"המזכירה עשתה טעות". הוא התחייב לשלם לנו כל חודש את הסכום שיורד באותו חודש – 150 ₪, ואנו בתמימות האמנו. בחודשיים הראשונים הוא אכן שילם, 150 לחודש – סה"כ 300 ש"ח. לאחר חודשיים התברר לנו שהאיש פשט את הרגל ונעלם. בתוך כך נודע לנו על אנשים נוספים שרומז

על ידי אותו אדם. אשתו נתנה לנו עוד 300 ש"ח, אך היא מסרבת לומר היכן בעלה או למסור את מספר הטלפון שלו. בינתיים אני לא יודעת מה לעשות? האם להאמין ולהמשיך לחכות שאולי נקבל את הכסף? או שעלינו להגיש תביעה כנגד הבעל? אודה לכם אם תענו לשאלתי כמה שיותר מהר.

ת כשיגיע זמנו של התשלום החמישי, אם האיש לא ישלם, את רשאית כמובן לתבוע אותו לדין בבית דין לממונות. אם הוא יסרב להתדיין בבית הדין, בית הדין ייתן לך רשות לתבוע אותו בבית משפט. כדאי לקחת בחשבון שבמקרה מעין זה אף פנייה לבית משפט לא בטוח שתועיל. לפיכך, כדאי לקחת בחשבון את עלות הצעדים שתנקטו לעומת התועלת שבהם.

במקביל, אפשר לפנות אל חברת האשראי אם עדיין לא עבר הזמן שבו חברת האשראי מאפשרת את ביטול העסקה ו'להכחיש' את קיומה של העסקה. אם אכן תזכה אותך חברת האשראי בחזרה ב-1500 ש"ח, תצטרכי להחזיר לו את 600 השקלים שהוא כבר נתן לך.

כיון שהאיש גורם נזק לאנשים רבים, מותר ואף רצוי לדווח עליו למשטרה כך העלה הרב צבי יהודה בן יעקב (תחומין כד, עמ' 306, ראו עוד הרב פרופסור מתתיהו ברויד, תחומין כג, עמ' 358, שצייין מחלוקת בין פוסקי זמננו בדבר).

קניית מקום בבית הכנסת

ש רכשתי בית מאדם בשכונה דתית. בעת רכישת הבית, ברוח טובה, הציע לי המוכר ביוזמתו, לדרוש את מקום מושבו בבית הכנסת, כלומר לבוא תחתיו. חלק מוועד בית הכנסת טען כי עלי לקנות מקום בבית הכנסת ולשלם כתושב חדש. יורה לנו בית הדין דעתו – הצדק עם מי?

ת ראשית כל, ברכת יישוב טוב בביתך החדש! לגופה של שאלה, מובן שלא ניתן להכריע בעניין מבלי לשמוע את שני הצדדים. אולם, באופן עקרוני ניתן

לומר שאין קשר בין מכירת הבית למכירת המקום בבית הכנסת, ומדובר בשני צעדים נפרדים לחלוטין.

לגבי המקום בבית הכנסת, הרי שהשאלה העקרונית היא מה אופי הזכות של המתפללים בבית הכנסת במקום הישיבה שלהם. אם הזכות היא קניינית וגם ניתנת להעברה, יכול מתפלל בבית הכנסת להעביר את זכותו לאחר. אולם, אם הזכות אינה קניינית או שהיא קניינית אבל העבירות שלה מוגבלת – לא ניתן להעביר את הזכות לאחר.

אמנם בעבר בקהילות ישראל בגולה היה המקום בבית הכנסת קנוי לחלוטין ליושב בו, ובהעדר קניין קרקעי אחר, יוּשְׁמוּ דיני המקרקעין בעיקר בדיונים מעין אלה (ראה למשל שו"ע חו"מ צז, כג; שם קמ, ח; שם קמט, לא; שם קסב, ז, ועוד). אך בזמן הזה נראה שלא נהוג להתייחס לקנין המקומות בבית הכנסת כקנין גמור (עיין פתחי חושן נזיקין טו, הערה סג).

על מנת לעמוד על אופי הזכות במקרה זה, צריך לברר האם יש לבית הכנסת תקנון או חוזה עליו חותם המתפלל, ובו מוגדרת זכותו. אם אין תקנון, יש לברר מהו המנהג בבית הכנסת או בעיר.

בהקשר זה, יש להבחין בין בית כנסת שבו אדם משלם סכום ראשוני וקונה את כיסאו לעולם ועד, ואז יש יותר מקום לראות את הזכות כקניינית. לבין בית כנסת שמתפלליו נדרשים לשלם תשלומים בפרקים שנקבעו. כמו כן, יש מקום לדון האם התשלום הוא עבור מקום, או שהוא מס לאחזקת בית הכנסת.

הסגת גבול

מאיפה נובע האיסור לפרוץ או להיכנס ללא אישור לשטח פרטי, האם זה מדין "לא תגזול" או הסגת גבול?

ש

ת אדם אינו רשאי להיכנס ללא רשות לשטח השייך חברו. יש לכך מקורות רבים ולא נביא כאן אלא מבחר דוגמאות בלבד. במסכת בבא קמא (מח, א) נאמר לגבי אדם שפלש לשטח של חברו:

נהי דאית לך רשות לאפוקי, לאזוקי לית לך רשותא.

כלומר: בעל החצר רשאי להוציא את כל הנכנס שלא ברשות וכל שכן שניתן לאסור את הכניסה מלכתחילה. הרמב"ם נימק מדוע אדם שנכנס ללא רשות לשטח של חברו ונפגע אינו זכאי לפיצוי (רמב"ם נזקי ממון י, יא):

...שהרי אין לו רשות להכנס לרשותו של זה שלא מדעתו.

לפני שנתייחס לשאלה מה מקור האיסור, נקדים שאיסור "לא תסיג", אינו מדבר על מי שנכנס לתוך שטח של חברו, אלא על מי שמזיז את גבול השדה. הרמב"ם כתב שיש שני איסורים בהסגת גבול – איסור הסגת גבול ואיסור גזל או גניבה (רמב"ם גניבה ז, יא; וכן כתב בספר החינוך מצוה תקכב):

המסיג גבול רעהו והכניס מתחום חבירו בתוך תחום שלו אפילו מלוא אצבע, אם בחזקה עשה הרי זה גזלן ואם הסיג בסתר הרי זה גנב, ואם בארץ ישראל הסיג הגבול הרי זה עובר בשני לאוין בלאו של גניבה או של גזילה ובלאו של לא תסיג גבול רעך, ואין חייבין בלאו זה אלא בארץ ישראל...

בספר פתחי חושן (הלכות גנבה ואונאה, פרק א, סעיף י, ובהערה כד) הביא מקורות רבים שדנים בשאלה האם מי שמשתמש בקרקע חברו שלא ברשות עובר על "לא תגזול". מלשון הטור (ח"מ שעא) נראה שדינו כגזלן, וכן הוא מדייק מלשון החתם סופר וה"כפות תמרים", אבל הגר"י פערלא בביאורו על רס"ג (מצוות לא תעשה, רעא) סבר שאין בכך איסור גזל.

קניה מהוצאה לפועל ומכונס נכסים

ש אבקש לשאול האם בקניה של דירה או מוצר מהוצאה לפועל או מכונס נכסים יש בעיה הלכתית, כי בעל הרכוש בעצם לא רוצה למכור אותו. מה גם שהחוב בדרך כלל כולל גם ריבית, ואת הרכוש עצמו לקחו מהחייב בכוח.

ת בקניה מהוצאה לפועל מתעוררות שאלות רבות שאין אפשרות להקיף אותן במסגרת זו, כאן נסקור את עיקרי הדברים:

1. האם החוב שבגיננו בוצעה ההוצאה לפועל היה תקף על פי ההלכה, או שהוא היה תוצאה של דין המנוגד לדין תורה (למשל, ריבית)?
  2. האם הדרך בה פועלת ההוצאה לפועל מותרת על פי ההלכה, או שיש בכך איסור הלכתי. למשל, מכירת הרכוש המעוקל במחיר מאוד נמוך?
- נדון בשתי השאלות:

האם החוב תקף על פי ההלכה – אם מדובר בחוב כלפי הרשויות של מדינת ישראל בדרך כלל החוב תקף על פי ההלכה. זאת, כיון שפוסקים רבים (ראו בעמוד 227) סוברים שלחוקי המדינה העוסקים במסים יש תוקף הלכתי. הוא הדין בגביית חוב שנפסק על ידי בית דין רבני או בית דין לממונות (ע"פ שו"ע אה"ע קלד, ט; תשובות והנהגות ח"ג, סימן תמב, עמ' תקטז).

לגבי חובות אחרים כתבו פוסקי זמננו (הרב מרדכי אליהו תחומין ג, עמוד 244; שו"ת שבט הלוי חלק י, סימן רסג; הרב יעקב אריאל, באהלה של תורה, חלק א, סי' פד; הרב צבי יהודה בן יעקב, משפטי ליעקב חלק ב, סימן ו, עמ' קה) שאם מדובר ב"חוב ברור" שאין לגביו ויכוח משפטי יכול בעל החוב לפנות להוצל"פ. ומכאן, שגם מבחינת הקונה מהוצל"פ לא תהיה בעיה. אלא שהשאלה היא כיצד ידע הקונה האם החוב הוא "ברור" וכיצד ידע שהחוב לא נושא ריבית, שאסורה על פי דין תורה.

מסתבר שבמקרה של חובות לבנקים (שהם המלווים הגדולים במשק) שתי הבעיות נפתרות. הראשונה, בגלל שבדרך כלל החוב נובע מהלוואה, ולכן

הוא חוב ברור, והשניה, משום שלבנקים יש "היתר עיסקא" שפותר את בעיית הריבית.

האם אופן הגבייה בהוצל"פ מותר על פי ההלכה – השאלה מורכבת מכמה תת-נושאים, כאן נדון בחלקם. שאלה אחת היא האם אופן המכירה של הרכוש תואם את ההנחיות ההלכתיות. מקובל לומר שרכוש נמכר על ידי הוצל"פ בפחות משווי. גם אם זה המצב והוא ראוי לביקורת (ראו דברי הרב י"א הרצוג באוסף פסקי דין של הרבנות הראשית לא"י, עמוד נה) הרי שהימנעות מגבייה תנעל דלת בפני לוויים ולכן הדבר מותר (שו"ת חתם סופר חלק ה, סימן יא). מה גם שעל פי בדיקה שערכנו בתחום המקרקעין, המחירים בדרך כלל קרובים למחיר שקבע השמאי, ולעתים אף גבוהים ממנו. יש פוסקים שהעלו חשש שהוצל"פ אינה מותרת לחייב מחוסר אמצעים את מה שהוא זכאי לו ע"פ ההלכה. אולם, מבדיקה שערך הרב הלל גפן (הסתייעות בהוצל"פ, נייר עמדה מס' 6, מכון משפטי ארץ) עולה שהחוק מקל עם החייב ביחס להלכה ולכן אין בכך בעיה.

לגבי הוצאות הגבייה שהוצל"פ מטילה על החייב, לכאורה יש בעיה, כיון שהבית יוסף (חו"מ, סימן יד, ד"ה כתב הריב"ש) כתב בשם רבנו ירוחם שיש להטיל אותן על הזוכה. אלא ששם מדובר בחייב שמשלם את חובו בזמן, אולם כאשר מדובר בחייב שמשלם מביצוע פסק הדין פסק הרא"ש (בבא קמא י, ו; שו"ת הרא"ש עג, ב) שהוצאות הגבייה מוטלות על החייב, וכן משמע שנפסק בשו"ע (חו"מ יד, ה).

1. ראה עוד, משפטי מלוכה, יגאל בן יהודה בנבנישתי, עמ' קעה, "דא עקא שהשומא היא הרבה פחות מערך החפץ ואין זה דינא דמלכותא אלא חמסנותא דמלכא". וכן שלחן ערוך המקוצר, יצחק רצאבי, חלק ח' עמ' קפב, "פקידי ההוצאה לפועל שמחרימים חפצים ומציעים אותם למכירה פומבית בזול"; פסקי דין – ירושלים (ו, עמוד יט): "ופעמים גובים על חוב שווה מנה חפץ ששווי מאתיים ומוכרים אותו בחצי מנה".

2. ראו באתר דין תורה בקישור: <http://bit.ly/hotzaah>.

בעיה אחרונה וקשה במיוחד היא שיעור הריבית שההוצל"פ דורשת מהחייב. מדובר בריבית גבוהה במיוחד. הרב צבי יהודה בן יעקב (משפטיך ליעקב ב, עמ' קטז) כתב שאם נגרמו לנושה הפסדים כתוצאה מאי תשלום החוב בזמנו ישנם מקרים שמותר לו לגבות תשלום עבור הפסדיו, וצריך לשאול מורה הוראה על פרטי כל מקרה לגופו.

כמו כן, יש יסוד לחייב את הנתבע בתשלומים כקנס. המהרש"ל (ים של שלמה, ב"ק פרק ט, סימן ל) כתב שראוי לקנוס את מי שמעכב תשלום לחבירו, "כדי לשבר זרוע הרשעים שלא יהא כל אלם וחוטא נשכר", אלא שסמכות זו נתונה רק לגדול הדור או ממונה על פי טובי העיר. יתכן שאפשר להתייחס לחוק הכנסת כתקנת קהל המטילה קנס על החייב על כך שלא שילם את חובו בזמנו.³

בפד"ר ירושלים (ו, עמ' יט) נכתב בשמו של הרב יוסף שלום אלישיב שאין לקנות מהוצל"פ בשום מקרה. אולם, כאמור למעלה, נראה שאין איסור במקרה של חוב לשלטונות, או במקרה של חוב לבנק. מומחים מעידים שדירות בדרך כלל נמכרות עבור חובות לבנקים (חוב פרטי), וכאמור במקרים אלו מסתבר שאין איסור לקנות.

לוטו ופיס בהלכה

1. האם מותר להשתתף בהגרלה של לוטו או מפעל הפיס וכדומה?

2. האם יש הבדל בדין אם משתתפים באמצעות מילוי קבוצתי?

ת השתתפות בהגרלות – בתלמוד בבלי (סנהדרין לד, ב) אנו מוצאים שהמשחק בקוביא פסול לעדות. נחלקו הדעות בגמרא בטעם האיסור.

3. וראה עוד פסק דין של ביה"ד בראשות הרב יעקב אריאל (תחומין לא, עמ' 319), שדחה תביעה של חייב שתבע את הנושה ששייב לו את התשלומים העודפים על החוב שנגבו בהוצל"פ. וראו דברי מרן הגר"א שפירא זצ"ל בתחומין טז, עמ' 85, שכתב שיש לכנסת מעמד של טובי העיר.

אפשרות אחת היא שהמשחקים אינם מקנים את ממונם אחד לשני בלב שלם משום שהם מתכוונים להרוויח בלבד ולא להפסיד. כיוון שכך בקבלת כסף מאדם שלא התרצה לתת באמת, אלא כ"אסמכתא" בלבד, יש איסור גזל. כדעה זו פסק השולחן ערוך (חו"מ שע, א"ב).

אפשרות שנייה היא שהמשחק פסול משום שאינו עוסק ביישובו של עולם, אך אין בזה בעיה של גזל. ומכאן, שאם יש לאדם עבודה אחרת ואין זו עיקר מלאכתו הוא לא נפסל לעדות. כדעה זו פסק הרמ"א (שם סעיף ג).

לדעת הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר חלק ז, חו"מ, סימן ו) לספרדים הפוסקים כשולחן ערוך אסור לקנות כרטיסי לוטו משום חשש גזל. ואילו לאשכנזים שפוסקים כרמ"א אין חשש זה אלא אם כן מדובר בכרטיסי טוטו וכדומה שמסייעים לעוברי עבירה ומחללי שבת.

לדעת הרב אברהם שפירא (תחומין ה, עמ' 301) גם לפוסקים כשולחן ערוך יש מקום להתיר שהרי המשתתפים נותנים את הכסף מראש ומקנים אותו בלב שלם למפעל הפיס, שלוקח את הכסף ומפקיד אותו בחשבון הבנק המיוחד לו, ועל כן במקרה כזה לכל הדעות אין בעיה של "אסמכתא" וגזל. שיקול נוסף שהוא מעלה הוא שהמשלם לפיס מקבל בתמורה כרטיס בשווי כספו ועל כן אין זה דומה לאסמכתא אחרת (ראה גם שו"ת ישכיל עבדי חלק ח, יו"ד סימן ה).

לפיכך אין הבדל בין סוגי המילוי השונים, ובכלל זה מילוי קבוצתי.

לא נימנע מלהעיר על הבעיה המוסרית שבהימורים, כשאנשים שוקעים בחלומות של "כסף קל", ומשקיעים את הונם בהימורים והגרלות במקום לעמול לפרנסתם. יפים הם דבריו של הרב עובדיה יוסף בתשובתו (שם, סעיף קטן ה):

כתב הריב"ש (שו"ת סי' תלב), שעל כל פנים העושה כן הוא משוקק ומתועב, ומכוער הדבר, כי רבים חללים הפיל ועצומים על הרוגיו, וגם למפעל הפיס יש רבים שקונים כרטיסים רבים,

כמעט בכל דמי משכורתם, בחושבם אולי מספר אחד מהם
ירוויח, ולבסוף יוצאים בשן ועין, ומפסידים ממונם ורכושם.

"השלמת ציוד" בצבא

ש אני חייל בצבא. אני חש שאני משקיע הרבה מאוד ללא תגמול הולם.
כתגמול אני מוצא את עצמי "סוחב" מהצבא דברים פעוטים, שאיש אינו
משתמש בהם ושנזרקים בדרך כלל, דוגמת מנורה ישנה וכדומה.

עלי לציין כי בחיים האזרחיים אני חרד ממש לרכושו של האחר ולא גולתי
מעולם. אבל הצבא נותן תחושה אחרת – מופקרת יותר, ולכן אני מרשה
לעצמי לקחת פה ושם.

האם מותר לי לעשות זאת – בהנחה שהדברים נזרקים או מתבלים אחר כך?
הרב יוכל להפנות אותי למקורות בנידון?

ת "סחיבת דברים פעוטים" היא גזל כפשוטו, כפי שפסק השולחן ערוך (ח"מ
שנט, א):

אסור לגזול או לעשוק אפילו כל שהוא, בין מישראל בין מעובד כוכבים...
לכאורה, היה מקום להתיר לקיחת דברים שאין בהם צורך, מפני שיתכן
ודינם כדברים שלא מקפידים עליהם ("דליכא מאן דקפיד ביה"), אך ראוי
מאד להימנע אפילו מזה, כפי שהביא השו"ע בשם הירושלמי. מה גם,
שהדוגמאות שהובאו בשאלה אינן נראות כדברים שלא מקפידים עליהם.

יתרה מזו, דווקא מהטעם שהעלית בשאלתך יש להחמיר, שכן אווירה
מופקרת יוצרת זלזול נפשי ברכוש הזולת ופוגעת במידותיו של הגזולן לא
פחות ממה שהיא פוגעת בנגזל. בשאלתך הבחנת בין רכוש פרטי של
אחרים, שבשמירתו אתה נזהר, לבין רכוש ציבורי. מבחינה הלכתית גזל
רכוש ציבורי חמור יותר מגזל רכוש פרטי, כיון שהוא פוגע בכל אחד
מהפרטים המרכיבים את הציבור ובכלל זה בחלשים ביותר (שו"ת תשב"ץ
חלק ד, טור ב, סימן לג).

אמנם, אם מדובר בדברים פעוטים שכבר נזרקו לאשפה, אזי מסתבר שדינם כהפקר ומותר לקחתם. דברים בעלי חשיבות שנזרקו יש להחזיר מדין השבת אבידה. בכל מקרה, שאלת המשכורת הצבאית שלך כלל אינה שייכת לנושא, ויש לקוות שהרגשתך לגבי תרומתך למדינה תשתנה לטובה.

תשלום שכר לימוד בישיבה

למדתי כשנה וחצי במכינה קדם-צבאית ולאחר מכן עברתי לישיבת הסדר. בישיבה אמרו לי שצריך לשלם כ-600 ש"ח בחודש גם בזמן שאני בצבא. לטענת הישיבה, התשלום בזמן השירות הצבאי הוא עבור שנות הלימוד בישיבה, אבל בפועל ממש לא למדתי בישיבה בשנה וחצי הראשונה.

האם אני בכל זאת צריך לשלם לישיבה בזמן שאני בצבא, בהתחשב בכך שלא בטוח שאחזור לישיבה זו?

שאלת התשלום לישיבה בזמן השירות הצבאי, יכולה להיבחן בשתי דרכים: האחת, על פי ההסכם עם הישיבה, והשניה, לעשות חישוב של העלויות שלך. בכל מקרה יש לשמוע את עמדת הישיבה ואת עמדתך כדי להחליט.

פנייה לחנות שלא על מנת לקנות

1. אדם שטלפן לחנות מכשירי חשמל וביקש לקבל בפקס הצעת מחיר/מידע אודות מוצר מסוים שאין לו כל כוונה לקנות, אלא רק לצורך התעניינות בלבד, האם עתה כשחזר בתשובה עליו לשלם לאותה חנות את עלות שליחת הפקס?

אם הוא שוחח עם נציג המכירות כחצי שעה ובזכו את זמנו אף שהוא לא התכוון לקנות כלל, האם הוא חייב לשלם את "מחיר הזמן" לחנות?

2. אם לחנות יש מספר טלפון שמתחיל ב-1800 שפירושו "שיחת חינם" היינו שהמתקשר לא משלם כלל עבור שיחת הטלפון ועלות השיחה נגבית

מבעל הקו יוצא שהחנות בעצם שילמה על שיחת הטלפון הנ"ל, האם עליו להחזיר לחנות את עלות השיחה?

הדיון מתחלק לשני חלקים:

1. האם המתקשר עבר איסור?

2. אם יש בזה איסור, האם הוא צריך לשלם על כך?

במשנה (בבא מציעא נח, ב) נאמר: "כשם שאונאה במקח וממכר כך אונאה בדברים. לא יאמר לו בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה ליקח", וכן פסק בשו"ע (חו"מ רכח, ד).

נאמרו כמה טעמים להלכה זו: א. גרימת צער למוכר (מאירי שם). ב. אם יש שם אנשים נוספים, הדבר עלול לגרום למוכר להוריד את המחיר (מאירי שם). ג. "מטריחו בדברי חינוס" ("חובת השמירה" מבעל החפץ חיים, מובא בספר פתחי חושן גניבה ואונאה פרק טו, הערה טו).

1. כעת לשאלתך, אם מטרתו של השואל היתה גרימת נזק בעלמא, הוא עבר על איסור אונאה. מאידך, אם היה לו עניין במידע, הוא לא עבר איסור. אדרבה, נראה שהרעיון השיווקי של החנות הצליח. בדיוק לשם כך הם התקינו "שיחת חינוס" – כדי שיתעניינו כמה שיותר, וחלקם אף יקנו. עכשיו או בשלב מאוחר יותר (ראו פתחי חושן שם).

2. גם אם השואל רצה להזיק והתקשר ללא כל תועלת לחנות, מן הדין אין לחייב אותו תשלומים על השיחה שנעשתה לשווא. זאת, כיון שהוא לא הזיק בידיו, אלא הנזק (עלות השיחה) נגרם בגלל שעובדי החנות ענו לשיחה (בדומה למניח סם לפני בהמת חברו – בבא קמא מז, ב; רמב"ם נזקי ממון ד, ב; ש"ך שפו, כג). כמו כן אין לחייבו על ביטול הזמן שנגרם על ידו, או על מה שהיה יכול המוכר לעשות באותו הזמן.

אמנם בדיני שמים יש מקום לחייב על נזק שנגרם ב"גרמא". על כן ראוי לפצות את בעל החנות, אך כיוון שקשה מאוד להעריך את שווי הנזק נראה

שראוי שבעל התשובה יקנה מוצר באותה החנות, אף שאינו צריך לו, ובזה ודאי הוא יפצה אותם על הנזק שנגרם להם.

הנאה מהטבות שלא כדין

ש 1. האם מותר לחברי ליהנות מהטבה, כגון הנחה, שאני קיבלתי?
2. יש בחברות הסלולריות "מסלול חיילים" שאפשר להצטרף אליו בהצגת צו גיוס. לפני כמה שנים הצגתי צו כזה, רק שהוא לא היה בתוקף כי דחיתי את הגיוס והתכוונתי להתגייס מאוחר יותר, ואכן התגייסתי אחרי שנתיים בערך, האם יש בזה בעיה?

ת נטילת דבר שלא כדין תוך כדי הטעיית הנותן מהווה גניבה. הכלל בעניין זה ניתן על ידי הרמב"ם (מכירה יח, א) ונפסק בשולחן ערוך (ח"מ רכח, ו):
אסור לרמות בני אדם במקח וממכר או לגנוב דעתם...
כעת לשאלותיך. נקדים ונאמר, שיש לפעול על פי הכללים והסיכומים, ובמקום שיש חוסר בהירות עליך לשאול את הצד השני.
1. אם אתה מממש את ההטבה בעצמך, ולאחר מכן נותן את המוצר שקנית לאדם אחר – אין בכך כל בעיה.
2. על פניו נראה שפעלת שלא כדין, שהרי קיבלת הטבה על בסיס מסמך שאינו תקף. אולם, כדאי לברר בחברה האם יש לה התנגדות לכך. אם כן, יהיה עליך לבקש את מחילתם או להגיע להסכם פיצוי.

השחתת מודעות לא צנועות

ש במוסד בו הנני לומד ישנה הפצה של המון מודעות ופרסומות של אירועים לא צנועים וכדומה. האם מותר לי לתלוש ולאבד מודעות ופרסומות אלה (בנקיטת אמצעי זהירות רבים)? כמובן שדין פרוטה כדין מאה, ובכל זאת –

ראוי לציין שלעתים מדובר בהפסד כספי לא מבוטל בגלל החומר עצמו ובגלל שכר הטרחה ועוד.

ת אדם רשאי להסיר מודעת איסור של חברו, כשם שמצאנו שאדם רשאי אפילו לקרוע בגד שעטנז מעל חברו ובאיסור מהתורה מותר לעשות זאת אפילו בשוק (שו"ע יו"ד שג, א; וראה גם נתיבות המשפט ג, א). ואולם, מלבד אמצעי הזהירות שהזכרת, עליך להקפיד להוריד רק מודעות אסורות על פי דין. ולכן עליך לשאול שאלת חכם האם יש תבונה במעשה כזה, ומהי מודעה שמותר להוריד.

כיסוי מודעה במודעה אחרת

ש האם מותר לתלות מודעה בלוח מודעות ציבורי ובכך לכסות מודעה אחרת? והאם הדין שונה כאשר מכסים את כל הלוח באותה מודעה?

ת מבחינה הלכתית דומה לוח המודעות ל"סמטא" המוזכרת בהלכה (ב"ב פה, ב), בה מותר לכל אדם להניח את משאו. כשם – שרשאי כל אחד להחנות את רכבו במקום חניה ציבורי. לוח מודעות ציבורי שייך לכל הציבור, והסדרי השימוש בו לא נקבעו באופן מסודר, אלא לפי המנהג שהתגבש.

למיטב הבנתנו, המנהג הוא לתלות מודעה על מודעה, ולכן אין מניעה לעשות זאת. אמנם, בלוח מודעות המשרת ציבור מוגדר, ליד בית כנסת וכדומה, נראה שנהוג שלא לכסות את המודעה כל זמן שהיא רלבנטית או כל זמן שהציבור לא ראה את הכתוב בה.

בנוסף לאמור, יש כאן מקום להלכת (ויקרא יט, יח) "ואהבת לרעך כמוך", או כפי שניסח הלל הזקן (שבת לא, א): "דעלך סני – לחברך לא תעביד" (תרגום: מה ששנוא עליך אל תעשה לחברך). ולכן, כאשר המודעה מכסה את כל הלוח – ניתן לתלות עליה. ואילו כאשר המודעה אינה מכסה את כל הלוח, יש לנהוג לפי הכללים האמורים למעלה.

דינו של מי שהתיישב במקום של אחר בבית הכנסת

ש ידועה הגמרא ש"כל הקובע מקום לתפילתו אלוקי אברהם בעזרו". אם אדם התיישב על מקומי האם מותר לי להקימו ומאיזה דין?

ת ברוב בתי הכנסת בארץ, אדם איננו קונה את מקומו, מקומו איננו קנייני הפרטי, אלא הוא רכוש הציבור, לכן ממילא איננו יכול לטעון שזר שישב שם הוא מסיג גבול. גם אם אתה מתפלל בבית כנסת שבו מקומך הוא קנייניך, שילמת עליו ואתה יכול להוריש אותו לבניך אחריך, לא ראוי להקים אדם שיושב על מקומך. קביעת מקום לתפלה היא מעלה חשובה (והובאה להלכה בשו"ע או"ח צ, יט), אבל ישנן כמה מעלות חשובות ממנה: הכנסת אורחים, גמילות חסדים, ואהבת לרעך כמוך. מי שיש בו מדת הוותרנות והאהבה, תפלתו מתקבלת יותר ממי שאמנם מקפיד לקבוע מקום לתפלתו, אבל הוא לא זהיר דיו בכבוד חברו. אכן השו"ע כתב שלא ישנה מקומו אלא לצורך, ואין לך צורך גדול מזה, שאינו רוצה לפגוע בחברו, או שרוצה לגמול איתו חסד.

מלבד זאת, לדעת המגן אברהם (או"ח צ, לד) כל ד' אמות נחשבות למקומו, ולכן אם תעמוד במקום סמוך למקומך עדיין אלוקי אברהם יטה כלפיך חסד. בנוסף לכך, עיין באותו סימן (סעיף יד) – "ישכים אדם לבית הכנסת, כדי שימנה עם העשרה הראשונים". מסתבר שהקפדה על סעיף זה תפתור גם את הבעייה שאתה מתאר.

מחלוקת בין אחים על מגורים בבית האם

ש אחי נמצא בשלבי גירושין מאישתו מזה כ-5 שנים. ברשותו (מלפני הנישואים) בית ונכסים. בעקבות התהליך אחי עזב את הבית וגר כעת אצל

אמנו. אמנו בת 75 ועברה אירוע מוחי, גם אני גרה איתה, אני רווקה ומנהלת את כל הבית – הוצאות, כביסה, ניקיונות ובישולים, ואף הפסקתי את לימודי לצורך הטיפול באם שהיא כעת סיעודית וזקוקה לטיפול צמוד. מאז שאחי נכנס אלינו הביתה אנו חיים בצל ההשפלה, הוא לא מפסיק לקלל, להשפיל, להעליב, ולהטיל עלינו טרור. הוא אף מקלקל לנו את החגים ומתנהג אלינו בצורה מחפירה. שאלתי – האם יש לאחי זכות משפטית בבית אמי (הוא טוען שאנו לא יכולים להוציא אותו מהבית באופן חוקי)?

ת אשריך בזה ובכא שאת זוכה לקיים מצוות כיבוד הורים בהידור, ומי ייתן שבזכות מצווה גדולה זו תזכי גם את לבנות את ביתך בקרוב. כמו כן, ברור שאסור לאדם לנהוג באופן מבזה כלפי כל אדם אחר, ובוודאי לא כלפי אמו (שו"ע יו"ד רמ"ח).

לשאלתך, הכלל בעניין זה ברור. מי שהבית שייך לו, הוא ורק הוא רשאי להחליט מי יגור בבית ומי לא, ואין משמעות למצבו המשפחתי. מסתבר שהבית רשום על שם אמך ולכן הוא שייך לה. אם כך, רק אמך יכולה להחליט מי יגור בבית. אם לבן יש חלק בבית בעקבות פטירת האב הרי שהוא רשאי להשתמש בחלקו. עצתנו לך במקרה זה לפנות לרב או לגורמי הרווחה במקום מגוריך על מנת שייעצו לך איך לנהוג במקרה הקשה אותו את מתארת.

קניה בזול דרך העבודה

ש אני עובד בגינות אצל מישהו אחר, ובעזרת השם אני עומד להיכנס לבית בו ארצה להקים גינה. שאלתי היא, האם מותר לי לרכוש מוצרים דרך העבודה, שכן יש מחירון מוזל לגננים? יש לציין שההפרשים די משמעותיים.

ת אם לא נגרם שום נזק לחברה בה אתה עובד מקנייה זו, והקנייה מהספק נעשית בידיעתה של החברה, נראה שהדבר מותר. ראשית מפני שגם אתה גנן וממילא הינך זכאי להנחת הגננים. בנוסף, מסתבר שהספק לא מקפיד

שהשימוש במוצרים שקונים ממנו ייעשה דווקא דרך חברת הגינון, והוא רק מקפיד שלא ימכרו את המוצרים לצרכנים.

האם עקיפת תור מותרת?

האם קיים איסור בעקיפת תור בכלל ובעקיפת תור מכוניות בפרט?

לשאלה בהרחבה: כל יום אני מבלה זמן ממושך בפקקים של העיר. לאורך מסלול הנסיעה שלי מספר פניות ימינה. בכל פנייה אני ממתין הרבה זמן בעקבות נהגים שעוקפים את התור, כשהם ממשיכים בנתיב הנסיעה ישר ונכנסים לנתיב הפנייה מטרים ספורים לפני הפנייה. לפעמים הם עושים זאת בכוח ועל ידי סיכון הנוסעים האחרים, ולרוב ללא הסכמתם. מבחינה חוקית, נהג החוצה קו הפרדה רציף עובר על החוק. אמנם, נהג החוצה קו הפרדה מקווקו, אינו עובר על החוק בעצם החלפת הנתיבים, אך יתכן שמותר להחליף נתיב רק אחרי נתינת זכות קדימה למכונית שכבר נוסעת בנתיב זה ואז אם יסכים הנהג האחר לוותר, יוכל זה להשתלב בפנייה. בפועל, שמעתי (ללא אישור רשמי) שהמשטרה לא נותנת דו"חות לנהגים אלו בגלל שהדבר תלוי בכוונות הנהג, כך למשל יתכן שהנהג לא מכיר את הדרך או לא מודע לתור זה מראש. למעשה מספר האנשים שמתנהגים כך גדול בהרבה ממספר סביר של אנשים שלא מכירים את הדרך ולא שמים לב לתור. גם אם אין בכוח המשטרה להתייחס לכוונות הנהגים, הרי שבפן המוסרי וההלכתי, יש לעשות זאת. במיוחד שחלק מהנהגים שמתנהגים כך הם שומרי תורה ומצוות, שלא רואים בדבר עבירה על הלכה או עוול מוסרי. ברור לי שהתנהגות כזו היא עוול מוסרי שמבטא חוסר אכפתיות מזמנם של אנשים אחרים וממוסכמות חברתיות, וסימן להתנהגות של "כל דאליים גבר" המצויה בחלק מהחברה שלנו.

כמו כן ברור לי שזו גניבה במובן המוסרי של המילה, בגלל מוסכמה חברתית וחוקית. אך שאלתי מתייחסת לפן ההלכתי, האם המתנהג בצורה זו עובר על עבירה כלשהי, או האם יש לו על מי לסמוך שהדבר מותר על פי ההלכה? יתכן שניתן לחלק בין התקדמות לתחילת התור לכניסה בכוח לראשו.

ת הרב איתמר ורהפטיג כתב על כך מאמר (תחומין יב, עמ' 124-132), ובו הוא דן במקורות ובאספקטים שונים של שאלת עקיפת תור. מסקנתו היא, שמעבר להיבט המוסרי, אכן יש בכך איסור של גרימת נזק – ביטול זמנו של הנעקף, אך לא ניתן לחייב את ה"גזלן" בתשלומים, אם כי ייתכן שעליו לשלם כדי לצאת ידי שמים. בנוסף לכך, ייתכן שניתן למנוע את העקיפה אף על ידי שימוש בכוח (אלא ששימוש בכוח הוא מסוכן ויש להימנע ממנו). במאמר שם (עמוד 128) הובאה דעתו של הרב צבי שפיץ שפסק שניתן לחייב את העוקף בתשלום. בספר פתחי חושן (הלכות גניבה ואבידה פרק ט הערה ל, ובפרק טו סוף הערה ג) דן גם כן בשאלה זו, וכתב שלעתים ניתן לחייב ממון, אך ודאי גם באופן שלא ניתן לגבות תשלום, הדבר אסור.

תשלומים עבור תרופות בקופת חולים

ש אני קונה תרופות כל חודש בקופת חולים מאוחדת. קופ"ח מעניקה לי "תקרה" שפירושה שלא גובים ממני יותר מ-261 שקלים עבור תרופות במרשם של רופאי קופת חולים מאוחדת. עלה בדעתי רעיון: במקום לקנות תרופות בכל חודש ולשלם בכל חודש 261 ₪, אקנה בתחילת החודש ובסופו תרופות לחודשיים, וכך אשלם 261 ש"ח בחודשיים. האם מותר לי לנסות זאת?

ת אם הדבר אינו כרוך בשקר (ראה ספר יראים מצווה רלה), ולא מנוגד להסכם, אין מניעה שתיקח את התרופות המגיעות לך לפי מרשם רופא, במועדים הנוחים לך. אם הקופה תרצה לחסוך בהוצאותיה, עליה יהיה למצוא את הדרך לאלץ את החולים לקנות את התרופות רק במועדים שמתאימים למטרתה זו.

הפרת תנאי מילגה

ש אני תלמידה באוניברסיטה. סטודנטית שנה שלישית לתואר שני. בשנה הראשונה ללימודי קיבלתי מלגה. את הבקשה לקבלת מלגה רשאים להגיש

תלמידי תואר ראשון, או תלמידי תואר שני במסלול עם תזה. אני נרשמתי למסלול עם תזה ולכן יכולתי להגיש בקשה. הגשתי בקשה וקיבלתי מלגה. אולם בשנת הלימודים השנייה עברתי למסלול ללא תזה, מפאת העומס הרב. יש לציין שהרבה מן התלמידים שנרשמים למסלול עם תזה, עוברים אח"כ למסלול בלי תזה עקב העומס הרב.

עתה אני לפני הלימודים בשנה השלישית והאחרונה. רציתי לשאול, האם חלה עליי חובה ליידע את נותני המלגה על המעבר. אמנם היה כתוב שאם יש שינוי צריך להודיע, אך אני בטוחה שהם התכוונו לשינוי טרם קבלת האישור והמלגה, ולא לאחר שכבר אושרה המלגה. את המלגה קיבלתי והשתמשתי בה כבר בשנה הראשונה. כמו כן בטוחני שנותני המלגה לוקחים בחשבון שייטכנו שינויים, מכיוון שידוע שהרבה מהסטודנטים מחליפים מסלולים בשנה השנייה (ממסלול עם תזה למסלול ללא תזה וכן להיפך). אני בטוחה שיש באפשרותם לדעת שעברתי אם יבדקו, משום שזאת מלגה הקשורה לאוניברסיטה ויש לה את כל הפרטים על כל סטודנט במחשב. אני אם חדרהורית ועדיין אין לי עבודה מסודרת וקבועה. אשמח אם יש אפשרות להקל ולא לחייב אותי ליידע/להחזיר את המלגה. אני שואלת: אם אינני מיידעת אותה, יש בכך משום גזל?

ת
כמובן שהתשובה לשאלה אינה קשורה למצב הכלכלי שלך, כי אם לסיכום שלך עם האוניברסיטה. ולכן, יש לעיין בהסכם שלך עם האוניברסיטה. בחלק מהמקרים רשום במפורש שהמלגה מותנית באי מעבר למסלול בלי תזה, ובחלק כתוב שיש חובה לדווח על כל שינוי גם לאחר קבלת המלגה.

השאלה האם המלגה מותנית בכל אחד מהתנאים המוזכרים בהסכם, והפרתם מחייבת את השבת המלגה, תלויה בפרשנות ההסכם. בתוספות (קידושין מט, ב, ד"ה דברים, וראו פירוט בעמוד 63) מובא שחלותו של תנאי, והדרך בה הוא מנוסח תלויים בהקשר בו הוא נאמר.

למעשה מסתבר שאם לא נכתב שהמלגה מותנית באי מעבר מסלול, אזי אין עלייך חובה להחזיר את המלגה.

לקיחת משחק מחנות של גוי ללא תשלום

ש השבוע עשינו קניות בחנות ששייכת לגוי (אנו גרים בחו"ל) ולאחר שסיימנו את התשלום על המוצרים שקנינו והיינו כבר ברכב בדרכנו לביתנו, גילינו להפתעתנו שביתנו התינוקת מחזיקה בידה משחק שלקחה מהחנות. כמובן לא שמנו לב לכך בזמן שהיא לקחה. שאלתי היא, האם יש לי מחויבות להחזיר את זה לחנות, או שאני פטור בגלל שמדובר בגניבה מנכרי ללא כוונה. האם הדין שונה בחנות של ישראלי.

ת פתחתם בכך שאתם בחו"ל ועל כן ברור לכם שהחנות שייכת לגוי, על כך יש להעיר שייכתן שהחנות שייכת ליהודי, אם כי למעשה אין לכך השלכה. גזל גוי אסור, והגזל מגוי חייב להחזיר לו (שו"ע חו"מ שמח, ב; עיינו עוד: נתיבות המשפט שם, א; שו"ע חו"מ שנט, א).

לגבי מי שקנה מגזלן שגזל מגוי, היה מי שרצה לטעון שאין חובת השבה, ויש חולקים על כך (פתחי חושן גניבה פרק ב, הערה ד עמ' ז). במקרה זה אמנם התינוקת אינה חייבת בהשבת הגזלה, אך יש להחזירה מדין השבת אבידה. אם כן אנו נכנסים לדיון בשאלה האם צריך להחזיר אבידה לגוי. בעניין זה נפסק להלכה בשולחן ערוך (חו"מ רסו, א) כך:

אבדת העובד כוכבים מותרת, שנא' אבידת אחיך (דברים כב, ג). והמחזירה, הרי זה עובר עבירה, מפני שהוא מחזיק ידי עוברי עבירה. ואם החזירה לקדש את השם כדי שיפארו את ישראל וידעו שהם בעלי אמונה, הרי זה משובח. ובמקום שיש חילול השם, אבידתו אסורה וחייב להחזירה. ובכל מקום מכניסים כליהם ככלי ישראל, מפני דרכי שלום.

על כן משום קידוש ה' ראוי להחזיר את האבידה. ראוי לציין גם את שיטת המאירי (בבא קמא קיג, ב, ד"ה נמצא) שכותב על הלכות אלו:

כל שהוא מעממין הגדורים בדרכי הדת ועובדי האלהות על איזה צד אע"פ שאמונתם רחוקה מאמונתנו אינם בכלל זה אלא הרי הם כישראל גמור לדברים אלו אף באבדה ואף בטעות ולכל שאר הדברים בלא שום חלוק. לדבריו צריך להחזיר גם את האבידה מעיקר הדין.

החזרת כסף שהתקבל בטעות מגוי

ראיתי שהרמב"ם כותב שאסור להחזיר אבדה לגוי:

אבידת הגוי מותרת, שנאמר "אבידת אחיך" (דברים כבג). והמתזירה הרי זה עובר עבירה, מפני שהוא מחזיק ידי רשעי עולם. טעות הגוי, כאבידתו ומותרת: והוא, שטעה מעצמו אבל להטעותו, אסור. כיצד: כגון שעשה הגוי חשבון וטעה. וצריך שיאמר לו ישראל, ראה שעל חשבונך אני סומך, ואיני יודע, אלא מה שאתה אומר אני נותן לך. כגון זה מותר שמא יתכוון הגוי לבודקו, ונמצא שם שמיים מתחלל.

מכל הנ"ל יוצא שאם בחוץ לארץ אדם קונה משהו בסופרמרקט והקופאי טעה במתן העודף כגון במתן מאה דולר במקום עשרה דולר, והקונה גילה את זה ביציאה מהסופרמרקט אסור לו להחזיר את העודף (אם אין חילול ה'). כלומר, אם לא כדי לשבח תורת היהודים אסור להחזיר. הדבר גורם לי צמרמורת ומנוגד לכל המוסר האנושי. הקופאי המסכן הרי יצטרך לשלם מכיסו בסוף היום 90 דולר שחסרים בקופה. האם יש כאן צדק?

נושא זה של יחסי גויים ויהודים בדיני ממונות הוא מורכב ומסובך. כבר בגמרא (בבא קמא לח, א) מתואר המקרה הבא:

תנו רבנן: וכבר שלחה מלכות רומי שני סרדיוטות אצל חכמי ישראל למדונו תורתכם, קראו ושנו ושלשו. בשעת פטירתן, אמרו להם: דקדקנו בכל תורתכם ואמת הוא, חוץ מדבר זה

שאתם אומרים: שור של ישראל שנגח שור של כנעני - פטור, של כנעני שנגח שור של ישראל, בין תם בין מועד - משלם נזק שלם, ממה נפשך אי רעהו דוקא, אפילו דכנעני כי נגח דישאל ליפטר! ואי רעהו לאו דוקא, אפילו דישאל כי נגח דכנעני לחייב! ודבר זה אין אנו מודיעים אותו למלכות.

כלומר, השליחים הרומאים שמו לב לחוסר השוויון כלפי הגוים בהלכות נזיקין, אך החליטו שלא להלשין על כך למלכות. בירושלמי (בבא קמא ד, ג) יש למעשה זה סיום קצת פחות חיובי, על פי הירושלמי חכמים התפללו עליהם והם שכחו את כל תלמודם. כמו כן מסופר שם שרבן גמליאל החמיר בעקבות המפגש הזה בנושא גזל הגוי מפני "חילול ה'". מדפיסי ש"ס ווילנא הוסיפו על הדף בסוגיא זו ציטוט מדברי המאירי (שהובאו בתשובה הקודמת) המצמצם את ההתייחסות השונה לגויים רק לאלו שאינם גדורים בדת כלשהי ואינם בני תרבות כלל. כמו כן דברים דומים מופיעים שם בשם ר"י מלוניל. וראה בדברי הראי"ה קוק באגרות הראי"ה (חלק א עמ' צ) שכתב שהעיקר כמאירי. מהרמב"ם (נזקי ממון ח, ה) עולה שדין נזקי גוי קשור לתרבות הגויים המקובלת בזמנו:

קנס הוא זה לגוים לפי שאינן זהירין במצות אינן מסלקין הזיקן ואם לא תחייב אותן על נזקי בהמתן אין משמרין אותה ומפסידין ממון הבריות.

וכבר השיג עליו הראב"ד שהמציאות השתנתה:

הטענה הזאת אינה מספקת, שהרי הם תופסים גוף המזיק ונפרעין ממנו.

ואכן העירו מפרשי הרמב"ם שאם התרבות השתנתה, גם דיני נזיקין ביחס לגויים משתנים בהתאם.

לגבי אבידת הגוי וטעות הגוי הרי הרמב"ם עצמו כותב שעדיף להחזיר להם ו"הדבר משובח" (ראה עוד במאמרו של הרב בצמ"ח עוזיאל, הראשון

לציון, "העכו"ם והנכרי בדיני ישראל", בצומת התורה והמדינה ב, עמ' 38 ואילך).

לקיחת מוצרים המיועדים להשמדה

ש אני עובד בחברה שבודקת איכות מוצרים עבור חברות אחרות. לחברה שלנו מגיעים מוצרים רבים, יותר ממה שנדרש לבדיקות. שני הצדדים יודעים שהמוצרים שלא נבדקים מושמדים. שאלתי היא, האם מותר לקחת את אותם המוצרים המיועדים להשמדה (שהם תקינים לחלוטין) ולהשתמש בהם בביתי? אין ספק שמה שלא יילקח יושמד.

ת הדבר תלוי בהסכם שבין החברה שלך לחברות המספקות. אם יש התחייבות של החברה שלך להשמיד את המוצרים, הרי שאין לך אפשרות לקחת אותם לעצמך, כיון שהעבודה שהחברה שלך התחייבה לעשות כוללת גם את השמדת המוצרים. גם אם אין התחייבות כזו וברור שהחברות המספקות אינן מתכוונות לחזור ולקחת את המוצרים, יש לוודא שאין סיבות נוספות שמחייבות השמדה כזו.

יתכן שיש כאן "אבידה מדעת" – נחלקו הפוסקים האם מותר לקחת חפץ שהונח על ידי בעליו במקום שאינו משתמר (שו"ע חו"מ רסא, ד, וראו נושאי הכלים של השו"ע באריכות), ולהלכה אי אפשר להתיר לכתחילה לקחת חפץ זה. מאידך עולה מדברי הפוסקים שאם יש אפשרות למנוע גרימת נזק מיותר יש בכך מצווה משום "בל תשחית" (ראו מחנה אפרים הל' זכיה מהפקר, סימן ו), על כן אם ניתן למנוע את השמדת החפץ יש בכך מעלה (ספר החינוך מצוה תקכט).

בכל מקרה, כדאי שתציע לחברה שלך, כהצעת ייעול, שתסכם במפורש עם החברות המספקות על העברת המוצרים למוסדות או לנזקקים. עליך לקחת בחשבון שהתערבותך בנושא זה עלולה להיות לצנינים בעיני הממונים עליך בעבודה ולכן כדאי שתשקול את צעדיך בהתאם.

שימוש בחפץ גזול

מבוא

ההלכה אוסרת להשתמש בחפץ גזול, ויש חובה להשיב אותו לנגזל (שו"ע חו"מ שנד, ב). חובה זו חלה גם על מי שקנה או קיבל את החפץ מהגזולן (שו"ע חו"מ שנו, ב). ישנם מקרים שחובת ההשבה של החפץ הגזול מתבטלת ואת תמורתו יש להשיב לנגזל (שם). במקרה של ספק האם החפץ גזול, ההנחה הבסיסית קובעת שאין לחשוך בנותן שהוא גזול, אלא אם כן יש נסיבות מיוחדות המורות על חשש כזה (שו"ע חו"מ שנח, ה).

שימוש בשעון גנוב שקיבלתי במתנה

לפני שנתיים קיבלתי מחבר שלי שעון במתנה. עכשיו נודע לי שהשעון הזה כנראה גנוב. מה לעשות?

ש

מעיקר הדין, אם הבעלים התייאשו, ורק לאחר מכן הגנב נתן לך אותו, הגנב קנה את השעון, כלומר: השעון שייך עכשיו לך, אלא שהגנב חייב לשלם את מחירו לבעלים (שו"ע חו"מ שנג, ג) ואתה פטור בכל מקרה.

ת

אם הגנב נתן לך את השעון עוד לפני שהתייאשו הבעלים, הדבר שנוי במחלוקת (שם). לפי השו"ע קנית את השעון והגנב ישלם כסף, ולפי הרמ"א אתה צריך להחזיר את השעון לבעלים אפילו היום, אחרי שנתיים, למרות שבינתיים התייאש, כיון שאתה קבלת אותו לפני שהבעלים התייאשו. אם אינך יודע מי הבעלים, אסור לך להשתמש בשעון, ויהיה מונח עד שיבוא אליהו (שו"ע ורמ"א חו"מ שנג, ג).

כל זה מעיקר הדין, אבל לפניך משורת הדין נראה שכיון שלא שילמת דבר עבור השעון, ואין לך הפסד ממוני, אם אתה יודע בוודאות מי הבעלים, ראוי

שתחזיר להם אפילו אם קיבלת אותו לאחר ייאוש (על פי שו"ע חו"מ שמח, ז).

שימוש בספר שהיה שייך לספרייה

ש קניתי ספר בחנות יד שניה בירושלים. ספר במצב מעולה שממבט ראשון נראה ממש חדש, הספר היה עטוף בעטיפת פלסטיק שקופה (דבר שלא עורר את חשדי בזמן הרכישה). רק לאחר שקניתי אותו והבאתי אותו הביתה ראיתי שישנה חותמת של ספרייה מתל אביב על גביו. השאלה שלי, האם עלי להחזיר את הספר שככל הנראה נלקח מהספרייה בתל אביב בגניבה? והאם אני צריך לדווח לספרייה על מכירת הספרים שלה בחנות הזו? האם לקניין שלי יש תוקף?

ת אסור לקנות ממי שחשוד במוכר סחורה גנובה (שו"ע חו"מ שנח, ה), אולם באופן עקרוני אין מקום לחשש כזה כאן. שכן הספר נמכר במקום מסודר, ודבר מקובל הוא שספריות מוציאות למכירה ספרים כפולים וכדומה. אם בכל זאת הנך מעוניין לברר באותה הספרייה האם הספר גנוב ויתברר שאכן הספר נגנב ממנה אזי על פי ההלכה יש להבחין בין מצב בו היה יאוש של הבעלים לפני מכירת החפץ ואז אין חובה להחזירו כלל (ראה בשאלה הקודמת, אלא לפני משורת הדין ורק במקרה שהיה ידוע כגנוב, ראה פתחי חושן גניבה פרק א הערה עב ופרק ג הערה נ), לבין מצב שבעלי החפץ לא התייאשו לפני שהוא נמכר, ובזה ישנה מחלוקת ראשונים (ראה בשאלה הקודמת). במקרה שלך יהיה קשה להוכיח שהיאוש מהספר לפני שקנית אותו, כמו כן לא ברור ייאושו של מי קובע בספרייה מעין זו, על כן נתייחס למקרה כאילו לא היה יאוש.

גם כאשר לא היה יאוש, מפני תקנת השוק תקנו חכמים שהקונה יקבל את הכסף ששילם בחזרה מהנגזל, והנגזל יתבע את הכסף מהגזלן (שו"ע חו"מ

שנו, א). אם כך, אתה יכול להציע לספריה את הספר ולתבוע מהם את הסכום ששילמת עליו בתום לב בחנות.

התקנת תוכנה כשיש חשש שהיא מועתקת

ש אני מעוניין להתקין תוכנה של עברית בטלפון נייד, האם אפשר לגשת למתקין פרטי שגובה סכום נמוך יותר או שחייבים להתקין דוקא אצל היבואן מחשש שאצל מתקין פרטי התוכנה מועתקת ללא רשות או גנובה?

ת בשאלת זכויות יוצרים נדון בפרק מיוחד (ראו בעמוד 239). כאן נתרכז בשאלת החשש שמא המתקין העתיק את התוכנה. אם יש סיבה לחשוש שמא המתקין העתיק את התוכנה אסור לקנות ממנו, ואם אין סיבה לחשוש כזה מותר לקנות ממנו (שולחן ערוך חושן משפט סימן שנח).

החזרת שופר לאלמנה ויתומים

ש אדם מסוים שנהג לתקוע בשופר בראש השנה במשך שנים באותו בית כנסת, נהרג בתאונת דרכים שבוע לפני החג. השופר שעבר במשפחתו מדורי דורות, נשאר אותו יום בבית הכנסת. עברו מספר שנים, ואיש מהגבאים לא פנה למשפחה בקשר לכך. גבאי בית הכנסת יודע, אבל אינו אומר דבר. בעל התוקע גם יודע, ואף הזכיר זאת לבנו של הנפטר בראש השנה שעבר. האם נכון שהמשפחה תבקש את השופר?

ת הכלל בדיני ממונות הוא שאדם חייב להחזיר חפץ שאינו שלו – לבעליו, ובלבד שיהיו אלו הבעלים המבוררים. אם במקרה דנן הבעלות אינה נתונה במחלוקת, הרי שעלינו לבחון שיקולים נוספים. מחד נבחן האם כל השנים נהג אבי המשפחה להשאיר את השופר בבית הכנסת ושמה היה רצונו שכך יהיה גם לאחר פטירתו, ובני המשפחה מעוניינים לקיים את רצונו. מאידך

ראוי לציין שתקיעה בשופר הגזול חמורה מאוד ואף שנפסק לדינא שהשומעים יצאו ידי חובת שופר (שו"ע או"ח תקפו, ג) הרי שלכתחילה אסור לעשות זאת ואסור אף לברך על התקיעה (משנה ברורה שם, ס"ק ט).⁴ לכך יש להוסיף את האיסור החמור בגזל מיתומים ואלמנה (ראה למשל שמות רבה פרשה ל, ח). אמנם מסתבר שהדברים לא נעשו מתוך כוונה רעה, ובכל זאת אנו מדגישים את החובה המיוחדת המוטלת על גבאי בית הכנסת לפתור את הבעיה.

על כן העצה היעוצה היא לפנות לגבאי ולהעלות בפניו בדרכי נועם את הבעיה, ואולי כדאי לפנות לתלמיד חכם שמכיר את הגבאים ולבקש ממנו לתווך ביניכם.

קבלת שכר מכסף שנגזל

לאחרונה קבע שופט כי המעסיק שלי נטל כספים שלא כדין והעבירם לחברה שבה אני עובדת.

שאלתי היא, האם יש בקבלת המשכורת חשש להנאה מגזול? האם עלי להפקידם בבנק ולא להשתמש בהם עד לפסיקה הסופית? האם מותר לי לעבוד בחברה כזאת? חשוב לומר שהקביעה של השופט מבוססת על החוק החילוני ולא על ההלכה.

אם המעסיק היה משלם לך בחפץ או במזומנים שאת יודעת שהם עצמם גנובים או גזולים, היה עלייך להחזירם לבעליהם (שו"ע חו"מ שנו, א; שם, שסט, א). אך מכיוון שהמעסיק משלם לך על ידי העברה מחשבון הבנק שלו לחשבון הבנק שלך, כך שלא מדובר בכסף הגזול עצמו, אין לך כל איסור לקבל משכורת. גם אם הוא היה נותן לך מזומן, כיון שלא כל הכסף

4. לגבי השאלה האם הציבור יצא ידי חובה בדיעבד, נראה שכן, כיון שמן הסתם אין לכס התנגדות שהציבור יצא ידי חובה עד לביורר העניין, ובודאי הדבר כך אם גם בני המשפחה הינם חלק מציבור זה.

שברשותו בא מגזל, וכיון שהוא חייב לך, מותר לך לקבל את השכר (שו"ע חו"מ שסט, ג"ד).

אם ידוע שהמעסיק גוזל באופן קבוע ותדיר, ועסקו בגזילה, אסור לעבוד אצלו (שו"ע חו"מ שנו א; שם, שסט א; ראה עוד שו"ע הרב הל' גזל, סעיף יב). אבל אם יש לו גם עיסוקים כשרים – הדבר מותר.

החזרת חפצים שנזרקו למרפסת שלי

ילדי השכנים זורקים אשפה וחפצים מלמעלה למרפסת שלנו. לפעמים גם חפצים כבדים (למשל, מטאטא). למעשה הם מונעים מאיתנו את השימוש במרפסת, כי אף פעם אנחנו לא יודעים מתי משהו ייפול עלינו. את הלכלוך אנו מנקים בלית ברירה, אבל האם עלינו להחזיר להם את החפצים? אם לא נחזיר, אולי יפסיקו לזרוק...

יש לדון בשאלתכם משני צדדים:

1. האחריות שלכם על החפצים, דהיינו האם ניתן לחייב אתכם לשמור עליהם. הדבר דומה למקרה המופיע בשולחן ערוך (חו"מ שיט, א):

מי שהכניס פירותיו לבית חברו שלא מדעתו, או שהטעהו עד שהכניס פירותיו, והניחם והלך, יש לבעל הבית למכור לו מאותם הפירות כדי ליתן שכר הפועלים שמוציאין אותם ומשליכים אותם לשוק, ומדת חסידות הוא שיודיע לבית דין וישכירו במקצת דמיהם מקום, משום השבת אבידה לבעלים, אף על פי שלא עשה כהוגן.

הג"ה: ויש אומרים דצריך להודיעו תחלה, ואם נאנסו לאחר שהודיעו, פטור.

כלומר אדם שהכניס פירות לבית חברו שלא ברשות והלך, יכול בעל הבית להוציא את הפירות החוצה על חשבון בעל הפירות, ואפילו שהפירות יתקלקלו בחוץ.

הסמ"ע (שם, א) מסייג את ההלכה כפי שפסק בשו"ע:

א. המקרה המקורי בגמרא עוסק רק באדם שהכניס את הפירות תוך הטעיית חברו, והרמב"ם הוא זה שקבע שיש להחיל אותו הדין גם על אדם שמניח פירות בלא רשות בחצר חברו.

ב. רבינו ירוחם כתב שיש הסוברים שרק אם החצר אינה מיועדת לשכירות ניתן להוציא את הדברים ממנה. ג. מלשון הרא"ש והטור עולה שלא ניתן לממן את הפינוי באמצעות מכירת הפירות ואסור לפנות את הפירות למקום שיינזקו בו.

אמנם הט"ז (על שו"ע שם) חיזק את דעת הרמב"ם וכתב שהיסוד לדבריו הוא שאם בעל הבית צריך למקום הפירות הוא יכול לפנות אותם, ולדעתו גם הראשונים האחרים מודים לרמב"ם במקרה כזה.

בנוגע ליידוע בעל הפירות קודם הוצאתם הרמ"א (חו"מ שיט, א) פוסק על פי דברי הרא"ש שיש להודיע לבעל הפירות לפני הוצאתם לשוק, ואילו הרמב"ם, שנפסק בשולחן ערוך, אינו מזכיר חובת הודעה. נראה שלדעת הרמב"ם אין חובה כלל להודיע לבעל הפירות, וכך פירשוהו הבית יוסף והרמ"א, לעומתם הסמ"ע (שם, ב) סבר שלכל הדעות יש להודיעו אחר שהוציא את הפירות. ואילו ה"אור שמח" (שכירות ז, ז) טען שגם הרא"ש יודה לרמב"ם שאין צריך להודיע כלל.

לסיכום, נראה שכדי לצאת ידי חובת כל הדעות כדאי שתודיעו לשכנים שלהבא בכוונתכם להוציא את החפצים שיזרקו אל הרחוב, וממילא אם הם ימשיכו לזרוק חפצים תוכלו לעשות זאת. מסתבר שצעד כזה ימנע את הזריקות בעתיד. ואף שהילדים הם אלו שזרקו הרי החפצים שייכים להורים ועל כן די במשא ומתן איתם בעניין זה.

2. מניעת השימוש בחצר שלכם בעקבות זריקת החפצים. השאלה העולה היא, האם יש מקום לחיוב נזיקין עקב מניעת השימוש בחצר. בעניין זה נראה שנחלקו הראשונים (רא"ש ורמ"ה, מובאים בטור חו"מ שסג) והכרעת הרמ"א (חו"מ שסג, ו, בסופו) היא שאין על כך חיוב תשלומים. ממקום אחר

בשולחן ערוך (חו"מ שיב, ז) נראה שיש בזה לפחות חיוב תשלומים לצאת ידי שמים (על פי שער משפט, הובא בפתחי תשובה שם, ד) אך יש הסוברים שאין גם חיוב כזה, כי אם איסור בלבד, שהרי אסור להם למנוע מכם את השימוש בחצר שלכם (נחלת צבי, סימן שיב). אמנם אם אתם תופסים את החפצים שנפלו עבור הנזק יתכן ותוכלו לטעון, שכיון שהפיצוי כבר בידכם יש לסמוך על השיטות שמחייבות ("קים לי", ראו כללי תפיסה של נתיבות המשפט, כלל כ). אך נדמה שהדרך הראשונה היא המותרת והמומלצת ועל ידה תפתרו את בעייתכם.

תשלום על הנאה

מבוא

אדם שנהנה מכוחו של חברו מחויב בדרך כלל לשלם על כך. התשלום במקרה כזה הוא חובה ועיכובו מהווה סניף של איסור גזל. מקור הדברים הוא בגמרא (בבא מציעא קא, א):

איתמר, היורד לתוך שדה חברו ונטעה שלא ברשות, אמר רב: שמין לו, וידו על התחתונה. ושמואל אמר: אומדין כמה אדם רוצה ליתן בשדה זו לנוטעה. אמר רב פפא: ולא פליגי; כאן - בשדה העשויה ליטע, כאן - בשדה שאינה עשויה ליטע.

בגמרא מדובר על אדם שנטע בשדה חברו ללא רשותו. לפי דברי רב פפא אם השדה ראויה לנטיעות אומדים כמה אדם רוצה לשלם עבור נטיעות, ואם השדה אינה ראויה לנטיעות ידו על התחתונה, והוא מקבל את הוצאותיו או את מה שהשביח את השדה - הנמוך מביין שניהם. דיני נהנה נתבארו בשו"ע (ח"מ סימן שעה).

הרשב"א כותב בתשובה (ד, קכה) העוסקת במקרה שאדם הביא קונים לחנותו של חברו ולאחר מכן תבע על כך תשלום:

הדין עם ראובן התובע. שכל שנהגו בעלי החנויות בכך, כל שמביא קונים לחנות, סתמן כפירושן, שעל דעת כן מתעסק זה במלאכת בעל החנות.

וכך פוסק הרמ"א (ח"מ רסד, ד):

וכן כל אדם שעושה עם חברו פעולה או טובה, לא יוכל לומר: בחנם עשית עמדי הואיל ולא צויתך, אלא צריך ליתן לו שכרו.

אם כן הלכה פסוקה היא שהנהגה חייב לשלם לחברו עבור ההנאה שקיבל. ישנה מחלוקת מה טעם החיוב, האם הוא חיוב הנובע מכך שממונו של אחד נמצא בידי חברו ("ממוני גבך"), או שמא מדין מזיק (ראה בעניין זה הרב יהונתן בלס, עושר ולא במשפט, עמ' 14-17, ובדעות המובאות שם). אלא שיש מספר תנאים לחיוב זה, בשאלות מסוג זה נרחיב בפרק שלפנינו.

תשלום למפרע לבית הכנסת

במשך מספר שנים גרתי בישוב מסוים בשכירות ושילמתי מסים שכללו תשלום לבית הכנסת המרכזי. אני התפללתי במניין אחר, שבו ביקשו מאנשים לשלם באופן נפרד. כשגרתי שם חשבתי שאיני מחויב בתשלום לבית הכנסת בו התפללתי בפועל, מאחר והייתי תושב ארעי במקום וגבאי בית הכנסת לא דרשו ממני אף פעם לשלם למרות שהכירו אותי.

כיום לאחר עזיבת היישוב אני מהרהר, האם נהגתי שלא כשורה והאם יש כאן דין גזל ואני צריך להשיב את הכסף? האם העובדה שלא דרשו ממני לשלם למרות שהכירו אותי מראה שלא הייתי מחויב או שמחלו לי? מאחר ועברו מספר שנים אני מתבייש לפנות לאנשים במקום. חשבתי להעביר תרומה לבית הכנסת אך אני מעוניין לדעת האם אני מחויב בכך? והאם סכום התרומה צריך להיות כגובה הסכום שהייתי אמור לשלם?

קהילה רשאית לקבוע מס המחייב חבריה לשלם עבור שירותים הנצרכים לקהילה, למרות שלא כל החברים נעזרים בשירותים (רמ"א חו"מ קסג, ג). מי שמחליט להצטרף לקהילה חייב לשלם. לכן נראה שצריך לשאול את הגבאי אם לפי הכללים והתקנות של הקהילה היית צריך לשלם או לא. במקרה של חוסר נעימות ניתן לבקש מאדם שלישי שישאל את הגבאי עליך בלא להזכיר את שמך.

סיבה שעשויה לפטור אותך מתשלום למשל היא, אם אתה רק תושב ארעי במקום או שהתשלום הוא רק על בסיס קניית מקום קבוע ולא עבור מקום

משתנה, לכן כדאי לברר. העובדה שלא פנו אליך, אין בה כדי להוכיח שלא היית חייב שכן יתכן שהגבאי נמנע מלשאול אותך מחשש שיש לך קשיים כלכליים וכדומה.

תשלום עבור ישיבה בלובי של בית מלון

האם יש חובה להזמין שתייה כאשר יושבים בלובי של מלון בפגישה. האם התשלום הוא עבור הארוח?

מקום הפתוח לציבור הרחב ובעלי המקום אינם מגבילים את השימוש בו בתנאים שונים, מותר להשתמש בו בשימוש המקובל ואין צורך לשלם על כך. זכותם של בעלי המקום למנוע כניסה למקום או לחילופין להתנות את הכניסה והשימוש במקום בקניית מוצרים או בתשלום אחר, ובמקרה שיעשו כך אין להשתמש במקום שלא על פי התנאים הללו (שו"ע חו"מ ססג, ו; וראו עוד פתחי חושן הלכות גניבה פרק ח). לאור זאת יש לבחון בכל בית מלון מה הם הכללים הנהוגים בו ולפעול לפיהם, ויש להניח שאם איש מעובדי המלון לא ניגש לשאול "מה אתם מזמינים", סימן שאין להם התנגדות לישיבה במקום. אף אם עובדי המלון שואלים, והיושבים בלובי מסרבים, ובכל זאת עובדי המלון אינם מבקשים מהם לעזוב, אזי מסתבר שאין בכך בעיה.

שימוש באינטרנט אלחוטי ללא ידיעת הבעלים

לאחד משכני יש רשת אלחוטית עם גישה לאינטרנט. האם מותר לי להשתמש בגישה ללא ידיעתו? אולי זהו כדין זוטו של ים? או משום "זה נהנה וזה לא חסר"?

לשם הקלת הדיון נכנה את המשתמש – המשתמש, ואת מי שמשלם לספק האינטרנט – המנוי. השאלה הראשונה אליה צריך להתייחס היא, כיצד יש

להגדיר את השימוש מבחינה הלכתית. על פניו לא מדובר בגזל. אמנם המשתמש מפעיל את התשתיות הפיזיות של המנוי (המשדר והחיבור), וגורם להגברת התעבורה האינטרנטית אבל אין בכך גזל משום שלא נעשה מעשה קניין, כגון, הגבהה או משיכה ברכוש הנגזל.

נראה שההגדרה הראויה לשימוש תהיה על פי דין "נהנה", כיון שהמשתמש נהנה מהשימוש בתשתיות של המנוי. וכאן יש לבחון את המקרים השונים:

1. אם המנוי מסכים ברור שאין כל בעיה, ואם הוא מתנגד הדבר אסור (רמ"א חו"מ שסג, ו).

2. אם המשתמש גורם להאטת קצב הגלישה של המנוי או שהוא גורם לחיבו בתשלומים נוספים לחברה (כגון בחבילות גלישה מוגבלות) ברור שהדבר אסור, והעושה כך חייב לשלם עבור השימוש (שו"ע חו"מ שסג, ז).

3. בדרך כלל השאלה מתעוררת כאשר אין הסכמה מפורשת. מצד אחד הימנעות מחסימת המשדר מלמדת על הסכמה של המנוי לשימוש שלא יפגע בו; מצד שני, מן הסתם יש מנויים שמתנגדים לכל שימוש בחיבור הרשת שלהם.

4. על רקע זה, מסתבר ששימוש מסיבי (הורדת קבצים גדולים) אסור, כיון שהוא פוגע במהירות הגלישה של המנוי ועלול לחייב אותו בתשלום נוסף.

5. לעומת זאת מסתבר ששימוש פעוט מותר, כיון שמן הסתם המנויים מוחלים על כך. אמנם גם במקרה כזה טוב ממידת חסידות לבקש רשות, כפי שנאמר על שימוש פעוט ברכוש של אחר ללא הסכמתו (שו"ע חו"מ שנט, א).

אינטרנט אלחוטי - המשך

קראתי את תשובתכם בנוגע לאיסור הגלישה באינטרנט אלחוטי של השכן. רצייתי לברר האם אין כאן גזרה שאין הציבור יכול לעמוד בה? מכיון שהיום, ובעתיד תופעה זו רק תלך ותגבר, רשתות אלחוטיות יהיו בכל מקום ואפילו מבלי להרגיש, המחשב מתביית על רשת של השכן או של בית עסק כזה או

ש

אחר. יתרה מכך ישנן רשתות אלחוטיות המוענקות בחינם, אך הגולש לא יכול לדעת איזה מהן בחינם ואיזה מהן בתשלום. כל מי שמתקין בביתו רשת אלחוטית, מבין את המשמעות שאחרים יכולים לגלוש על התשתית האלחוטית שלו. על כן קשה מאוד להימנע מכך, ולא משום ההיבט של יצר הרע והניסיון אותו הוא מעמיד אותנו אלא ברמה הטכנית / מעשית.

ת הטענה שזו גזרה שאין הצבור יכול לעמוד בה לא שייכת כאן, אלא לתחום הגזרות, וכאן אין אנו עוסקים בגזירה אלא בעיקר הדין.

הטענה שהמשתמש אינו יודע באיזו רשת הוא משתמש, למיטב ידיעתנו איננה נכונה. המשתמש יכול לבדוק בקלות באיזו רשת הוא משתמש. כמו כן, אין רשת בתשלום ובוודאי כוונתך לרשת חסומה שהמנוי לא העמיד אותה לרשות הציבור.

אתה טוען שמנוי שלא חסם את הרשת מן הסתם מאפשר שימוש לכל אדם. להערכתנו, אכן מי שלא חסם את הרשת אינו מתנגד לשימוש שלא יפגע בו. אולם מנויים רבים אינם מודעים לכך ששימוש מסיבי של שכנים עלול להאט את קצב הגלישה שלהם או לחייב אותם בתשלום נוסף. הדעת נותנת שבמקרים כאלה המנויים מתנגדים לשימוש בחיבור הרשת שלהם, ולכן שימוש מסיבי אסור. אמנם כאשר מדובר בשימוש פעוט מסתבר שלרוב המנויים אין התנגדות.

תשלום לספק עבור שימוש באינטרנט אלחוטי ללא רשות

ש כיום יש באזורי מגורים אינטרנט אלחוטי (בטווח קליטה של עשרות מטרים). המנוי משלם עבור התשתית, ולספק השירות כעשרות שקלים בחודש. המנוי מתקין משדר ("ראוטר") שמאפשר התחברות לרשת על ידי כל מחשב שמתקן בו כרטיס רשת מתאים. בדרך כלל כוונת המנוי להתחבר

באופן אלחוטי בעצמו. בהנחה שאני קולט רשת אלחוטית מדירתי ואין התנגדות של המנוי לכך, השאלות הן:

1. האם אין בעיה כלפי הספק?
2. האם מבחינת הספק מותר להסכים עם המנוי על השתתפות בעלות הרשת? האם הספק יכול להתנגד מבחינה הלכתית לאפשר לשכנים להתאגד בעלות הרשת?
3. אם יש פה גזל מן הספק, האם, בהנחה שהם "גזלני" הציבור (כגון, מונופול, מחירים בלעדיים מופקעים, התנגדויות לכניסת מתחרים, השפעה על המחוקק וצעדים פרטניים דורסים של חברת ענק כנגד אזרח קטן), ניתן להתקזז איתם בעבור אלו?

ת 1. אם בהסכם שבין המנוי לבין הספק נכתב במפורש שאין המנוי רשאי לאפשר שימוש של משתמשים נוספים – אזי השימוש אסור. בהנחה שהדבר לא נאסר במפורש בהסכם, מסתבר שזכותו של המנוי לאפשר לאחרים להשתמש ברשת בהסכמתו. כשם שאדם יכול לתת לאחרים ליהנות ממוצר שקנה.

2. לגבי מנוי שגובה תשלום ממשתמשים יש לבדוק האם הדבר אסור על פי החוק או החוזה עם הספק. הדעת נותנת שיש הבדל בין השתתפות במחיר המנוי שמותרת, לבין גביית סכומים שיש בהם רווח למנוי שאסורה.

3. אין אפשרות להתקזז על פי הטענות שהעלית כיון שלא מדובר בגזל אלא במצב שלפי דעתך מחייב התקנת תקנות, וצריך למצוא דרכים אחרות לפקח על מונופולים.

קליטת ערוצים ללא תשלום

ש הטלוויזיה החדשה שרכשנו קולטת גם ערוצים שאיננו מחוברים אליהם ולא משלמים עליהם. האם מדובר בגזל ועליי לשלם על ערוצים אלו, למרות שאינם נקלטים באיכות טובה? האם מותר לנו לצפות גם ללא תשלום?

ת אם התקנתם מכשיר מיוחד שיקלוט ערוצים שלא שילמתם עליהם, עליכם לשלם על ההנאה (רמ"א חו"מ רסד, ד, בסופו). אך אם מדובר בקליטה מקרית הדעת נותנת שהספק אינו מתנגד לכך. אולם, כדי שלא להשאיר ספק מוטב שתפנו לחברה המשווקת את הערוצים הללו ותשאלו אותם, האם הם מעוניינים בתשלום על הצפייה באותם ערוצים בהתחשב באיכות הקליטה.

אופן חלוקת הוצאות נסיעה

ש רצייתי לשאול, איך מחלקים הוצאות נסיעה בין אנשים – מהו הכלל בנסיעה משותפת? האם לחלק את הדלק לפי מספר הנפשות, או לפי מספר המשפחות? יש טענה ש"זה אותו כיס" – האם זה תופס?

למשל אם אנחנו שניים ממשפחתנו, ואתנו שלושה ממשפחה אחרת ברכב אחד, האם אנו משלמים 2/5 או 1/2 מעלות הדלק? ואם אני נוסעת לבד ומסיעה משפחה בת ארבע נפשות? האם אשלם חצי או חמישית?

ת בתוספתא (בבא מציעא ז, יד) ובירושלמי (בבא מציעא ו, ד) נאמר שהשוכר קרון או ספינה משלם לפי נפשות ולפי משאוי (כלומר לפי גודל המשא), וכך הובא להלכה בהגהות אשר"י (ב"מ ו, טו). במקרה שלפנינו הנסיעה לא נועדה להוביל משא, (וגם אם יש לאנשים תיק אישי הוא איננו נחשב משא לצורך העניין, כי עיקר הנסיעה היא להסיע אנשים) ולכן ישלמו לפי נפשות, אלא אם כן התנו אחרת בשעה שהתחילו את הנסיעה. בכל מקרה, מומלץ לסכם דברים מעין אלה בפירוש לפני הנסיעה כדי לחסוך אי נעימויות בעתיד.

שימוש ללא רשות בדברים שאינם מקפידים עליהם

מבוא

קיים קושי גדול לתת הגדרה מדויקת מתי שימוש קל נחשב גזל ומתי לא. כמו כן מקובל לחשוב שמותר לאדם ליטול או להשתמש ברכוש הזולת כשאין חברו מקפיד על כך, אך חז"ל ברגישותם הגדולה הזהירו מפני נטילת רכוש הזולת אף בדברים הפעוטים ביותר. וכך נאמר בירושלמי (דמאי ג, ב):

רבי שמעון בר כהנא הוה מסמיך לרבי לעזר עברון על חד כרם אמר ליה: "אייתי לי חד קיס מיחצד שיניי". חזר ואמר ליה: "לא תיתי לי כלום". אמר: "דאין אייתי כל בר נש ובר נש מיעבד כן הא אזיל סייגא דגוברא".

רבי חגי הוה מיסמך לרבי זעירא עבר חד טעין חד מיכל דקיסין אמר ליה: "אייתי לי חד קיס נחצי שיניי". חזר ואמר ליה: "לא תיתי לי כלום, דאין אתי כל בר נש ובר נש מיעבד כן הא אזילא מיכלא דגוברא. לא רבי זעירא כשר כל כן אלא מילין דייצרן שמע לן ניעבדינן".

תרגום: רבי אלעזר היה נסמך על רבי שמעון בר כהנא בשעה שעברו ליד כרם. אמר רבי אלעזר לרבי שמעון: "הבא לי קיסם אחד מהגדר לחצוק את שיניי". חזר בו ואמר: "אל תביא לי כלום, שאם כל אחד ואחד יעשה כך, לא תישאר גדר לכרם".

רבי זעירא היה נסמך על רבי חגי, עבר לידם אדם טעון בחבילת קיסמים גדולה, אמר רבי זעירא: "הבא לי קיסם לחצוק את שיניי". חזר בו ואמר: "אל תביא לי כלום, שאם כל אחד ואחד יעשה כן, לא יישאר מהחבילה כלום". הוסיף רבי

זעירא והעיד על עצמו מתוך ענווה, שנמנע מכך לא בגלל שהוא אדם כשר, אלא מפני שבדבר זה הצליח להכניע את יצרו.

מדברי הירושלמי הללו למדו הפוסקים שמותר לקחת דבר שאין בעליו מקפיד עליו, אך אין זו מידת חסידות וכך כותב השולחן ערוך (ח"מ שנט, א):

אסור לגזול או לעשוק אפילו כל שהוא, בין מישראל בין מעובד כוכבים; ואם הוא דבר דליכא מאן דקפיד ביה, שרי; כגון ליטול מהחבילה או מהגדר לחצות בו שינוי; ואף זה אוסר בירושלמי, ממידת חסידות.

זהו היסוד לתשובות הרבות בעניין. אמנם במה שאין דרך הבעלים להקפיד מותר ליהנות או ליטול ואין בכך גזל, אך הדבר מותנה בידיעה וודאית שאין הקפדה על כך, ואף על פי כן אין זו מידת חסידות וראוי לכתחילה לקבל רשות מהבעלים אפילו לדברים הקטנים ביותר.

לקיחת בקבוק מאולם חתונה

ש הייתי בחתונה, ובצאתי מהאולם לקחתי עימי בקבוק מים שהיה מוגש על השולחן, לאחר שעשיתי זאת חשבתי שזה גזל, וזאת מכמה סיבות:

1. הבקבוק היה מלא וכתוצאה מכך האולם יצטרך להוציא בקבוק חדש לשולחן.

2. על הבקבוק הזה אפשר לקבל החזר פיקדון, וייתכן שהאולם מחזיר את כל הבקבוקים ומקבל החזר, ובלקיחה שלי מנעתי זאת מהם. ובאופן כללי, אם הבקבוק היה ריק, היתה בעיה לקחת אותו מצד החזר הפיקדון? אשמח לקבל פסיקה הלכתית בנידון.

ת ראשית כל, יש לשאול מי הוא הבעלים של הבקבוק, בעלי האולם או בעלי השמחה. למיטב הבנתנו אין תשובה חד־משמעית לשאלה זו כיון שיש

מקרים שהשאריות נשארות באולם, ויש מקרים שבעלי השמחה מקבלים את השאריות. אולם, ככלל נראה שבקבוקים סגורים שייכים לבעל האולם. כעת לשאלה. בכל דבר שבעל הבית אינו מקפיד ניתן להשתמש, אך משום מידת חסידות ראוי להימנע מכך (שו"ע חו"מ שנט, א). על כן, אף שלכאורה הנך זכאי ליהנות כרצונך מצרכי הסעודה, עליך לשקול האם הפעולה שביצעת יכולה להיות שימוש חריג ולא ראוי. בכל מקרה נראה שהדיון הזה הוא רק במישור של "לכתחילה" ולהבא תשקול היטב בטרם תיקח בקבוק (שיקולים לדוגמה: האם האירוע הסתיים וכבר אין צורך בשתייה, האם יש צורך מיוחד בשתייה לדרך או לא, וכיו"ב), אך בדיעבד נראה שאינך צריך להחזיר את הבקבוק.

שימוש בחשמל במוסד ציבורי

ש 1. לכל חולה המאושפז בבית החולים יש בדרך כלל סמוך למיטתו תקע חשמלי לשימוש. שאלתי, האם כשיש לחולה קרוב משפחה שסועדו, או שנמצא אתו שעות רבות כמו בעל ואשה או אחים וכו', האם מותר לו להשתמש בחשמל וזה ייחשב כמו צרכי החולה – כגון, הטענת טלפון נייד של הנמצא עם החולה או שימוש ברדיו. האם שונה דינו של מלווה מדינו של מבקר שמבקר ביקור של שעה או שעתיים?

2. האם במוסד ציבורי, כגון, קופת חולים או אף בחברה פרטית, מותר לעובד לתת ללקוח להטעין טלפון נייד ושימושים מעין אלה. האם זה נקרא שימוש שכל אדם סביר לא מקפיד עליו, לא המעביד, לא בעל עסק מוסד ציבורי או המדינה?

ת 1. בדרך כלל בית החולים מעוניין שלחולים יהיו מלווים, ועל כן מסתבר ששימוש בחשמל לצרכם מותר.

2. צריך להיזהר ברכוש הזולת ובייחוד ברכוש הרבים. אמנם קיים היתר שימוש בדברים שאין אדם מקפיד עליהם כלל (ערוך השולחן חו"מ לד, יז;

ועיין משפט ערוך לד, טו, יד), אך על פי שולחן ערוך (חו"מ שנט, א) אין זה מידת חסידות. אמנם נראה שלאחראי במקום (כגון אחות בבית חולים) יש סמכות להתיר שימוש קל שכזה (פתחי חושן הלכות גניבה פרק א, הערה לז).

שימוש קל ברכוש וחשמל ללא רשות

האם כל הדברים המפורטים להלן הם שימושים קלים שאין דרך להקפיד עליהם. האם הם נכללים בפסק הרמ"א כפי ששלח לי בעניין אחר רב מסוים, כפי שהבאתי בסוף הדברים בסוגריים:

1. האם כמו שמותר לתת כוס מים או תה ללקוח, לנותן שרות בעבודה, למתרים לעמותה, מותר לתת לו גם להטעין טלפון נייד לזמן קצר (אני מעריך שהעלות היא כמו כמה טיפות מים). כמו כן, אם הוא צריך לרשום הודעה פרטית, האם מותר לתת לו דף של מדפסת?
2. האם מותר לתת לאורח פרטי (כמו בן משפחה) שמחכה לסיום העבודה כדי לקחת את העובד הביתה להטעין טלפון נייד או דף כדי לרשום הודעה?
3. האם מותר לתת למי שבא ללמוד בישיבה או בכולל להטעין טלפון נייד?
4. כשרוצים להקליט שיעור או דרשה שנאמרת ברבים בבית כנסת, האם מותר לחבר מכשיר MP4 לחשמל כיון שהעלות אפסית?
5. ומה הדין במתנ"ס או באולם תיאטרון כשרוצים להקליט דרשה ולחבר מכשיר קטן MP4 לחשמל?

ולהלן מה שכתב לי רב מסוים בענין אחר: דברים שאין אדם מקפיד עליהם אין בהם משום גזל, ויעוין בשו"ע (או"ח סי' קסט, סעיף א) ברמ"א, שאורח בסעודה מותר ליתן לחבירו שגם הוא מוזמן. ויעוין במג"א (שם, ס"ק ד) שכתב שבסעודה שאינה מצומצמת אפשר לתת לכל מי שרוצים, כולל מי שאינו מוזמן, כי בעל הבית אינו מקפיד.

ת כפי שכבר כתבנו בתשובה הקודמת כל הדברים שציינת אכן מותרים, אלא שממידת חסידות יש להימנע משימוש גם ב"דבר שאינו מקפיד" כפי שפסק השו"ע. ואף שייתכן שיש דברים שאינם בכלל זה, אך כמובן קשה לקבוע כללים בעניין.

לגבי הדברים שהבאת מה"מגן אברהם" נראה שאין מהם ראייה להיתר, שהרי המגן אברהם (או"ח קסט, ד) כותב בדיוק להיפך, וזה לשונו:

דאין בעל הבית מקפיד אם אורח אחד נותן לחבירו מאחר
 זימן כולם עכ"ל. **משמע דלאחר שלא זימן אסור ליתן.**

כלומר, הוא לומד מדברי רבנו יונה שאסור לאורח לתת מהסעודה לאנשים אחרים, שאינם מאורחי בעל הסעודה. וכך הביין המשנה ברורה את דבריו על אתר. אם כי להלכה הרב המשיב צודק, במקום שמיועד לשימוש הרבים, מותר לכולם להשתמש שימוש לא משמעותי, וכפי שכתבנו לעיל.

הוצאת אוכל מבית מלון

ש בעיקרון אין להוציא אוכל מחדר האוכל ומסתמא הכוונה לארוחה של ממש, אבל מה הדין במקרים הבאים:

1. האם יכול אדם להכין לו בארוחת בוקר (שמגיעה לו) סנדוויץ' פשוט או שניים שיהיה לו למשך היום (נראה לי שכך מקובל)? האם אדם יכול להכין לילדים או לעצמו סנדוויץ' להמשך היום אם הם לא רעבים בארוחת הבוקר?
2. האם ניתן לקחת אריזות אישיות של שוקולד למריחה וריבה וכדומה שמונחות בסלסילות, כיון שנראה שבית המלון שם אותן גם לצורך זה. האם מותר להוציא פירות וחתוכות עוגה ודברים מעין אלה?
3. כשאורח בא לבקר מישהו המתארח בבית המלון, האם מותר לתת לו כוס מיץ או עוגה או פרי מחדר האוכל, האם זה נוהג מקובל שלא מקפיד בו בית המלון? האם הדין קל יותר במיץ או עוגות העומדים בכניסה למלון בקבלה, או ליד הבית כנסת שמיועדים לאורחי המלון?

ת שאלות אלה כפופות לנהוג ולמקובל ביחסי מלון – אורחים. נראה שמקובל לאפשר לאורח להצטייד בסנדוויץ' נוסף, להמשך היום. וכן נראה שאין מניעה לקחת אוכל בכמויות קטנות (שאלה מס' 2). אך נראה שהכנסת אורחים על חשבון המלון אינה אפשרית. כל האמור לעיל נכון בהיעדר הוראה מפורשת מטעם הנהלת בית המלון, או של אחראי חדר האוכל במלון, שבסמכותו לאסור הוצאת אוכל, או לחילופין להתיר הכנסת אורחים.

כיבוד קל לאורחים בישיבה

ש האם לבן ישיבה מותר לתת כיבוד קל כגון תפוח, חתיכת עוגה או כוס תה או מיץ להורים או אחים שבאים לבקר וכן למישהו אחר שמבקר אותו – האם מקובל כך בדברים קלים שכן זה נחשב מקום מגוריו?

ת בדרך כלל, בישיבות נהוג לקבל בעין יפה בני משפחה וחברים המבקרים את התלמידים. כמובן, במקרה של מספר גדול של אורחים צריך לבקש רשות מהאחראים. כל זה אמור בהיעדר נהלים ברורים בעניין מטעם הנהלת הישיבה.

נסיעה באוטובוס בתשלום חלקי

ש קרה לי מספר פעמים במשך השנה שנסעתי באוטובוסים של חברת "דן" ולא שילמתי את מלוא סכום הנסיעה. פעם אחת היה חסר לי 10 אג', והנהג אמר לי שזה בסדר ונתן לי כרטיס כאילו שילמתי את הסכום המלא. בפעם אחרת נפל מטבע של 10 אג' או 5 אג' והנהג לא שם לב וגם לא הייתה לי אפשרות להרים בגלל עומס הנוסעים. שאלתי היא, איך אחזיר לחברת "דן" את החובות האלה? הרי אם אשלם ולא אקנה כרטיס – הנהג יכול לשלשל את הסכום לכיסו, ואז לא החזרתי לחברה. ואם אקנה כרטיס נסיעה – זה ריבית כיוון ששאני חייבת פחות ממחיר כרטיס אחד. מה עלי לעשות?

ת במקרה שהנהג מחל לך על סכום קטן אינך חייבת לחברה דבר, מכיון שמסתבר שיש לו סמכות מטעם החברה למחול על סכומים קטנים. במקרה שראית שנפל לנהג חלק מהכסף ונמנעת מלהרים, יתכן שהנהג מצא אותו מאוחר יותר ולכן גם כאן אין חוב.

אמנם, הרוצה לנהוג במידה טובה, יחזיר אף במקרים כאלו. תוכלי לקנות כרטיס ואת היתרה תתכווני לתת במתנה. כמו כן, תוכלי לשלוח למשרד החברה ישירות את סכום החוב ולהסביר בכתב במה מדובר. אם את חוששת שהדבר לא יתקבל בצורה מכובדת את יכולה להוסיף שלפי היהדות דין פרוטה כדין מאה ועל כן הדברים חשובים לך.

גיזום ענפי עץ שפולשים לשטח של אחר

ש ענפים מהעץ של השכן "פולשים" לחצר הבנין. האם מותר לגזום אותם? זהו עץ גדול ואני מניח שזה לא יפריע לו אם נגזום לו כמה ענפים (זה אולי דומה לדין שמותר ליטול קיסם מערמת התבן של חברו?).

ת מותר לקצוץ ענפי אילן הנוטים לחצר פרטית ומפריעים לשימוש בה (שו"ע חו"מ קנה, כ"כז; ועיינו פתחי חושן נזיקין פרק יג, סעיף מג).

במקרה שהעץ אינו מפריע, והשכן רוצה לקצוץ כדי ליהנות מהענפים ומהפירות הרי שהלכה פסוקה היא שאלו שייכים לבעל העץ (שו"ע חו"מ קסז, ב; ועיינו שו"ת אגרות משה חו"מ א, מג). ועל כן אין ליטלם ללא רשותו. אמנם יפה ציינת להלכה שנפסקה בשולחן ערוך (חו"מ שנט, א):

אסור לגזול... ואם הוא דבר דליכא מאן דקפיד ביה, שרי; כגון ליטול מהחבילה או מהגדר לחצות בו שיניו; ואף זה אוסר בירושלמי, ממידת חסידות.

אמנם אם הבעלים אינם מקפידים מותר ליטול ללא רשות, אלא שבסוף הסעיף נאמר על פי הירושלמי (דמאי ג, ב) שאין זו מידת חסידות והסיבה היא שאם כולם יעשו כן לא ישאר מהחבילה דבר.

אף אם היחסים בינך לשכנך תקינים, ואתה בטוח שהשכן לא מתנגד שתיקח את העצים, נחלקו הפוסקים אם הדבר מותר: לדעת בעלי התוספות (בבא מציעא כב, ב, ד"ה מר) הדבר אסור ואילו הרשב"א והריטב"א (שם) התירו, וכן יש שדייקו מהרמב"ם (אישות ה, ח) שמתיר. כמו כן נחלקו האחרונים בעניין זה להלכה, לדעת הש"ך (חו"מ שנח, א) מותר לעשות זאת, ואילו שולחן ערוך הרב (הלכות מציאה סעיף ד) אוסר (ראו סיכום השיטות בפתחי חושן גניבה פרק א, סעיף טו).

על כן, אם מקובל במקומכם שנוטלים מהעצים הללו ואין מוחה בדבר, נראה שמותר. אך אם אין בזה מנהג כלל ובכוונתכם לקחת דבר שאינו מקובל במקומכם, ראוי להימנע מזה ממידת חסידות וייתכן שאף מן הדין.

תפיסה

מבוא

תפיסה היא השתלטות של אדם על רכוש השייך לחברו בטענות שונות, ובדרך כלל בטענה שחברו חייב לו כסף. מעשה התפיסה נחשב לעשיית דין עצמית (עביד איניש דינא לנפשיה) שמותרת בהלכה רק בהגבלות רבות (ראו שו"ע חו"מ סימן ד).

מהלך כזה של תפיסה אינו פשוט כלל, והוא גובל בחשש גזל. בתשובות הבאות נבאר מקצת מהכללים הנוגעים לעניין סבוך זה.

מסוגיה זו מסתעפים מספר נושאים נוספים כגון: תפיסת חפצי תלמידים על ידי מורים, הוצאת רכושו של האחד שנמצא בבית האחר לרשות הרבים הדומה לתפיסה בכך שאדם מפקיע רכוש של חברו בתואנות שונות.

תפיסת רכוש עבור תשלום פיצויים

אמי עבדה בחנות תכשיטים מספר שנים עד שבעל החנות סגר אותה. הוא חייב לה פיצויים בשווי של כ-12,000 ש"ח, והוא מסרב לשלם בטענה שאין לו כסף. גם אחרי שתבעו אותו בבית משפט ובית המשפט פסק שהוא חייב לשלם, הוא לא משלם. אנחנו מכירים את אורח חייו ויודעים שיש לו הרבה כסף. למשל, הוא פתח עכשיו חנות חדשה, והוא חי ברמת חיים מאוד גבוהה. השאלה שלנו היא: כשאמא שלי עבדה אצלו, הוא הרשה לה לענוד תכשיטים מהחנות, ועדיין התכשיטים האלה נמצאים אצל אמא שלי. הם שווים כמה אלפי שקלים. כמו כן לקחנו לביתנו כמה שידות מהחנות שעולות כמה אלפים. האם, בהנחה שאין סיכוי שהוא ישלם את הפיצויים, מותר לנו לקחת לעצמנו את התכשיטים ששייכים לו ואת השידות מדין עביד איניש דינא לנפשיה (בבא קמא כז, ב)?

ת מהגמרא בבבא קמא (כז, ב) עולה שמותר לעשות דין עצמי. הרא"ש קבע שמותר לעשות דין רק אם יוכל לברר בבית דין לאחר מכן שהוא צודק, וכן פסק השולחן ערוך (חו"מ ד).

נחלקו הראשונים בהיקפו של דין זה: המהר"ם (מדרכי ב"ק ג, ל) טען שההיתר מוגבל לנטילת חפץ ששייך לאדם עצמו בחזרה, אפילו בכוח, אך אסור לתפוס ממון אחר עבור חוב ממוני. הריב"ש (שצו) סבר שאין לעשות דין עצמי בהלוואה בה נאמר "לא תבא אל ביתו לעבוט עבוטו". הרמ"א (חו"מ סימן ד) הביא את שתי הדעות הללו.

נתיבות המשפט (ד, ג) כתב שעל פי המהרי"ק (קסא), המובא גם הוא ברמ"א, מותר לתפוס את החפץ כמשכון עד לבירור הטענות בבית דין, אף לשיטה האוסרת עשיית דין בחוב.

על פי זה במקרה שלכם, אף שאין מקורו בהלוואה, לחלק מהדעות לא ניתן לתפוס מדין "עביד איניש דינא לנפשיה" מכיוון שאינכם טוענים שהחפץ שייך לכם. אבל גם לאותן דעות שניתן לתפוס את הדברים כמשכון עבור חוב, יש לתבוע קודם לכן בבית דין. יש לציין שלכל הדעות, אם עבר ותפס אין כופים אותו להוציא (רמ"א חו"מ צז, יד).

לגבי תפיסת חפץ שניתן כפיקדון, "קצות החושן" (ד, א) ו"ערוך השולחן" (חו"מ ד, ב) הביאו את דברי הזוהר שאסר השהיית פיקדון כמשכון, ולכן "בעל נפש יחוש לזה וילך תכף לבית דין" כלשון "ערוך השולחן". אמנם הרמ"ע מפאנו (מובא בפתחי תשובה ד, ב) סבר שהזוהר אינו עוסק בחפץ שהופקד לפני החוב, ופוסקים רבים ("ישועות ישראל" ועוד) הכריעו שאין צורך לחשוש לדברי הזוהר במקום הפסד. בשו"ת יביע אומר (ו, חו"מ א) הכריע שמותר לתפוס בסתר מאדם אלים וסרבן בדין. ומאדם שמוכן לשמוע לדין תורה, יכול לתפוס ולאחר מכן יש לזמן אותו לבית דין כדי לברר את החוב שלו. על כן עליכם לפנות לבית דין ולתאר את התפיסה שבידכם ואת אישיותו של הנתבע. בית הדין ישקול את המצב ויחליט האם לזמן אותו לדין, או יאפשר לכם לגבות את החוב מהדברים שבידכם, אף ללא זימון לבית דין.

תפיסת ציוד עבור חובות של העמותה ששילמתי

ש עמותה סיימה את פעולתה והשאירה אחריה חובות כספיים לעובדים ולספקים. בתור אחד הפעילים בעמותה שילמתי מכיסי חלק מהחובות, והדבר הטיל עלי עול כבד. בסוף התהליך נשאר בידי ציוד של העמותה, והשאלה היא, האם אני רשאי להחזיק בו תמורת הכסף ששילמתי בהתנדבות? את מרבית פריטי הציוד של המוסד מכרתי כדי לממן חלק לא־גדול של החובות. עם זאת נותרו ברשותי מספר פריטי ציוד בשווי מוערך של מאות שקלים. אני עושה בהם שימוש פרטי, ולקנות חדשים יעלה לי יותר. היות ששילמתי כה הרבה מכספי על חובות העמותה חשבתי שזכותי לקחתם, מה גם שאף אחד לא עזר לי בסגירת המוסד ואף אחד לא תבע אותם לעצמו. האם מבחינה קניינית זה כשורה?

ת לגבי דינו של אדם שפרע חובו של חברו והתכוון שהלווה ישלם לו נחלקו ראשונים. השו"ע והרמ"א (חו"מ קכח, א) פסקו שהפורע אינו זכאי לתשלום.

הטעם שמובא בהלכה הוא שהלווה יכול לטעון, שהוא היה מצליח לשכנע את המלווה למחול על החוב, אולם במקרה שלך אתה היית הפעיל בעמותה והאחראי על התשלומים, ואם שילמת בעצמך הרי שמן הסתם לא הצלחת להביא למחיקת החובות. על כן, נראה שאתה יכול לקחת את הציוד.

אולם, על מנת לקבוע זאת, יש צורך בהחלטה ובהערכה של בית דין מה שווי הרכוש המדובר (שומה, שו"ע חו"מ ד). תוכל לפנות לבית דין לממונות או לרב שיכנס הרכב של שלושה שידונו בבקשתך.

תפיסת רכוש של לווה שכופר בחוב

ש ברצוני לדעת האם ההלכה מתירה לגזול כסף מאדם שהלוויתי לו כסף והוא מכחיש ואומר שלא הלוויתי לו? זה כמובן לאחר שווידאתי שהוא באמת חייב לי.

ת בעל חוב רשאי לתפוס כסף מן החייב כדי לאלצו להגיע לבית דין או כדי להיפרע ממנו. זאת בתנאי שיש ביד התופס ראיות מספיקות, כאלו שהיה יכול להוציא מהחייב באמצעותן בבית הדין (שו"ע חו"מ ד, א).

אולם בחוב שנוצר עקב הלוואה אסור למלווה לתפוס דבר מן הלווה כדי לאלץ אותו לפרוע, והתופס עובר על לאו מן התורה: "לא תבוא אל ביתו לעבוט עבוטו" (שו"ע חו"מ צז, ו).

אם הלווה מסרב לפרוע את ההלוואה, על המלווה לתבעו לדין. ואם הוא מסרב להישמע להוראת בית הדין, או מסרב להגיע לדין ולמלווה יש ראיות לחובו, יש רשות לשליח בית דין לתפוס מחפציו ואפילו תוך כדי כניסה לביתו (שו"ע חו"מ צז, טו).

נחלקו אחרונים האם למלווה עצמו יש רשות לתפוס את רכוש הלווה לצורך גבייה במקרה שהלווה מסרב להודות בחוב: לפי "שער המשפט" (ד, א) דינו של המלווה כשליח בית דין ואילו לפי "קצות החושן" (ד, א; שם צז, ב; שם שנט, ב) אסור לתפוס. גם לדעת "קצות החושן" שמתנגד לתפיסת חפץ מכיוון שצריך שומת בית דין כדי לגבות ממנו, מותר למלווה לתפוס כסף מזומן בסכום ההלוואה, שכן אין צורך בשומה.

לסיכום:

בכל חוב, פרט להלוואה, מותר לתפוס מן החייב אם יש ביד התופס ראיות לטענתו, שעל פיהן יוכל להוציא ממון בבית דין. חוב של הלוואה צריך לתבוע בבית דין ואין למלווה לתפוס משכון. אם אין אפשרות לתבוע, מותר למלווה לתפוס כסף מזומן לשם גבייה.

עיכבון וקיזוז

ש אדם הזמין עבודה והתחייב בתשלום. הקבלן לא ביצע חלק מהעבודה וגרם לנזק. האם מותר למזמין על פי ההלכה לעכב את התשלום לקבלן, כיוון שהוא הזיק לו, ולקזוז בין הנזק לבין החוב?

ת אם המזמין בטוח שמצד הדין, הקבלן חייב לו כסף, מותר לו לעכב את הכסף שהוא חייב לקבלן. בשו"ע (חו"מ סימן ע"ה, סעיף ז) מובא:

מנה לי בידך, אין לך בידי כלום; או שטען: יש לי בידך כנגדו כסות או כלים, או שאמר: אמת היה לך בידי אבל אתה מחלתו או נתתו לי במתנה, כיון שכופר בכל, פטור משבועת התורה ונשבע היסת. ואפילו שנים מעידים שהלוהו, ואינם יודעים שפרעו, נאמן בשבועת היסת לומר: יש לי בידך כנגדן או מחלת לי.

כלומר, למרות שהנתבע מודה בחוב, אלא טוען שיש חוב אחר שמקזז אותו, הוא זוכה בדין (בגלל שהוא מוחזק). מכאן שאין עליו חובה לשלם כל זמן שהוא מוחזק ויש לו טענה. אמנם, אפשר לומר שאתה אינך יודע מה הדין אלא אתה משער שאתה פטור, אבל מסברא נראה שאדם לא אמור לשלם לפני שתובעים אותו ולאבד את חזקתו. ואכן הרב חיים שאנן (שורת הדין ט, עמ' שמה) כתב כדבר פשוט שאדם אינו חייב לשלם אם נראה לו שהוא פטור, גם אם אינו בטוח שההלכה לצדו, ולאבד את המוחזקות שלו. וכן כתב בספר פתחי חושן (גניבה פרק א, סעיף יב, ובמקורות המובאים שם): "מצינו בספק ממון שמותר להחזיק בו".

אמנם, נתיבות המשפט (כו, ב) כתב:

אבל אם הבעל דין בעצמו יודע שחייב לו על פי דין תורה, ודאי דצריך לשלם לו, ואפילו אם הוא מסופק, צריך לדון לפני דיני ישראל שלא יהיה ספק גזל תחת ידו.

ולכן אם אתה משוכנע (למיטב שיפוטך) שהצדק איתך אתה יכול לעכב את הכסף, היות ואתה מוכן להתדיין עם הצד השני. אם יש לך ספק אזי עליך להציע לצד השני להתדיין בדין תורה. אם הוא יסרב עליך לפנות לרב שיבחן את המקרה שלך ויורה לך האם מותר לך להחזיק בממון (למרות שלא מדובר בפסק דין) עד לתביעה של הצד השני. בכל מקרה אסור לך לעכב כסף שאתה יודע שאתה חייב.

קיצוז חוב תמורת פיצויי פטורין

פטרתי מעבודתי. המעסיק התחייב לתת לי כסף פיצויים שהופרש לי בזמן עבודתי, אך התשלום מתעכב, ולאור היכרותי עם המעסיק אני יודע כי זה יכול להתעכב עוד הרבה חודשים ואם לא "אעמוד על המשמר" הוא יכול גם להוציא אותי בלא כלום.

מצד שני, יש אצלי סכום כסף שאני צריך להחזיר למעסיק בגלל שקיבלתי החזר מהביטוח, שהמעסיק שילם עבורי כחלק מתנאי ההעסקה. האם אני יכול לעכב אצלי את הכסף שלו, עד שהוא ישלם לי את חובו?

אתה רשאי לעכב את הכסף אצלך (שו"ע חו"מ עה, ז), וראו עוד בתשובה הקודמת.

לקיחת דברים ממוסד שחייב לי כסף ולא משלם

עבדתי במוסד חינוכי אשר הוחלט כי הוא ייסגר בשנה הבאה. בעקבות מצב כלכלי קשה במוסד לא שולמו לי כ-4 משכורות, ובעל המוסד החליט שהוא לא מוציא יותר תלושים כי הוא רוצה לסגור את המוסד. נוסף על כך המוסד חייב לי כסף ואני חושש שלא אוכל לקבלו אף פעם, כי ככל הנראה למוסד יש הרבה נושים וכולם מחכים שהוא יפשוט את הרגל, ישנם אף אנשים שכבר לוקחים דברים מהמוסד.

1. האם מותר לי לקחת דברים מהמוסד ולמכור אותם או להשאירם אצלי?
אציין כי מצבי הכלכלי מאוד לא טוב, בעקבות התשלומים שהמוסד לא
שילם לי?

2. האם אפשר לקחת דברים ולשמור אותם, כך שאם ישלמו לי את מה
שחייבים אני אחזיר אותם?

ת אם יש חשש ממשי שהמוסד לא יעמוד בחובותיו כלפיך, מותר לך לתפוס
מרכוש המוסד, וללכת לבית הדין ולדווח בדיוק מה הם הדברים שתפסת
ולתבוע את המוסד שישלם לך את החובות, כשהדברים שתפסת נותנים לך
עדיפות מסוימת בגבייתם (שו"ע חו"מ סימן ד, וראה בירור השיטות בקצרה
בשאלות קודמות בנושא).

החרמת רכוש תלמידים על ידי צוות בית הספר

ש תלמידים מביאים לפנימייה מכשירי חימום האסורים בשימוש מטעמי
בטיחות (תנורים, מיחמים וכדומה) לאחר מספר אזהרות נאסף הציוד על ידי
צוות הישיבה. הציוד מסומן במספרי החדרים ולא על פי שמות בעליו.

האם מותר לצוות לאסוף מכשירים אלו ולהחזירם לחדר לקראת סוף השנה
– כאשר יש חשש שהתלמיד ישכח מהעניין או לא יזהה את שלו. האם יש
כאן גזל?

ת בשו"ע (חו"מ שיט, א) נאמר:

מי שהכניס פירותיו לבית חברו שלא מדעתו, או שהטעהו עד
שהכניס פירותיו, והניחם והלך, יש לבעל הבית למכור לו
מאותם הפירות כדי ליתן שכר הפועלים שמוציאין אותם
ומשליכים אותם לשוק. ומדת חסידות הוא שיודיע לבית דין

וישכירו במקצת דמיהם מקום, משום השבת אבידה לבעלים, אף על פי שלא עשה כהוגן.
הג"ה: ויש אומרים דצריך להודיעו תחלה, ואם נאנסו לאחר שהודיעו, פטור.

בנדון דידן, בעל הבית, קרי הנהלת הישיבה, הודיע לתלמידים שאין להם היתר להכניס לרשותו חפצים מסוימים. למרות זאת, התלמידים התעלמו מההוראה והכניסו את החפצים האמורים לרשות שאינה שלהם. לפיכך, רשאת הנהלת הישיבה לשכור פועל על חשבון התלמידים, שיוציא את הרכוש וישליכנו ברשות הרבים. קל וחומר שיש לה רשות לאסוף את המכשירים הללו ולשים אותם במקום המשתמר, והתלמידים יוכלו לאסוף אותם משם בסוף השנה. אם הישיבה רשמה על כל מכשיר את מספר החדר שממנו נלקח, הרי זו מידת חסידות גדולה יותר מהמידה שנוכרת בשו"ע, כיון שהישיבה לא גובה כסף עבור אחסון החפצים. וכיון שהישיבה התריעה מספר פעמים, בודאי יצאה גם ידי דעת הרמ"א המובאת בסוף הסעיף.
ואולם יש לדון מה הדין במקרה שתלמיד תובע לקבל את רכושו לפני סוף השנה, על מנת לקחתו לביתו. ועייין עוד במאמרו של הרב יהודה הרצל הנקין (תחומין ח, עמ' 186), ובהסכמה של הרב מרדכי אליהו לספר "תורת אמך".

החרמת חפץ של תלמיד על ידי מורה

1. בהעדר אמירה מפורשת של מוסד חינוכי, האם מותר למורה לקחת חפץ של תלמיד למשך מספר ימים, כתגובה חינוכית?
2. האם מוסד חינוכי יכול לאשר למורה ליטול חפץ של תלמיד למשך מספר ימים כתגובה חינוכית?

1. נחלקו אחרוני זמננו לגבי נטילת חפץ מתלמיד: דעת הרב יהודה הרצל הנקין (תחומין ח, עמ' 186 והלאה) והרב שלמה אבינר (תורת אמך, סימן יד,

עמ' 128) להחמיר בזה. לעומתם רבים מקלים בזה (ראה הסכמת הרב מרדכי אליהו בהסכמתו לתורת אמך; הרב שלמה מן ההר, שמעתין לר"ז; פתחי חושן, גניבה פרק א, הערה יז; דברי הרב אורי דסברג, תחומין ח, עמ' 199-201; הרב צבי יהודה בן יעקב, תחומין יט, עמ' 51). בבסיס הויכוח עומדת השאלה האם מותר לעשות פעולה שבמהותה מוגדרת כגזל, לצרכי חינוך (כשם שהותרו סנקציות אחרות לשם חינוך ילדים). למעשה, המחרימ חפץ מתלמיד יכול לסמוך על המתירים לעשות זאת ואפילו בהחרמה לכמה ימים.

2. לאור זאת, המוסד יכול להסתמך על הפוסקים הללו ולהתיר למורה לפעול באופן זה. בודאי שרצוי להצהיר על מדיניות זו באופן ברור לפני תחילת שנת הלימודים ואף כדאי להכניס את העניין כסעיף בהסכם שנחתם עם ההורים על לימודי בנם במוסד זה. ובזה יוצאים ידי חובת כל הדעות, לפחות לגבי החפצים שבבעלות ההורים.

חזרה בתשובה לאחר גזל

מבוא

פעמים רבות לאחר מעשה הגזל מתעוררים אצל הגזלן רגשי חרטה ומבקש הוא לשוב בתשובה. ואכן גדולה מעלתו של השב בתשובה וכפי שכותב הרמב"ם (תשובה ז, ר"ז):

גדולה תשובה שמקרבת את האדם לשכינה... התשובה מקרבת את הרחוקים, אמש היה זה שנאוי לפני המקום משוקץ ומרוחק ותועבה, והיום הוא אהוב ונחמד קרוב וידיד... כמה מעולה מעלת התשובה, אמש היה זה מובדל מה' אלהי ישראל שנאמר: "עוונותיכם היו מבדילים ביניכם לבין אלהיכם", צועק ואינו נענה שנאמר: "כי תרבו תפלה" וגו', ועושה מצות וטורפין אותן בפניו שנאמר: "מי בקש זאת מידכם רמוס חצרי, מי גם בכם ויסגר דלתים" וגו'. והיום הוא מודבק בשכינה שנאמר: "ואתם הדבקים בה' אלהיכם", צועק ונענה מיד שנאמר: "והיה טרם יקראו ואני אענה", ועושה מצות ומקבלין אותן בנחת ושמחה שנאמר: "כי כבר רצה האלהים את מעשיך", ולא עוד אלא שמתאווים להם שנאמר: "וערבה לה' מנחת יהודה וירושלם כימי עולם וכשנים קדמוניות".

בתשובות הבאות ניתנו הדרכות כיצד ניתן לחזור בתשובה ולתקן את מעשה הגזל.

כפרה על עוונות ילדות

אני על סף שנות השלושים לחיי. לפני שנים בהיותי נער צעיר, חטאתי לצערי, גם עקב מחסור וגם מתוך שיקול דעת מוטעה, ושלחתי ידי בגניבה.

גנבתי מדי פעם סכומי כסף קטנים מאנשים בסביבתי. היום משאני אדם בוגר ונבון אני עדיין חש צער כבד על המעשים שעשיתי. אני עדיין זוכר את מרבית המקרים בהם נטלתי מכיס אחרים ובחלקם אף את הסכומים המדויקים. לעתים אני תוהה האם אין זה מן הדין להשיב להם גזלתם. ואולם אני חושש מאוד כי מהלך כזה יחשוף בושתי ברבים ויעורר עלי תרעומת אשר תעמידני במצב בעייתי מאוד. לפיכך אני נחוש לתת סכום צדקה שיכפר על כל הגזלות ומבטיח לקבל על עצמי חסד וצדקה שיביאו אור לחושך שיצרתי. האם הרב מאשר לי לנהוג בצורה הזו, ואם לא, אני אודה לרב על דעתו.

ש2 מה יעשה אדם שבילדותו גנב, אבל הוא לא זוכר בדיוק ממי וכמה. מה שכן ידוע זה שלקח מוצרים מ-3 חנויות (עד כמה שהוא זוכר). במקרה הראשון, מדובר בחנות מכולת שנסגרה מזמן ולא ידוע מי הבעלים, ולא ידוע בכלל כמה לקח. במקרה השני ידוע שלקח לא יותר מ-10 ש"ח וגם חנות זו נסגרה מזמן ולא ידוע מי הבעלים. במקרה השלישי לקח פחות מ-10 ש"ח והחנות עדיין קיימת. הוא לקח גם כסף מההורים שלו בלי רשותם ודיעתם (עד היום הם לא יודעים) ולא ידוע בכלל כמה זה היה. מה אפשר לעשות? איך אפשר לכפר על זה?

ת בנוגע לעבירות שנעשו מעל גיל מצווה:

לגבי המקרים שאינך יודע ממי גנבת – השולחן ערוך (חו"מ שסו, ב) פוסק שהגוזלים את הרבים תשובתם קשה ולפיכך יעשו צרכי רבים. ועל כן זהו התיקון הראוי למקרי הגניבה ששכחת ממי גנבת. צרכי רבים בזמן הגמרא היתה למשל חפירת בורות מים עבור הרבים, כיום ניתן לקנות ספרים לבית המדרש וכדומה. לכתחילה יש לעשות צרכי רבים באיזור המגורים שבו נתבצעה הגניבה, כך יש סיכוי סביר שגם הנגנב יהנה מכך.

לגבי המקרים שאתה זוכר ממי גנבת וכמה – השו"ע (חו"מ שנה, א) פוסק שאם אדם יודע שנגנב ממנו, כשבא הגנב להחזיר לו הגניבה חייב הוא

לוודא שהבעלים יידע שמה שהושב נמצא תחת ידו, ורק אז ייפטר הגנב מאחריות. לפיכך, כתב הרמב"ם (גזלה ואבדה א, ח) שניתן להחזיר על ידי הבלעה בתשלום. אולם, אין חובה להודיע לנגנב שהוא מחזיר את הגניבה. על כן אתה יכול לשלוח לו את הכסף במעטפה בלא להזדהות בשמך. אינך חייב לכתוב שגנבת את הכסף וכעת אתה מחזיר לו, אולם ייתכן שיש בכך יתרון כשתבקש סליחה על המעשה (ראו בעמוד 313, בהערה 6).

במקרה שאתה יודע ממי גנבת ואינך יודע כמה, עליך להחזיר במידה כזו שבוודאי כבר אינך חייב (שו"ע חו"מ עה, יח).

במקרה שיש קושי גדול להחזיר ואין כל דרך לעשות זאת באופן חשאי, ניתן לסמוך על שיטת הרמב"ם (גזילה ואבידה א, יג, לפי ביאור הגר"א חו"מ שסו, ב) הסובר שגולן הבא לעשות תשובה ולהחזיר את הגזילה אין מקבלין ממנו (כדי שלא יימנעו מלעשות תשובה), ואף שהשולחן ערוך (חו"מ שסו, א) הגביל תקנה זו רק לגנב מפורסם שפרנסתו מגניבה, הרי שהרמב"ם לא הזכיר תנאי זה.

באופן כללי, ראוי להזכיר את הדרכת הרמב"ם (דעות ב, א) שכדי לתקן מידה רעה יש לנטות לכיוון הנגדי. ולכן, אדם שגנב מאחרים יתן לאחרים, ירבה בצדקה ובגמילות חסדים.

לסיכום, אמנם אתה צריך להחזיר את הכסף למי שגנבת ממנו, אך אין צורך שהנגנב ידע ממי קיבל את הכסף. אם אין לך אפשרות כלל להחזיר או שאינך זוכר, נראה שאם תתרום כסף לצרכי רבים ותגמול חסדים יהיה בכך תיקון מסוים למצבך. כמובן עליך לקבל על עצמך שלא תגנוב עוד ותרבה בתפילה לה' שיקבל את תשובתך המלאה.

בנוגע לגניבות שנעשו לפני גיל מצוה:

השו"ע (חו"מ שמט, ג) פסק שקטן שגנב, והגניבה כבר איננה קיימת, פטור מלהחזיר גם לאחר שבגר. אמנם לפי אחת השיטות (שו"ת שבות יעקב א, קעז) אם נהנה הקטן מהגזילה, חייב הוא להחזיר לכשיגדל, אך רוב הפוסקים חלקו על כך (עיין שו"ת מהר"ם שיק יו"ד שעה; ערך ש"י שמט).

למרות שקטן פטור מצד הדין להשיב את הגזילות, כתב המשנה ברורה (שמג, ט, בשם הט"ז והחיי אדם, וכך משמע גם מהגר"א) שלפנים משורת הדין ראוי שיחזיר כדי לכפר על המעשים שעשה בקטנותו.⁵ כיון שמטרת התשלום היא כפרה ולא פיצוי הנגזל כתב ב"תרומת הדשן" (פסקים וכתבים סב) שהגזלן לא צריך לתת את כל הסכום אלא איזשהו סכום לכפרה. וכן משמע מדברי הרמ"א (או"ח שמג). וכתב ה"שכות יעקב" (שם), שגם הנגזל לא יהיה אכזרי ויסלח לו על פשעי ילדותו.

כיצד להשיב גזילה?

ש אני עובדת בבית קפה, וכמה פעמים גבר יצרי עליי ולקחתי כמה דברים מהמחסן ללא רשות וידיעת הבעלים, ברור שאת מה שלקחתי לא אוכל להחזיר, מה עלי לעשות כדי להחזיר את חובי לבית הקפה?

ת אשריך שנתת אל לבך לחזור בתשובה. הדרך המומלצת היא לומר לבעל הבית שנכשלת ולקחת, ועכשיו את רוצה להחזיר. אך אם קשה לך לעשות כך, את יכולה להחזיר למקום הראוי במחסן, מבלי להגיד דבר, סחורה בשווי הסחורה שלקחת (שו"ע חו"מ שנה, א).

קבלת סיוע בגלל מסירת פרטים כוזבים

ש לפני שנים רבות אשתי הציגה מצג שוא של הריון כדי שתהיה לנו זכות לקניית דירה. זאת כיון שהיו דירות מעטות למכירה בתקופה ההיא, והם סיננו את הקונים ומי שהייתה בהריון זכתה בזכות קדימה לעומת אשה שלא בהריון. מחירי הדירות עלו הרבה מאז. אני חזרתי בתשובה ואני רוצה לדעת האם אני צריך להחזיר חוב בגלל העבירה הזאת, ואם כן כמה אני צריך לשלם? או שמאחר ששילמנו את מחיר הדירה, אנחנו לא חייבים לשלם.

5. ובערך ש"י (שם) כתב שכופין לעשות לפנים משורת הדין במקרה זה. בספר חסידים (תרצב) משמע שצריך לפצותו על כל הסכום.

ת אם קיבלתם דירה במחיר מוזל כיון שנכללתם באותה תכנית, אתם צריכים להחזיר את ההפרש, כפי שהיה באותו הזמן. אם קניתם את הדירה במחיר מלא, רק שללא התרמית לא יכולתם לקנות את הדירה, אינכם צריך לשלם. אמנם נהגתם שלא כדין, כיון שלקחתם זכות ממי שהיה ראוי לה, ועל כך ודאי שיש לעשות תשובה, אך כיון ששילמתם את כל הכסף על הדירה, לא חלה עליכם חובת תשלומים משתי סיבות: ראשית, זהו ממון שאין לו תובעים, כיון שאין אדם מסוים שהפסיד מכך (שו"ע יו"ד סא, לא). שנית, בגלל שלא מדובר בנזק לרכושו של אדם או בגזל, אלא במניעת רווח (ראו בעמוד 304, הערה 5). אמנם יש חיוב לצאת ידי שמיים במקרים האמורים, אולם, במקרה זה אין את מי לפצות.

אורח סמוי במלון

ש בצעירותי (בגיל 15) הצטרפתי לחבר שלי שירד עם משפחתו לאילת, והם התארחו בבית מלון. ישנתי איתו ועם אחים שלו בחדר, על השטיח. אכלתי יחד איתם ארוחת בוקר בחדר האוכל של המלון למרות שלא הייתי רשום במלון (הם בדקו לפי משפחות בכניסה לחדר האוכל ופשוט 'התפלחתי' ביניהם. כמוכן שהיה מספר מוגדר של אנשים בכל משפחה מתארחת). המנות בחדר האוכל היו במזנון, כך שלא הגישו במיוחד בשבילי מנה. החיסרון ממה שאכלתי היה זניח (כך נראה לי). איני זוכר איזה בית מלון זה היה, האם החליף בעלות והאם עדיין קיים. כיצד עליי לעשות תשובה? (אם עלי להחזיר כסף, האם זה משנה שהתחלפו הבעלים או שהמלון נסגר).

ת אשריך שאתה נותן דעתך לתקן את חטאי העבר, יהי רצון שתזכה להגיע לדרגת בעלי תשובה גמורה, אשר חז"ל אמרו עליהם, שאפילו צדיקים גמורים אינם יכולים לעמוד במחיצתם (ברכות לד, ב). לעצם העניין, ראשית כל נדון בשאלה על מה אתה חייב לשלם:

על האוכל שאכלת עליך לשלם שהרי אכלת אוכל ששייך לאדם אחר ללא רשותו, ולכן אתה נדון כגנב או גזלן, השאלה במקרה זה היא לא האם נגרם הפסד לבעלים, אלא מה ערכו של הרכוש שגנבת (=האוכל), בזמן שגנבת (שו"ע חו"מ שס, ה). במקרה של ספק מה היה ערכו של החפץ הנגזל, ובשביל לצאת ידי שמים, צריך לשלם סכום כזה שבוודאי מכסה את עלות האוכל (שו"ע חו"מ עה, יח).

הלינה על השטיח – מצד אחד יש מקום לומר שהנך פטור מלשלם: אמנם נהגת שלא כדין ומן הראוי שתתנצל, אבל אינך צריך לשלם על כך – "זה נהנה וזה לא חסר". וכפי שנפסק בהלכה במי שדר בחצר חברו ללא רשות, וחברו אינו מפסיד מכך, שפטור מלשלם (שו"ע חו"מ שסג, ו). אף כאן הבעלים אינו חסר, שהרי הוא השכיר את החדר בלאו הכי. מצד שני, יש לומר שהבעלים חסר, מכיוון שיכול היה להשכיר לך מיטה נוספת בחדר (או חדר אחר), ובכגון זה יש ספק אם אתה חייב לשלם. בדברי "נתיבות המשפט" קיימת סתירה בעניין זה (קנד, ז; לעומת שם שסג, ט), ועל פי האחרונים שדנו בדבר (פתחי חושן שכירות פרק ד, הערה כה; עמק המשפט שכירות בתים, סימן סד) עולה שיש מחלוקת במקרה ששוכר הכניס אדם נוסף לבית השכור – האם אותו אדם חייב לשלם דמי שכירות. על כן מן הראוי לפצות את המלון גם על הלינה הזאת, ולהגיע איתם להסכמה על גובה התשלום.

לגבי השאלה למי אתה חייב לשלם, נראה לנו שעליך לברר פרטי המלון שהתאכסנת בו, כגון על ידי שאלת חברך ובני משפחתו (יתכן שמישהו מהם זוכר את שם המלון או לפחות פרטים מסוימים שיכולים לעזור לזהות אותו). אם לא תמצא בעזרתם, יש לדון האם עליך להוציא הוצאות כדי לברר זאת. הש"ך (חו"מ שפו, ח) כתב שצריך להחזיר את הגניבה למקום שבו הייתה, בפתחי חושן (גניבה פרק ד, הערה יא) הובא בשם נתיבות המשפט (רלב, י) שחולק ופוטר את הגנב מלהשיבה למקומה משום "תקנת השבים", ומסתפק בהודעה לנגב.

בפתחי חושן (שם, הערה יב) הביא מחלוקת אחרונים בשאלה האם צריך להוציא הוצאות כדי להודיע לנגנב על הגניבה: מהש"ך (ח"מ שסז, ג) משמע שצריך להוציא הוצאות, החזון איש (בבא קמא כ, ח) כתב שלא צריך להוציא הוצאות, והסמ"ע (שסז, ג, בדעת הרמב"ם) חילק – למקום קרוב צריך להוציא הוצאות, למקום רחוק אין צריך. ובסיום הדיון כותב ב"פתחי חושן" שמי שרוצה לצאת ידי שמים, יודיע לנגנב גם כשצריך להוציא הוצאות לשם כך. כשתדע על איזה מלון מדובר, תוכל לברר שם מי היו הבעלים באותו זמן ולהם אתה חייב כסף. כיון שיש להניח שהמלון לא נמכר יחד עם החוב שלך, מכיוון שלא היה ידוע על כך, ואם כן אתה חייב לבעלים הקודמים אף אם הם הוחלפו.

אם הנגנב עבר דירה אין צורך להחזיר לו את הגניבה במקום החדש (ערוך השולחן ח"מ שסז, א; סמ"ע שפז, א, בגלל תקנת השבים; ש"ך שם, סבר שפטור מעיקר הדין), ובנתיבות המשפט (עו, י) כתב שכדי לצאת ידי שמים צריך ללכת אחריו גם במקרה זה.

אופן התשלום – אם תוכל לברר למי עליך לשלם – יש לשלם לו. אך אם אין ברצונך להיחשף, מותר לך לשלם את החוב באופן אנונימי, ללא הסבר – ובלבד שהדבר ייעשה באופן שהתשלום יגיע אליו בוודאות והוא יידע שהתשלום תחת ידו (שו"ע ח"מ שנה, א).

אם אינך יודע למי לשלם אבל יש לך מספר אפשרויות מצומצם – מן הדין אי אפשר לחייב אותך לשלם לאף אחד מהם, אך כדי לצאת ידי שמים עליך לשלם לכל אחד מהאנשים שיתכן שמהם גזלת. אפשר גם לבקש שימחלו לך על החוב המסופק (שו"ע ח"מ שסה, ב). אם האפשרויות רבות, ואין לך דרך לדעת מי הנגזל – תשובתך קשה: על מי שגזל את הרבים נאמר שיעשה צרכי ציבור בכסף הגזלה, וכך ישיב אולי למי שגזל (שו"ע ח"מ שסו, ב). אם יש ארגון המאגד את המלוונות באילת, ייתכן שאפשר לשלם לו את הכסף בעבור המלוונות באילת, או לעיריית אילת. אולם נתינת צדקה – אינה מועילה לתקן עברת הגזלה (פתחי חושן הלכות גניבה פרק ד, סעיף יח, והערה נ).

כמובן, שעל מנת לעשות תשובה גמורה, יש לקיים את פרטי התשובה האחרים, כפי שבארם הרמב"ם בהלכות תשובה (חרטה, ויודוי וקבלה לעתיד וכו').

החזר כספי ועד כיתה

ש לפני כשנתיים כשהייתי בתיכון הייתי אחראית על כספים שהכיתה הרוויחה מאירועים שונים לקראת סוף השנה. כיום נזכרתי, שהשתמשתי בסכום של 700 ₪, שתכננתי להחזיר אך שכחתי, ורק כיום, שנתיים אחרי, נזכרתי. איך אפשר להחזיר גזל כזה של כספי ציבור שלא קיים כיום, כי כבר סיימנו ללמוד ואין לנו קשר, מה אני צריכה לעשות כדי לכפר על כך?

ת בשו"ע (חור"מ לז, כט) נפסק שגזלן שאינו יודע ממי גזל, יעשה צרכי ציבור באותו הסכום. אולם, במקרה שלך נראה שניתן להחזיר את הכסף לחברותיך באחת משתי דרכים:

1. לאתר את בנות הכיתה ולחלק ביניהן את הכסף, אף על פי שהעבודה קשה עלייך לעשות זאת.
  2. אם מתוכננת בעתיד שבת מחזור או פגישת מחזור וכדו', את יכולה לממן את ההוצאות בכסף שבידך.
- בפגישה זו, מן הראוי להתנצל בפני חברותיך על הטעות.

השבת מודם שניתן לי על ידי עובד בחברה ללא תשלום

ש עד לפני מספר חודשים הייתי מחוברת לרשת האינטרנט במודם רגיל. החלפה למודם מתקדם יותר כרוכה בתשלום. קרוב משפחה שלי שעובד בחברה מסוימת החליף לי את המודם במתקדם יותר, מבלי שהייתי צריכה לשלם דבר. רק לאחר מעשה חשבתי על כך שזהו למעשה גזל במלוא מובן

המילה. כיצד אוכל לתקן זאת? אני חוששת שאולי יקשרו בין מספר המודם לקרוב המשפחה שלי והדבר יגרום לנזק...

ת אם אכן החלפת המודם בוצעה ללא סמכות, יש בדבר גזל. יש שני סוגי תשלום שצריך להתייחס אליהם: א) התשלום על "רוחב הפס", כלומר על השימוש בתשתית. ב) התשלום על המודם עצמו.

תשלום עבור השימוש בתשתית (רוחב הפס) – אם אכן המודם החדש מאפשר שימוש בהיקף גדול יותר, אזי יש לבחון האם עלייך לשלם על כך. כמובן, שאם מחיר השימוש בתשתית לא משתנה במעבר למודם החדש אין בעיה, כיון ששילמת אותו ממילא, אך אם מחיר השימוש בתשתית יקר יותר, ושילמת את המחיר הישן, את צריכה לשלם על השימוש למפרע מדין "נהנה", מכיוון שהתשתיות עומדות להשכרה (שו"ע חו"מ שסג, ו). כמו כן אם השימוש שלך בתשתית גורם עלויות לחברה, אזי את חייבת בתשלום עבור כל השימוש (ולא רק עבור העלויות הישירות), מכיוון שהם משכירים את התשתית שלהם (שם).

תשלום עבור המודם – אם דמי שכירות עבור מודם מתקדם גבוהים יותר מאשר עבור המודם הישן, אזי, אם נגרם הפסד כלשהו לחברה עקב השימוש במודם (בלאי וכדו'), חל עלייך חיוב לכל הדעות לשלם דמי שכירות מלאים. אולם אם לא היה שום הפסד לחברה, יש פוטרים מתשלום ויש מחייבים מכיוון שהמודם עומד להשכרה (על פי המקורות שהובאו בנוגע לשימוש בתשתית). אם המודם איבד מערכו עקב שימושך בו, וירידת הערך גדולה יותר מאשר מחיר שכירות המודם, עלייך לשלם את מחיר המודם במקום השכירות (שו"ע חו"מ שסג, ה).

מכאן ואילך, תוכלי לשוב ולהשתמש במודם הישן (שעליו שילמת). אבל אם את מעוניינת להמשיך ולהשתמש במודם החדש תמורת התשלום הנדרש, עלייך לפנות לחברה כדי לשלם, הן על השימוש עד כה, והן על השימוש העתידי. תוכלי להתייעץ עם קרוב המשפחה כיצד לעשות זאת מבלי להזיק

לו. ניתן גם למצוא דרך להעביר כסף לחברה, בלי שידעו מהיכן הגיע, ובתנאי שהכסף יגיע אליהם בוודאות והם יידעו על כך (שו"ע חו"מ שנה, א).

טעות של קופאית בחשבון

ש 1. אני עובדת בחנות, ואני מאוד מוטרדת מכך, כיוון שאני מודעת לחומרה של איסור גזל, וכיוון שאנחנו רק בני אדם ולפעמים עושים טעויות בחשבון. אמנם אם אני טועה לחובת החנות, אז בעל הבית יכול למחול לי, ואם אני מגלה את הטעות אני מחזירה, אך אם חלילה, אני טועה ביחס לקונים שאינני מכירה או שאין לי איך להגיע אליהם וכדומה, מה עלי לעשות? האם ניתן לתקן זאת על ידי נתינת צדקה? האם זה מועיל למקרים שחייבים?

2. פעם, לפני שנים, קניתי במכולת דבר מה והמוכרת אמרה לי שהמחיר הוא 5 ₪, ועד כמה שהיה ידוע לי המחיר האמיתי הוא חמישה וחצי ₪, האם זה בסדר? אני לא אמרתי לה כלום, האם זה נקרא שהיא ויתרה ואני לא חייבת לה? ראוי לציין שזו מכולת פרטית, ששייכת לה ולמשפחתה.

ת ראשית, יישר כח על הזהירות הגדולה שלך בדיני ממונות. שנית, אין צורך להעלות חששות וספקות מיותרים וכדאי לשמור על יישוב הדעת. לגופו של עניין:

1. בתלמוד בבלי (בבא בתרא קסה, א) נאמר שרוב האנשים נכשלים באיסור גזל, וכן כתב הרמב"ם (איסורי ביאה כב, יט). ודאי שאין בזה כדי להסיר אחריות מהאנשים להימנע ממעשי גזל, אך הכישלון לא צריך לרפות ידיים, שכן הזהירות מגזל היא עבודה קשה ביותר. אם את יודעת שאכן טעית ואינך יודעת במי פגעת, תוכלי לנקוט בפתרון שהצעת, וכפי שנפסק בהלכה (שו"ע חו"מ שסו, ב):

הרועים והגבאים והמוכסים, תשובתן קשה מפני שגזלו את הרבים ואין יודעים למי יחזרו, לפיכך יעשו בו צרכי רבים, כגון בורות שיחין ומערות.

אך כיוון שאינך יודעת כלל אם טעית, אלא את חוששת רק בגלל זהירות יתר, אינך מחויבת לתרום. אם יש סיבה קונקרטית לחשוש שטעית בחשבון מסוים, אזי תבוא עלייך ברכה אם תתרמי לצרכי רבים.

2. הסיפור שאת מתארת אינו מעיד על חשש של גזל, שכן לעתים המחיר שכתוב על המוצר הוא מחיר מוטעה והמחיר האמיתי מוזן במחשב. על כן אם המוכרת שהמכולת שלה אמרה לך שזה עולה פחות, ודאי שאת פטורה מלשלם לה. כמו כן העובדה שהחנות בבעלות משפחתה בודאי מאפשרת לה חופש פעולה והיא יכולה גם לקבוע את המחיר בעצמה. כמובן, אם נעשתה טעות על ידי המוכרת, ראוי להשיב לה, אך במקרה זה אין סימנים המעידים על כך.

דיווח כוזב לחברת ביטוח

ש רישיון הנהיגה שלי כבר לא בתוקף יותר משלוש שנים, מבלי שהבחנתי בכך. גם כשהבחנתי בכך, המשכתי לנסוע ותוך כדי כך התחלתי בתהליכים על מנת להשיב את הרישיון, על ידי מבחן תיאוריה ומבחן מעשי.

בתקופה הזאת, לפני כחודש, עשיתי תאונה עם הרכב שלי באשמתי. בגלל שלמעשה אני לא מבוטחת כי אין לי רישיון בתוקף, הצהרנו בפני חברת הביטוח שבעלי היה הנהג בזמן התאונה.

אם היינו מצהירים שאני נהגתי, הביטוח לא היה מכסה את הנזק הגדול שנגרם – הרכב שלנו הושבת והרכב שבו פגעתי היה טעון תיקון. מה כבוד הרב חושב על העניין הזה, ומה ניתן לעשות בקשר לשקר הזה?

ת אכן, לצערנו, מקובל לחשוב שאת חברת הביטוח מותר לרמות, אך אין לזה כל היתר. לכן, עם כל הצער, עליכם להחזיר לחברת הביטוח את הסכום

שהיא שילמה שלא כדין בגללכם. תוכלו לפנות לסוכן הביטוח ולספר לו מה קרה, יתכן שבסמכותו להחיל את הביטוח עלייך למרות שלא היה לך רישיון בתוקף.

תשלום על תיקון שלא נכלל בביטוח

ש רכבי ניזוק בתאונה, שלא באשמתו. המוסך תיקן, לפי המלצת שמאי, גם פגם באזור הפגוע, שהיה לפני התאונה. הודעתי מראש למוסכניק שפגם זה היה קודם לתאונה, ובכל זאת הוא תיקנו.

1. האם עלי לדווח על כך לחברת הביטוח, והאם עלי לשאת בהוצאות התיקון הנ"ל למרות שביקשתי שלא יתקנו זאת?

2. האם העובדה שהביטוח גרם לי הפסדים בתאונה קודמת יכולה להוות עילה שלא לדווח להם הפעם. לדוגמה: הם שלחו אותי ל"מוסך הסדר" שעבודתו גרמה לי נזקים ממוניים כך שהרכב לא הוחזר למצבו הקודם, כפי שהביטוח מחויב.

ת 1. תשלום על התיקון – ודאי שאסור לגרום נזק לחברת הביטוח ולהביא לכך שתשלם לך סכום שהיא איננה חייבת לשלם. בספר חפץ חיים (לשון הרע כלל י) כתב שהיודע שחברו עומד לשלם דבר שאינו חייב, צריך להודיעו ואף אין בזה משום לשון הרע או רכילות.

2. יש לחלק בין סוגי מוסכים: במוסך רגיל התשלום למוסך נעשה על ידך, ואתה מקבל החזר מחברת הביטוח, ולכן המוסך הוא קבלן שלך. במקרה כזה אין לך היתר לגבות מחברת הביטוח יותר ממה שמגיע לך, גם אם ביקשת מהמוסך שהתיקון לא יבוצע.

לעומת זאת, בתיקון שנעשה ב"מוסך הסדר", חברת הביטוח משלמת ישירות למוסך עבור התיקון, ולכן המוסך הוא קבלן של חברת הביטוח. במקרה כזה, אם המוסך החליט (בתיאום עם השמאי) לרמות את חברת

הביטוח, ולתקן מעבר למה שמגיע לך – אזי המוסך חייב לשלם לחברת הביטוח, כיון שהוא רימה אותה.

בדרך כלל לאחר תאונה שמאי קובע מה צריך לתקן ומהי העלות, ולאחר מכן המוסך מבצע את ההוראות. אם המוסך תיקן את הפגם הישן מעבר להוראות השמאי ומעבר למה שחברת הביטוח שילמה לו, אתה פטור.

לגבי החיוב שלך למוסך, למרות שהבהרת לבעל המוסך שאינך מעוניין בתיקון, נחלקו האחרונים אם בכל זאת הנך חייב (הובא בפתחי חושן גניבה ואונאה פרק ח, הערה ל), ולכן מן הדין אינך חייב לשלם (וכן כתב פתחי חושן שכירות ח, הערה סד; הרב יוסף גולדברג, שורת הדין ב, עמ' ריח). אך מכיוון שבכל זאת אתה נהנה מהתיקון ויש פוסקים המחייבים, אם המוסך יתבע ממך תשלום, יש מקום לשלם למוסך בגובה ההנאה שהיתה לך מהתיקון.

3. קיזוז חוב קודם – בשולחן ערוך (חו"מ ד, א) נפסק שאדם רשאי לעשות דין לעצמו, אולם, השולחן ערוך סיים על פי דברי הרא"ש שזהו דווקא בחוב שאפשר להוכיחו בבית דין. במקרה שלך, ודאי יש לחברת הביטוח הסבר מדוע נשלחת למוסך ההסדר, וייתכן שאם הדבר יובא לפני בית דין הוא יפסוק לטובת חברת הביטוח ולא לטובתך. לפיכך, כלל לא ברור שיש בידך ראיות שאתה יכול לבא עמן לבית הדין ולהוכיח את צדקתך. ממילא, נראה שאין לך רשות להעלים מחברת הביטוח את העובדה שהם עומדים לשלם לך ממון שלא כדין.

דיווח כוזב לחברת ביטוח על גניבה של רכב

בעבר הייתי במצוקה כלכלית. ניסיתי למכור את רכבי ולא הצלחתי, אז ביימתי גנבה וקיבלתי כסף מחברת הביטוח. לאחר מכן הם מצאו את הרכב ומכרו אותו. מצפוני מכביד עלי והייתי רוצה לתקן מעשיי. האם יש דרך להחזיר את הגנבה?

ש

ת עליך להעריך את ההפרש בין שווי המכוננית שנמכרה לשווי המכוננית שקיבלת מחברת הביטוח. לאחר מכן פנה לגורם שלישי שיוכל להעביר את הכסף לחברה ולקבל קבלה (כך תוודא שהכסף התקבל). לכסף תוכל לצרף מכתב אישי שיסביר את הרקע לתשלום, וכך תוכל להחזיר את הכסף מבלי שתתבייש מאיש. מלבד זאת עליך לפייס את בעלי החברה דאז על הצער שנגרם להם, אם יקשה עליך לברר מי הם, תוכל להסתפק בהתנצלות במכתב שתצרף.

רמאות כלפי מוסדות המדינה

לחוקי מדינת ישראל העוסקים במסים יש תוקף על פי הכלל "דינא דמלכותא דינא". לאור זאת, מי שמעלים מיסים עובר על איסור גזל (שו"ע חו"מ שסט, ו). וראו הרב אליעזר ולדנברג (שו"ת ציץ אליעזר טז, מט), הרב עובדיה יוסף (יחווה דעת ה, סד), והרב מרדכי אליהו (תחומין ג, עמ' 242).

קניה ללא מע"מ

בחנות ספרי קודש שאני מכיר, בעל החנות לא נותן קבלות, ולפי הידוע לי הוא לא מדווח לרשויות המס, ואולם נוח לי לקנות שם מסיבות אלו ואחרות. שאלתי היא: האם מותר לי לקנות שם ואת הסכום של המע"מ לתת לצדקה כי הרי גם המס המשולם במדינה הולך בחלקו הגדול לנזקקים וכדומה על ידי ארגונים ממשלתיים.

הרמ"א (חו"מ שסט, ח) פסק שהכלל "דינא דמלכותא – דינא" תקף לגבי חוקים העוסקים במסים ובקרקעות. לכן אסור לו לאדם להעלים מיסים שחייבה אותו המדינה. וכן פסקו רוב הפוסקים (כמבואר בספר כתר א, עמוד 352). אדם שמעלים מיסים אינו יוצא ידי חובה בנתינת הכסף לנזקקים, כיון שהמדינה מחליטה כמה לתת ולמי.

במקרה שלך המוכר הוא זה שמעלים את המסים. על פי החוק האיסור חל אך ורק על המוכר. אך תתכן בעיה הלכתית של סיוע לדבר עבירה על ידי הקונה. על כן אם המוכר שואל אותך האם אתה רוצה קבלה, או מותר עליה "תמורת" הנחה, עליך לבקש קבלה. אולם, אם הוא לא אומר דבר, אין עליך איסור לקנות אצלו (ע"פ משנה שביעית ה, ח).

רישום קבלה על שם ההורים

ש אני סמוך על שולחן הוריי, אבל יש לי חשבון בנק נפרד. האם כשאני תורם כסף לצדקה מותר לי לבקש שהקבלה תירשם על שם הוריי כדי שהם יוכלו לקבל עבורה החזר מס? אני לא עובד באופן סדיר, כך שאני לא יכול ליהנות מהחזר מס.

ת אסור לעשות כן, שכן יש כאן שקר בדבר שנוגע לממון (וראה דברי היראים בהקדמה). ניתן להציע שתקנה את הכסף להוריך והם יתנו אותו צדקה ויוכלו לקבל קבלה על שמם.

תשלום ארנונה בשכירת חלק מדירה

ש תלמיד שלי שוכר עם אשתו שני חדרים בדירה גדולה, מעין יחידת הורים, בשל העובדה שכל הבית רשום כדירה אחת אזי חיוב הארנונה הוא על שם המשכיר, אשר גובה מהם את חלקם בארנונה. בשל כך הם מפסידים את ההנחה שמגיעה להם כסטודנטים (80%!). בעל הבית איננו מוכן להצהיר ולרשום את הנכס כשתי דירות. אולם הוא מוכן שהם ירשמו בעירייה את כל הדירה כשכורה על שמם, ואז יקבלו את ההנחה בארנונה. אלא שאז ההנחה תחול על כל הדירה – גם על החלק שלו! האם יש עצה כלשהי כדי שהם לא יגזלו את העירייה או שמא זה איננו נחשב גזל מסיבה כלשהי?

ת תשלום ארנונה הוא חלק מהמסים המוטלים על האזרח, וכפי שכבר בואר בראשית הפרק, ישנה חובה הלכתית לשלם מסים. לפיכך, ודאי שאסור לרשום את כל הדירה על שם הסטודנטים, כיוון שאין היתר לרמות את העירייה, ולקבל הנחה שלא מגיעה על פי החוק.

מאידך, באופן עקרוני, על פי נוסח החוזה הסטנדרטי כאשר השוכרים מתחייבים לשלם את הארנונה, הם אינם מחויבים לשלם מעבר למה שהחוק מחייב אותם. כך שאם הם זכאים להנחה, הם אינם צריכים לשלם לבעל

הבית מעבר לכך. אם החוזה אינו סטנדרטי, צריך לבדוק את הסעיף הזה בחוזה.

לפי ברור שעשינו, ברוב הרשויות ניתן לרשום חלקי דירה כמושכרים. לכן, אם בעל הבית הוא אדם ירא שמים, יש לומר לו שכיון שלהלכה כופין על מדת סדום (שו"ע חו"מ קעד, א, ועוד), כלומר: אדם שיכול למנוע נזק מזולתו ללא הפסד מצדו, מחויב לעשות כן, ולכן עליו לדווח שחלק מהדירה מושכר לסטודנטים.

אמנם יתכן שסרובו נובע מכך שעצם ההפרדה של ביתו לשתי יחידות דיור מצריכה היתר בניה, ואין בידו היתר בניה כזה. ייתכן שבעל הבית חושש שכאשר יבקש את ההפרדה בארנונה, מעשיו יתגלו והוא יקבל כתב אישום על בניה ללא היתר. אם יש בידו היתר בניה לשתי יחידות, אין כל בעיה לרשום את היחידה האחת בשם השוכר ואז שאלת "מיטת סדום" רלוונטית, אך זה מקרה נדיר ביותר.

על כן נראה שהזכאים להנחה מארנונה חייבים לבדוק היטב לפני חתימת הסכם שכירות, אם בתנאים של הבית הספציפי יוכלו לממש את זכותם להנחה אם לאו. אם התעלמו מהבעיה או שכלל לא היו מודעים לה לפני חתימת הסכם השכירות, יתכן שפתרוןם הוא למצוא בית אחר שבו ניתן יהיה לממש את הזכאות. ואולם, יש בהחלט מקום לסברה ששאלת הארנונה היתה צריכה לעלות גם על ידי המשכיר. אם אכן מדובר באדם המודע היטב למצבו הבעייתי מבחינת עצם ההפרדה לשתי יחידות, נראה שמן הראוי לחייבו לומר לכל שוכר רלוונטי: "אתם צריכים לדעת כי אצלי אין אפשרות לרשום ארנונה על שמכם וממילא אין אצלי הנחות בארנונה." לכן נראה שיש מקום להגיע להסכמה במקרה זה, או לפנות לבית דין שיברר את העובדות וכריע בעניין.

מלגת לימודים על בסיס כתובת לא מעודכנת

ש אני סטודנט בשנה הראשונה ללימודים. הגשתי בקשה למלגה מהקרן לחיילים משוחררים, והתברר שאיני יכול להגיש בשנה הראשונה. האחראית על ההכוונה של החיילים המשוחררים בעירייה, במקום מגורי, אמרה לי שאני יכול להגיש בקשה למלגה של "שיקום שכונות". אף שאיני גר כרגע באזור השייך לשיקום השכונות, מפני שעברנו משם לפני 10 שנים בערך, אך הכתובת שמופיעה בתעודת הזהות אינה מעודכנת ולפיה אני עדיין גר באזור שנמצא בתחום שיקום שכונות. האחראית אמרה לי שלא משנה איפה אני גר עכשיו, אלא הכתובת בתעודת זהות היא שקובעת. השאלה היא, אם אני יכול להגיש את הבקשה או לא. האם זה גזל? גניבה? או משהו אחר? תודה רבה על התשובה.

ת כותב בעל הפתחי חושן (גניבה פרק א סוף הערה ד):

וכל מה שדנו הפוסקים הוא להבריה ולא לשלם מכס, אבל להוציא שלא כדין מהמלך או מהממונים על ידו לאחר שבא לידו, נראה פשוט שאפילו בשלטון שאין בו משום דינא דמלכותא דינא אין שום היתר ובפרט כשצריך לשקר ולזייף לשם כך... וגם גורם לעצמו להרגיל בגניבה...

על כן הדבר בוודאי אסור. דומה הדבר לאחד שירצה להעביר את כתובתו לאזור פיתוח א' על מנת לקבל הטבות. באשר לטענתך שהפקידה אישרה לך, יש להניח שאם המלגה הייתה מגיעה מחשבון הבנק של הפקידה, היא לא הייתה מסתמכת על תעודת הזהות ולא הייתה מאשרת לך.

בפני האדם ניצבים ניסיונות בענייני ממון כל חייו, ובזכות עמידתך בניסיון הזה, ה' ישלח לך לחמך ממקום אחר.

בניית יחידת דיור נוספת

ש אנו מתכננים לבנות בית פרטי עם מרתף שימש כדירת מגורים בפני עצמו, עם שירותים ומטבח. אולם המועצה אינה מאשרת שימוש במרתף לצורך מגורים כדי שלא נשכיר אותו למשפחה נוספת, כי הרחוב לא בנוי לכל כך הרבה משפחות. שאלתנו היא, האם מותר לנו לתת למועצה את תוכנית הבניה ללא שירותים וללא כניסה חיצונית למרתף וכשנקבל טופס 4 נוסף דלת חיצונית ושירותים, כמו שכולם עושים. חשוב לציין שאין ברצוננו להשכיר את המרתף למשפחה נוספת, אלא לאפשר לילדינו ליהנות ממנו.

ת על פי ההלכה יש תוקף מחייב לחוקי הבניה המוניציפאליים, כך למשל כתבו הרב שלמה גורן, הרב יוסף קאפח והרב מרדכי אליהו (פד"ר יב, עמ' 4, וראה עוד בעמ' 15):

אף אלה הסוברים שבארץ ישראל אין הכלל של דינא דמלכותא דינא, מסכימים שחוקי הבניה והתכנון מחייבים כל אנשי העיר.

מעבר לכך, עבירות על חוקי הבנייה מכערות את השכונה, ופוגעות ברמת החיים, ואם תמכרו את הבית, מן הסתם, הקונה ישכיר את יחידת הדיור. יש לציין שההרגל לרמות אינו מומלץ, ולכן גם אם אין איסור, יש מקום להחמיר ולדווח אמת.

שימוש באנשי קש

ש בעולם המסחר נפוץ השימוש ב'אנשי קש' כדי להשיג יתרונות כלכליים. להלן מספר דוגמאות:

1. בעל רכב לא יכול לקבל השלמת הכנסה מהביטוח הלאומי. הפיתרון המקובל: לרשום את הרכב על שם איש קש (בד"כ בן משפחה).

2. פושט רגל לא יכול לפתוח חברה. הפיתרון: לרשום את החברה על שם איש קש, כשבפועל פושט הרגל הוא זה שעומד מאחוריה ומנהל אותה.

3. נכה 100% פטור ממס רכישה ברכישת דירה. ניתן לרשום דירה על שמו ולהיפטר ממס רכישה (שעלול להסתכם בעשרות אלפי ש"ח).

4. למכרז מסוים יכולה לגשת רק חברה שהמחזור שלה עולה על סכום מסוים. הפיתרון: מי שהמחזור שלו נמוך מסכום זה מגיש את ההצעה למכרז באמצעות חברה אחרת שעונה על הקריטריונים, כשבעצם הוא עומד מאחוריה (מונח שמכונה בעולם העסקים FRONT – כלומר חזית).

ישנן עוד עשרות דוגמאות למקרים שכאלה, והמשותף לכולם: באמצעות שימוש באדם אחר או בחברה אחרת, ניתן להעלים מסים, להסתיר רכוש מנושים או להתגבר על כל מיני תנאי סף שמונעים עשיית עסקאות. לצערי, מתוך הכרות עם התחום, השימוש באנשי קש נפוץ מאוד גם אצל אנשי עסקים דתיים ושומרי מצוות. אבקש לדעת האם הדבר אסור ומה מקור האיסור.

ת קשה לתת תשובה אחת כוללת לכל המקרים המצוינים כאן. יש לדון לכל מקרה לגופו ולשאול רב על כל מקרה ומקרה. ובכל זאת נתייחס לשאלות שהעלית באופן כללי:

קבלת כספים והטבות מהמדינה על ידי שקר ותרמית – אסורה (פתחי חושן גניבה פרק א הערה ד), ובכך יש תשובה לשאלות א' ו-ג'.

לגבי פתיחת חברה על ידי פושט רגל בעזרת איש קש – ישנה מחלוקת בהלכה כיצד להתייחס לפשיטת רגל, האם כאיסור הלכתי או כתקנת הקהל. אולם, גם אם יש לכך תוקף הוא מותנה בכמה מגבלות. לפיכך, מסתבר שאדם שעובר על המגבלות מחייב את עצמו מחדש בכל החובות. יתירה מזו, רישום ע"ש אדם אחר נעשה בדרך כלל כדי להבריח את הנכסים מבעלי החובות, דבר שאסור כמובן (ראה שו"ע חו"מ צט, ו, לגבי הרושם את ממונו

על שם אחר כדי להבריח מנושיו, שהוא גם אסור וגם לא מועיל, וחייב לתת לנושיו את הנכסים שרשם ע"ש אחר).

לגבי חברה שזכתה במכרז, ובפועל חברה אחרת מבצעת אותו – אין בכך איסור כיון שהאחריות היא על החברה שזכתה במכרז, וזכותה לשתף פעולה עם חברות אחרות, כל עוד היא נושאת באחריות (גם החוק מתיר זאת).

דיווח כוזב לרשויות המס

ש אני עובדת במוסד ציבורי בתפקיד ניהולי. ישנם מצבים בהם המוסד מדווח דיווחים כוזבים כדי להימנע מתשלום מסים. מה עליי לעשות במקרה נקודתי ובאופן כללי?

ת דיווח כוזב לרשויות המס הינו בגדר גזילה (שו"ת יחזה דעת ה, ד), אולם אין בחוק דבר המחייב אדם פרטי היודע על כך לדווח לרשויות המס. בהמשך לכך החוק אינו אוסר לקנות מבעל עסק שלא מדווח לרשויות המס. אמנם אסור להיות שותף פעיל בחוסר דיווח כזה ולסייע בהעלמת המסים.

תשלום אגרה על טלוויזיה שאינה

בשימוש

ש ברשותנו טלוויזיה שכרגע איננה בשימוש משום שאין לנו קליטה (כנראה נותקנו מהאנטנה של הבניין). בינתיים קיבלנו מכתב מרשות השידור ובו דרישה לשלם את האגרה. במכתב כתוב שכל מי שיש מקלט ברשותו ואיננו מודיע על כך יקבל קנס וכו'. מבלי להיכנס לדיון האם ראוי בכלל שיהיה מכשיר כזה בבית גם בלי לצפות בו, שאלתי היא, האם אנו חייבים לשלם את אגרת הטלוויזיה למרות שאיננו משתמשים כרגע?

אמנם אנו משתמשים באופציה של DVD שקיימת בטלוויזיה, אבל כאמור איננו מצליחים לקלוט דבר, והשימוש ב DVD לא קשור לרשות השידור.

מהמכתב משמע שיש לשלם אם יש ברשותנו מקלט גם אם איננו משתמשים בו. אבל סביר מאוד להניח שהמכתב נוסח כך כדי למנוע מהמתחמקים מתשלום למצוא תירוצים, ובאמת רק אנשים שאכן נהנים משרותי השידור חייבים לשלם. אדגיש שמכתב זה כנראה לא נשלח באופן אישי דווקא אלינו, אלא לכל מי שמתחתן או לכל מי שקונה בית ולא הודיע שיש ברשותו מקלט טלוויזיה (גם אם אין ברשותו), לדוגמה, יש לנו זוג חברים שגם הם קיבלו מכתב כזה.

ת לפי החוק אתם חייבים לשלם אגרה בזמן שיש בידכם מקלט טלוויזיה תקין. החוק נקבע כך משום שלא ניתן לברר האם אדם שמחזיק בביתו טלוויזיה משתמש בה לצפייה או לא, ועל כן נקבע שהחוב הוא לפי החזקת המקלט ולא לפי השימוש בו. מכיוון שכך הינכם מחויבים בתשלום כמו שאר התשלומים שאתם חייבים בהם על ידי המדינה ו"דינא דמלכותא – דינא" (שו"ת יחוה דעת ה, סד ועוד).

רישום משכורת על שם אדם אחר

ש עבדתי במקום עבודה מסוים במשך שנה. הרווחתי שם כ-1000 ש"ח בחודש בממוצע. במשך כל השנה המשכורות היו רשומות על שם בן משפחה אחר ועל כן לא שילמתי עליהן מס. מה עלי לעשות?

ת קיימת חובה הלכתית לשלם מסים, חובה זו מוטלת על מי שחייב על פי חוק.⁶ לפיכך, אם התחמקת מתשלום מסים, הרי שעליך להחזיר את הסכום שאתה חייב לקופת המדינה. יתכן שניתן לעשות זאת בדרכים עקיפות, ולא רק על ידי הודאה בפני רשות המיסים.

6. שו"ת יחוה דעת ה, סד, ועוד רבים נוספים

עבודה בלי תלוש

ש בעלי היה מובטל כשנה וחצי והגענו למצב כלכלי קשה, עד כדי כך שלא היה לנו מה לאכול ולהאכיל. הוא התקשה מאוד למצוא עבודה. במשך הזמן עבד פה ושם בעבודות זמניות, אך כולן היו תמורת פחות משכר מינימום ולא בתחום עיסוקו. לאחרונה הוא מצא עבודה בתחומו ובמשכורת שמכבדת את בעליה, אבל בעל העסק מוכן לשלם לו רק בכסף "שחור" ובלתי תלוש משכורת. אנחנו כאמור במצב כלכלי קשה ובמצב שאנחנו נזקקים לבריות. האם יש בעיה להמשיך ולעבוד שם? אני רק מתייעצת ולא מבקשת פסק הלכה.

ת מן הדין צריך לשלם מסים, החיוב של העובד לשלם מסים מוטל עליו וגם על המעסיק (שו"ת יחוה דעת ה, סד). וחוסר הנכונות של המעסיק לשלם מסים אינו פוטר את השכיר מחובותיו.

בפועל, יש למצוא דרך להעביר לקופת המדינה את סכומי הכסף שהיו אמורים להיגבות מהשכיר, כמו כן, יש לחפש במקביל מקום עבודה אחר, בו המעסיק משלם מסים.

מטפלת שלא משלמת מסים

ש אנו שולחים את בתנו הקטנה (בת כשנה וחצי) למטפלת באזור מגורנו מכמה סיבות. כשנרשמנו, אמרה המטפלת שהיא תהיה "עוסק מורשה", מה שהיה מקנה לנו הנחה בגן של בתנו הגדולה.

לאחר כמה זמן היא חזרה בה, ואמרה שכיוון שבעלה עצמאי – היא לא תוכל להיות "עוסק מורשה", כי זה יחייב אותה לשלם הרבה כסף למס הכנסה.

1. האם יש בעיה לשלוח ילדה למטפלת שאינה מדווחת למס הכנסה? ומה עושים אם יש בעיה עם זה אך אין לי ברירות טובות יותר (מבחינת אופי המטפלת, מיקום, מחיר, חופשות, שעות)?

2. אמרו לי שמטפלת בביתה, עד 6 ילדים לא צריכה לדווח. האם זה נכון?

ת יש חובה לשלם מסים, חובה זו מוטלת על מי שחייב על פי חוק, ולא על מי שמקיים עמו קשרי מסחר ועבודה (שו"ת יחוה דעת ה, סד). במקרה זה החובה לשלם מסים מוטלת על המטפלת ולא עליכם. אמנם, אם אדם מציע שתי אפשרויות תשלום: האחת, יקרה עקב תשלום מסים, ושנייה, זולה עקב העלמת מס – כמובן שיש לבחור בדרך הראשונה. לפיכך, במקרה זה, אין איסור להעסיק את המטפלת (מה גם, שאתם בחרתם בה גם בגלל שהיא הצהירה שבכוונתה לדווח לשלטונות המס).

דרישת קבלה לאחר קנייה

ש קורה הרבה פעמים שאני נוסע במוניות שירות ומשלם, אך לא מקבל קבלה. הדבר קורה לעתים גם בקנייה בחנויות קטנות, קיוסקים וכדומה. לפי מיטב ידיעתי המוכרים עושים זאת כדי לא לדווח למס הכנסה על הכסף הזה. האם אני צריך לדרוש קבלה כדי להימנע מ"לפני עיוור" או שהעיקר שאני שילמתי והם יעשו כבר את החשבונות שלהם לבד?

ת החובה לשלם מיסים למדינה הינה חובה הלכתית (שו"ת יחוה דעת חלק ה, סימן סד). ברם, חובה זו מוטלת על המוכר או ספק השירות (כגון, נהג המונית) ולא עליך. הואיל ועל פי החוק הלקוח אינו חייב לדרוש קבלה, וחובת הדיווח לרשויות המס מוטלת על המוכר או נותן השירות. כמו כן, איסור "לפני עור לא תתן מכשל" אינו קיים במקרה שלך, הואיל ואינך צריך להימנע מלעשות דבר המותר (במקרה זה, קנייה או נסיעה במונית) מחשש שמישהו אחר (במקרה זה המוכר או הנהג) יעשה על דעת עצמו מעשה איסור בשל כך (שו"ת אגרות משה חלק יו"ד, ג, ד"ה והטעם דליכא).

במקרה שמוכר או נותן שירות, מציע לך שתי אפשרויות: לקנות במחיר מוזל ללא קבלה, או לחילופין לשלם את המחיר המלא ולקבל על כך קבלה, חובה עליך לבקש קבלה. בדומה לכך נאמר במשנה שמותר למכור כלים

לאדם שחשוד להשתמש בהם בשביעית באופן אסור, אולם, אם הוא אומר במפורש שבכוונתו לעבור על איסור – אסור לסייע לו (משנה שביעית ה, ח; רמב"ם שמיטה ויובל ח, ו). כמובן, אין "איסור" לדרוש קבלה על כל תשלום שאתה משלם, זו זכותך על פי חוק.

נסיעה בהסעה לא־חוקית

ש אני לומדת במקום מסוים שניתן להגיע אליו בתחבורה ציבורית. ישנה חברת הסעות שעושה הסעות ציבוריות באותו מסלול של קו האוטובוס תמורת תשלום וידוע שהם עושים זאת שלא באופן חוקי. האם מותר לי לעלות על ההסעה הזאת?

ת האיסור חל על חברת ההסעות ולא על הנוסעים ולכן אין לך בעיה לעלות על ההסעה הזאת. בדברים האסורים על פי החוק (שאינן בהם גזל), גדרי מסייע ושותפות בעבירה נקבעים לפי תנאי החוק ולא על פי כללי ההלכה.

החזר מס בתרומות

ש אני תורם מידי חודש צדקה לקופת גמ"ח שאני סומך מאוד על הגזברים שלה. מסיבות טכניות הגזברים לא טרחו להקים עמותה ולכן התורמים אינם יכולים לקבל החזר מס על פי סעיף 46. ברור לי שיש מוסדות אחרים המוכרים לצורך החזר מס למרות שהם עושים עם הכסף דברים פחות מועילים.

האם מותר לי להגיש למס הכנסה קבלות פיקטיביות (כגון מישהו אחר יתרום וירשום הקבלה על שמי או לשלם שכר לימוד לישיבה ולבקש שירשמו זאת כתרומה וכו') כדי לזכות בזיכוי מס כנגד הסכום שתרמתי לצדקה הנ"ל?

אציין שהחזר המס מהווה אצלי שיקול למי לתרום ואם לא אוכל לקבל החזר אשקול לתרום לגופים שאני פחות סומך עליהם. כמו כן "עניי עירך קודמים"

וקופת הצדקה שאני תורם אליה מעבירה כספים לתושבי המקום. בסך הכל אין כוונתי לגזול את קופת המדינה אלא לקבל החזר עבור הוצאה האמורה להיות מוכרת.

ת אינך יכול לעשות זאת. מכיוון שהחוק מאפשר קבלת החזר אך ורק מתאריך קבלת האישור. דהיינו אפילו מי שתרם לעמותה שקבלה אישור, אינו זכאי לקבל החזר למפרע. קל וחומר בעמותות שאינן מוכרות לצורכי מס.

אילו היית חושב על הבעיה מראש יכולת לתת את הכסף כהלוואה שתהפוך לתרומה כשיתקבל האישור או למצוא דרך חוקית להעביר את התרומה דרך עמותה שיש לה אישור. אנו ממליצים לך לרזז את הגזברים שיפעלו לקבלת האישור, על מנת שתוכל לתרום לעמותה חשובה זו בלב שקט.

זכויות יוצרים

זכויות יוצרים

מבוא

ההגנה על זכויות היוצרים היא תחום משפטי חדש יחסית. שני גורמים היסטוריים הביאו להתפתחות תחום זכויות היוצרים כפי שמוכר לנו היום: הגורם הראשון הוא המצאת הדפוס. עד המצאת הדפוס היוצרים רצו דווקא שיעתיקו את יצירותיהם כדי להפיצן. המצאת הדפוס אפשרה להדפיס ספרים רבים, אבל הוצאות ההדפסה היו גדולות ולכן נוצר צורך למנוע העתקת הספר כדי להגן על מי שהשקיע את כספו בהדפסה הראשונה. מכאן נוסד מנהג ה"הסכמות" אשר באו להגן על זכויות המדפיסים על בסיס איסורים שונים. ראוי לציין כי המגבלות שהוטלו על ההדפסה נועדו לשם הפצת התורה ברבים. החשש היה שללא הגנה זו יימנעו מלהדפיס ספרים ונמצא הציבור מפסיד. ז"א שהתכלית היתה טובת הציבור. לאור תכלית זאת יש לבחון את המגבלות בדורות אלה. מהי טובת הציבור? התפתחות התעשייה העלתה את הצורך בהגנה על זכויות יוצרים באופן אחר. הרעיונות וההמצאות שהיוו את התשתית לפיתוח ולקידמה קיבלו ערך כלכלי בהתאם לתוצרת שהפיקו מהם, וכדי להגן על בעלי הרעיונות היה צריך להגדיר תחום חדש שנקרא "קניין רוחני" ולהתייחס אליו בחוקים מתאימים.

כדי לענות על הצורך בהגנה נדרשו פוסקי ההלכה לתקן תקנות מתאימות ולענות על השאלות שעלו בנושא זה. מחברי הספרים ביקשו למנוע את הדפסת ספריהם בידי אחרים ומדפיסים ביקשו למנוע מאחרים להרוויח מעמלם. הגבלה כזו נמצאת בספריו של רבי אליהו בחור שיצאו בשנת רע"ט (1518).

בתחילה עקב עלויות הדפוס הגבוהות, ההגבלות עסקו במתן מונופול למדפיס, ובמניעה מאחרים להדפיס ספר דומה, למרות שלא הועתק. אולם כיום ההגבלות עוסקות במניעת העתקת יצירה ללא רשות או תשלום.

מספר ספרים נכתבו בנושא וביניהם בולטים ספרו של פרופ' נחום רקובר "זכות היוצרים במקורות היהודיים", וספרו של הרב אברהם כהן "עמק המשפט" חלק ד – זכויות היוצרים (וראו עוד סקירתו של הרב אישון כתר ו סימנים א"ב).

הבסיס ההלכתי לשמירה על זכויות היוצרים כיום שנוי במחלוקת. להלן מספר אפשרויות שהעלו הפוסקים למקור האיסור:

גזל

משו"ת שואל ומשיב (א, א, מד) עולה שיש ליוצר בעלות על יצירתו:

...**דבשלו** אדם רשאי לגזור שלא ידפיסו עולמית בלתי רשותו...

בשו"ת אגרות משה (חלק או"ח ד סימן מ) הוסיף וכתב שהעתקה אסורה משום גזל:

...אבל לעשות טייפ (=קלטת) אחר מטייפ אחד שלא ברשות הוא **איסור גזל**.

נהנה - תשלום עבור הנאה

בשו"ת נודע ביהודה (מהדורה תניא - חו"מ סימן כד) קבע שבעל דפוס שהשתמש בסידור האותיות לדפוס שהזמין אחר, חייב לשלם משום נהנה:

לכן חייב שמעון לשלם כל שנהנה מסידור האותיות לפי חלקו כל אחד לפי מספר מה שמדפיס.

בעקבות זאת כתב הרב זלמן נ. גולדברג (תחומין ו, עמ' 196) שמי שנהנה מיצירה של אדם ללא רשותו חייב לשלם לו.

חוק ותקנה

הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר ז, חו"מ ט) סבור שהאיסור מבוסס גם על חוק המדינה, על פי הכלל "דינא דמלכותא – דינא":

שלום וברכה וישע רב. אודות שאלתו אם יש דין ירושה לבנים אשר אביהם חיבר חיבורים בדברי תורה, שיוכלו לאסור על כל אדם הדפסת החיבורים בלי רשותם, משום השגת גבול, או דילמא כיון דקי"ל (נדרים לז א) מה אני בחנם אף אתם בחנם, אין ליורשים זכות לעכב הדפסת החיבורים ולמנוע הפצתם... ועכ"פ לדינא פשט המנהג לאסור הן מדינא דמלכותא, והן על פי גזירת והסכמת המחברים, והרבנים המסכימים לחיבור.

הרב אברהם כהן כתב שיש לאסור על בסיס "תקנת בני האומנות", כלומר תקנה שקבעו העוסקים בתחום (עמק המשפט ד, עמ' תקס"תקסג). על פי דרכנו בסוגיית "דינא דמלכותא" (ראו בעמוד 227), נתבסס על דברי הפוסקים האוסרים על פי החוק.

סיבות נוספות לאיסור שהוזכרו הן איסור השגת גבול ויורד לאומנות חברו (ראו עמק המשפט ד, סימן יח, עמ' רעו).

הגבלת זכותו של הקונה - שיור או תנאי במכירה

הרב זלמן נ. גולדברג הציע להגן על זכויות יוצרים על ידי שיור הזכות להעתקה בידי המוכר בשעת הקניין וכך הוא סיכם את הצעתו (תחומין ו, עמ' 207):

אם אמר או כתב שלענין העתקה מהקסטה לא מכר, היינו ששייר זכות זו לעצמו, המעתיק ממנו נחשב גזלן, וחייב לשלם מדין גזלן, היינו שווי הקסטה.

למעשה הפסיקה כיום מקבלת את ההכרעה שאסור להפר זכויות יוצרים ושיש בכך איסור הלכתי (אף שיש חולקים בכך). זאת מלבד הפגם המוסרי הקיים בעשיית פעולות שפוגעות באנשים רבים, שפרנסתם תלויה בהקפדה

על "זכויות יוצרים" ושכל עמלם יירד לטימיון אם התחום הזה יהיה פרוץ. עמדתנו היא שקשה לראות בהפרת זכויות יוצרים גזל ממש, כיון שלא מדובר בגזל של רכוש פיזי. אולם יש בזה איסור בגלל החוק ועל פי הכלל "דינא דמלכותא – דינא", וקיימת חובה לשלם על הנאה מעבודתו של היוצר.

בתשובות נקטנו בדרך כלל קו מחמיר בנושא, אף בנוגע להעתקה לשימוש פרטי, ונזהרנו מלהתיר גם במקרים שכבר נפרצו הזכויות והועלו לאינטרנט יצירות שונות (למרות שישנם פוסקים שהקלו בכך). מאידך במקרים של העתקה לצורך גיבוי או באדם שכבר קנה את היצירה ואיבד אותה נטינו להקל. יש לציין שמקרים מסוימים אינם ברורים וקשה להכריע בהם. יתכן ששינויים טכנולוגיים ותקשורתיים אשר מתרחשים בכל יום ויביאו לעיצוב מצבים מציאותיים חדשים, ישפיעו בהכרח על פסיקת ההלכה המעשית בתחומים שונים. בתשובות שלהלן נשתדל להציג את העקרונות.

העתקה לשימוש פרטי

שאלת העתקה לצורך פרטי צריכה להיבחן על פי שלושת הכיוונים שהובאו למעלה:

גישת "הגזל" – על פי גישה זו אין הבדל בין העתקה לצורך פרטי והעתקה לצורך מסחרי, ושניהם לכאורה אסורים.¹

גישת "ההנאה" – על פי גישה זו אין איסור להעתיק אלא יש חובה לשלם (ראו דברי מלכיאל ג, קנז). שיעור התשלום הוא כשווי ההנאה של המעתיק והמשתמש (לאו דווקא המחיר שדורש בעל הזכויות). אם בעל הזכויות אינו מעמיד אותם למכירה אזי אין חובת תשלום.

גישת "התקנה והחוק" – על פי גישה זו יש לבחון את המצב החוקי. ואכן בפקודת זכות יוצרים 1924 [תיקון: תשנ"ו], סעיף 33, נקבע:

לא תהיה זו הפרה של זכויות יוצרים ומבצעים לטבוע או לשעתק יצירה על גבי קלטת לשם שימוש פרטי וביתי שלא למטרות מסחריות.

סעיף זה לא בוטל בחוק זכויות יוצרים החדש (תשס"ח-2007, סעיף 69). סעיף זה מתיר אך ורק העתקה של קלטת. ישנה מחלוקת משפטית האם הוא חל גם על קבצים דיגיטליים של מוזיקה, ולכל הדעות הוא אינו מתיר העתקה של תוכנות מחשב לצורך פרטי. גישות אלה הן הבסיס לדיון בשאלות שעלו בנושא כדלהלן:

1. אמנם ראו שו"ת ציץ אליעזר יח, פ, שמקל בהעתקה לצורך פרטי לכל הדעות משום שבעל הזכויות מתייאש מכך.

מקור הסטורי לזכויות יוצרים בהלכה

ש שאלתי עוסקת בנושא עמדת היהדות בנוגע לפגיעה בזכויות יוצרים. הייתי שמחה לקבל רמז או אזכור למקרה היסטורי שלפיו ניתן לפרש את עמדת היהדות בנוגע לפגיעה בזכויות יוצרים והורדת שירים מהאינטרנט בפרט.

ת הצורך בהגנה על זכויות יוצרים נוצר עם המצאת הדפוס. לפני כן הכותבים דווקא רצו שספריהם יועתקו ויופצו. כשהחלו להדפיס ספרים גדלו ההוצאות ועל כן ביקשו המו"לים הגנה על כספם.

ההגנה הבסיסית הייתה הסכמה של פוסק הלכה לספר והיא כללה איסור על העתקת הספר והוצאתו על ידי אדם אחר (מעין מונופול). פרופ' נחום רקובר (זכויות יוצרים במקורות היהודיים, עמ' 126) כותב כי ההסכמה הראשונה האוסרת העתקה ניתנה בשנת רע"ט (1519) לרבי אליהו בחור. בספרו של רקובר מובאים מספר מקורות להתפתחות האיסור ולגלגוליו השונים, תוכלי לעיין שם. מאז נכתבו ספרים ומאמרים רבים בעניין, שעוסקים בשאלות האקטואליות ביותר.

העתקת מערכת הפעלה של מיקרוסופט

ש שאלתי היא, האם מותר להשתמש בביתי (לצורך פרטי) במערכת ההפעלה של מיקרוסופט ללא תשלום (באופן פיראטי)? בייחוד בגלל שהיא עולה אלפי שקלים, לפי מה שהבנתי. השימוש בה באופן כזה כל כך נפוץ, שזה נראה כבר מותר.

ת ככלל, נחלקו האחרונים האם העתקה היא גזל (שו"ת שואל ומשיב מהדורה א, חלק א, מד, ועוד), או שמא, המעתיק אינו גזלן אבל עליו לשלם לבעלים מדין נהנה (הרב זלמן נ. גולדברג תחומין ו, עמ' 196), ויש אומרים שיש לאוסרה על ידי תקנה (שו"ת חתם סופר חלק ה חו"מ, סימן עט). מחכמי דורנו יש הסוברים שלחוקי המדינה והאמנות הבין-לאומיות יש תוקף של

תקנה (שו"ת יביע אומר ז, חו"מ ט, וכאמור למעלה, החוק אינו מתיר העתקת תוכנה לצורך פרטי), ויש הסבורים שהדבר אסור בגלל "תקנת בעלי אומנויות כאשר מדובר בכמות מסחרית (ספר עמק המשפט ד, עמ' תקסב). כמו כן, ישנן מחלוקות רבות לגבי הדרך בה יכול היוצר להגן על זכויותיו בעזרת תנאים שונים שיתנה בשעת המכירה.

כהוראה למעשה כתב הרב יעקב אברהם כהן (עמק המשפט ד, עמ' ז) כך:

צריך הירא והשלם לנהוג כרבים מגדולי הפוסקים בכל הדורות שכתבו מפורשות שיש בעלות על יצירה... וגם המקלים מודים "שמכוער מאד" להעתיק ולבוז יגיעת האדם ויצירתו בלי לשלם שום תמורה, "ודעלך סני לחברך לא תעביד - זו כל התורה כולה"... ולעניות דעתי כל הדברים הללו עלולים להטביע בילדים תכונות של זלזול בממון אחרים.

לפיכך, אין להעתיק את התוכנה.

מאגרי מידע ממוחשבים או כתובים

1. האם עלי לרשום בדף מקורות לשיעורים שאני מכין כי נלקחו ממאגר זה או אחר כיון שזוהי דרישתם?
2. האם הכללים שהם דורשים, לדוגמה שאסור להשתמש במאגר של חבר (למיטב זכרוני) הם תנאים לגיטימיים?
3. האם מותר לי לצלם או להעתיק מספר, כגון סיפורי צדיקים, שכתוב עליו שהעתקה אסורה?

לצד חשיבות ההגנה על היוצר, יש צורך לאפשר שוק חפשי ולשמור על זכויות הציבור בכלל והרוכשים בפרט.

1. הדרישה מהקונה לציין שמו של מאגר המידע אף אם היא מנוסחת כהתחייבות אינה מחייבת כיון שהיא בגדר קניין דברים (כלומר, הבטחה שאין לה תוקף משפטי, שו"ע חו"מ רג, א). אלא אם נוסחה כתנאי. אמנם

כיון שהתנאי אינו נאכף, מסתבר שגם בעלי הזכויות על המאגר אינם רואים בו תנאי מחייב (ראו: הרב יעקב אריאל, בתוך ספר כתר ו, עמ' 396, על סימן א).

אף על פי כן רצוי לציין את המקור כאשר אין אילוצים המונעים זאת, כדי להכיר טובה, ולחנך את התלמידים להכרת הטוב. נוסף על כך כשהתלמיד יודע את מקור הנוסח שהובא לפניו, הוא יכול להשוות בין גרסאות וכדומה.

2. שימוש במאגר של חבר – מסתבר שהדבר מותר. לפי גישת "הגזל" – החבר קנה את התוכנה והוא זכאי להשתמש בה ולתת לאחרים להשתמש בה (ללא יצירת עותק נוסף), כשם שהוא רשאי להשאיל חפץ ששייך לו לאדם אחר.

לפי גישת "ההנאה" הדבר מותר כיון שהחבר שילם עבור ההנאה והוא משאיל את זכותו לאחר.

גם החוק אינו אוסר זאת כיון שלא נוצר עותק נוסף.

3. לגבי העתקה חלקית מספר – מסתבר שהדבר מותר (עמק המשפט ד, עמ' תרו). על פי גישת "ההנאה" – כיון שככל הנראה המשתמש לא היה קונה את הספר בשביל כמה עמודים – יש מתירים (כך משמע מדברי הרב ח"ד הלוי, שו"ת עשה לך רב, ח"ו, סימן צד). גם על פי גישת "הגזל" מסתבר שבעלי הזכויות אינם מקפידים על שימוש חלקי ופרטי (ראו עוד הרב יעקב אריאל, בתוך: כתר 1, עמ' 396, על סעיף א). וגם על פי גישת התקנה והחוק מותר לצלם משום שהחוק מתיר העתקה לצורך לימודי (סעיף 19א לחוק זכויות יוצרים תשס"ח-2007).

זכויות יוצרים בדברי תורה

לדעתי יש נזקים גדולים כיום בגלל ההגנה המופרזת שמעניקים ליוצרים של ספרות, מוזיקה, ויצירות בלתי גשמיות בכלל. יותר מכך, לרוב, היוצר לא נהנה כלל מהתגמולים שהוא מקבל על יצירתו, כיוון שהרוב מגיע לאחר מותו, ורק העשירים יכולים לשלם על היצירות ולרכוש אותן. (אין סוגיה זו

נוגעת לזכות מוסרית לשימור שמו של היוצר, אלא לתגמול ממוני בלבד).
הזוהי דרכם של בני ישראל?

הרי על התורה אין זכויות יוצרים ומצווה לכותבה, היא מודל בשבילנו שצריך להפיץ חכמתנו לכולם, ולהרבות תורה בישראל. האם חכמים לא חשבו שהם מונעים את השימוש מתלמידים עניים הרוצים ללמוד את היצירות ואין ביכולתם הכלכלית לרכוש אותם (והרי אסור להעתיק). אילו היה מותר להעתיק עם שמירת הזכות המוסרית הייתה מופצת חכמת אנשי תורה עם קידוש השם. כך גם בנוגע לשירים דתיים – הם כלי זכות ראויה לתת לעם להתעלות רוחנית.

בהקדמת הספר "חיי אדם" (ובדומה גם ספר החינוך) הוא מסביר כי אינו רוצה לפרסם את שמו כדי שיבדקו את הספר ואת משמעותו. זו דרכה של תורה, שתלמיד חכם לא מתפאר בשמו ומפיץ חכמתו. למה אין תמיכה ועידוד כזה, אלא ההפך הוא?

אתה מעלה את שאלת ההגנה על זכויות יוצרים בנוגע ליצירות תורניות ובנוגע למוזיקה יהודית.

ברור שיש מצווה ללמד תורה ולהפיץ אותה ללא כוונת רווח (נדרים לז, ב; רמב"ם תלמוד תורה א, ז; שו"ע יו"ד רמו, ה). גם הסוברים שמותר ליטול שכר עבור לימוד תורה, מודים בוודאי שאין לעשות את התורה קרדום להתעשרות, ומתירים למלמד ליטול רק כדי פרנסתו (שו"ע שם).

האחרונים העלו נימוקים שונים מדוע יש להעניק זכויות לבעל החידושים: משום החובה המוסרית לאזכור שמו, כדי לשמור על תוכן היצירה ללא שינויים, וכדי להחזיר לו את הוצאות הכתיבה וההדפסה (ראו בעניין זה עמק המשפט ד, סימן יב, עמ' קכג-קנג).

כמו כן יש לחדד את ההבחנה בין תוכן היצירה שאיננו מוגן, לאופן הצגתה והפצתה שמוגן. ביתר פירוט, מותר לצטט את דברי התורה ולנגן את המנגינות המרוממות, אבל אסור להעתיק את הספר או את הדיסק בהם

התכנים מופיעים. מובן שמי שיכול להפיץ את תורתו ויצירותיו ברבים במחיר עלות, תבוא עליו ברכה.

הקלטת מופע

ש אני ואשתי היינו במופע של זמר שחביב על שנינו, והקלטתי את המופע דרך טייפ מנהלים. מכיוון שלא עלה בידי לברר לפני המופע האם מותר מבחינת ההלכה להקליטו, התנתי ביני לבין עצמי שאם יתברר שמותר אשמע אותו בביתי ואם לאו אמחק אותו. על כן רציתי לדעת, האם לשימושי הפרטי בלבד מותר לי לשמוע את המופע המוקלט?

ת הקלטה של מופע בטייפ מנהלים היא בדרך כלל באיכות נמוכה מאוד. לפיכך אם מדובר בשימוש אישי ולא מסחרי, נראה שהיוצרים אינם מקפידים על כך. לעובדה ששילמת עבור המופע אין משמעות במקרה זה, כיון שהתשלום הוא עבור השתתפות חד-פעמית במופע ולא עבור הקלטה שלו. מה גם שבדרך כלל הקלטה של מופע מוצעת למכירה.

צילום מספרים

ש אני מורה בבית ספר על-יסודי. תלמידותיי לומדות עם ספר מסוים וברצוני להכין להם דפי עבודה עם תרגילים מספר אחר שברשותי. האם מותר לצלם מהספר את הדפים הנחוצים? בכל מקרה התלמידות לא ייקנו את הספר כי יש ברשותן ספר אחר שקיבלו מהספרייה.

ת העתקת חלק מספר (מיעוטו של הספר) לצורך לימוד לדעת שו"ת שבט הלוי (ד, רב) מותרת. במיוחד במקרה זה שהתלמידות בוודאי לא ייקנו את הספר (הרב ח"ד הלוי, שו"ת עשה לך רב, ח"ו, סימן צד). יש לציין שגם החוק מתיר העתקה לצורך לימוד. כל זאת בתנאי שבית הספר לא גובה תשלום

עבור החומר המצולם מעבר לעלות הצילום (עמק המשפט, חלק ד, סימן לה, ס"ק קצט) שכן אז הצילום הופך לצורך מסחרי.

זכויות יוצרים של המצולם או של המפיק?

ש ארגון מסוים צילם שכן שלי לשעבר, בהרצאה וראיון כשהוא מספר על נס שאירע לו. הוא לא ידע שזה נמצא בקלטת. באתר אינטרנט של אותו ארגון כתוב שעל כל העתקה או צריכה של דיסק מהאתר או בכלל יש לשלם כסף. שאלתי היא: יש לי תוכנת חיתוך, הסרט נמצא ברשותי, האם מותר לי לחתוך את הקטע שאותו שכן מופיע בו, ולהעביר לו את כל הקטע הזה (לא את כל הקלטת) מבלי לשלם.

ת בשו"ת אגרות משה (שו"ת אגרות משה חלק או"ח ד סימן מ, אות יט) כתב: ואדרבה בעל הדברי תורה, כיון שאמר זה [דברי תורה] ברבים [כך] שכל אחד יכול להעתיק על טייפ - אין לו שום רשות למנוע מלעשות טייפ [קלטות]... אבל לעשות טייפ אחר מטייפ אחד שלא ברשות [בעל הזכויות] הוא איסור גזל.

כלומר, לאדם שאמר דברי תורה ברבים אין זכויות על דבריו (בהמשך הוא כותב שהוא יכול למנוע את פרסום הדברים והפצתם), אולם, ישנו איסור גזל להעתיק את הקלטת המקורית משום גזל. הכלל העולה מדבריו הוא שאין זכויות לבעל הרעיון אלא למי שיצר את הכלי להפצתו. ולכן במקרה זה הזכויות על הצילום שמורות למי שצילם, כלומר למי שיצר את הסרט ואסור לאדם אחר לקחתו ללא רשות (ראו עוד עמק המשפט ד, עמ' תרמא). אמנם אנו משוכנעים שבמקרה כזה תוכלו לקבל רשות מהארגון לחתוך את הצילום המבוקש, יתירה מזו, הדעת נותנת שבעל הזכויות אינו מתנגד שהמצולם יקבל עותק של הראיון עמו.

העתקת גרסה ישנה של תוכנה

ש תוכנות ישנות – כשיצאה גרסה חדשה ואין להשיג את הישנה יותר, האם מותר לצרוב במקרה כזה. לדוגמה יצאה גרסה חדשה של חלונות של מיקרוסופט, והם לא מוכרים יותר את הגרסה הקודמת. דוגמאות נוספות: תוכנות עיבוד תמלילים, וגרפיקה ישנה שלא נמכרות עוד אחרי שיצאו גרסאות חדשות יותר לשוק. האם יהיה מותר להעתיק במקרים כאלה? והאם מותר לצרוב תוכנות משחק שכבר אינן נמכרות בשוק או אפילו דיסקים של זמרים שכבר לא נמכרים?

האם יש הבדל בין תוכנה שאמורה לשמש כתוכנת ממשק (או עזר) כמו בסעיף קודם, לתוכנה המוכרת תכנים, כמו למשל גרסה ישנה של תוכנה של מאגר מידע שלא ניתן להשיג בחנויות. האם במקרה כזה לא יהיה ניתן לצרוב תוכנה ישנה שיצאה מהשוק כי מדובר בתכנים ולא בתוכנת עזר, ואז צריך לקנות דווקא את הגרסה החדשה (או לקנות מאדם אחר מקור ישן ושיעביר את זכויות השימוש בה מידיו)?

ת בעניין זה יש הבדל גדול בין הגישות השונות:

על פי גישת החוק אין הבדל בין גרסה ישנה לחדשה, והעתקת שתיהן אסורה.

גם על פי גישת הגזל אין הבדל בין תוכנה חדשה לישנה ובשתיהן יש איסור גזל.

על פי גישת ההנאה יש ליוצר זכויות גם על גרסה ישנה, אולם ההנאה הכלכלית מגרסה ישנה אינה זהה להנאה מגרסה חדשה. בגרסה ישנה הכוונה למחירה בשוק (יד שניה), שהוא בדרך כלל נמוך באופן משמעותי מתוכנה חדשה, גם אם החברה ממשיכה למכור את הגרסה הישנה במחיר של תוכנה חדשה. וראו עוד עמק המשפט (ד, עמ' תרא). ומי שרוצה לנהוג כך – יש לו על מי לסמוך.

העתקה עבור אדם שלא היה קונה את היצירה

ש תוכנות או דיסקים של תורה או של שירים שאין סיכוי שאדם יקנה אותם בשום מקרה, האם אפשר לצרוב ולתת לו?

ת מדברי הרב ח"ד הלוי (שו"ת עשה לך רב, חלק ו, סימן צד) משמע שבמקרה כזה מותר להעתיק. ובלבד שלא תהיה זו "עצת היצר", ולכן אדם צריך לבחון את עצמו ביושר. נראה שהוא נקט את גישת "ההנאה", ולפי שבמקרה זה אין למשתמש הנאה כלכלית ההעתקה מותרת. בספר עמק המשפט (ד, סימן כח) דחה סברה זו משום שבדרך כלל המעתיק היה רוכש את הדבר, אם לא היה יכול להשיג העתק בחינם ונמצא אם כן שהוא נהנה מההעתקה. כך גם מסתבר על פי גישת הגזל. גם על פי החוק אין בשיקול זה בכדי להקל.

גזל הגוי ו"גיר" מנגינות נכריות

ש 1. ידוע כי גזל הגוי אסור. אם כן על מה מסתמכים אותם זמרים שלוקחים מנגינה או לחן של שיר שהולחן על ידי גוי, ורק מרכיבים עליו מילים בעברית, מבלי לקבל הסכמת הגוי או לפצות אותו? לכאורה, הדבר אסור, בין לפי החוק הבינלאומי ולפי חוקי מדינת ישראל (הפרת זכויות יוצרים), ובין לפי ההלכה, האוסרת גזל הגוי.

2. בהנחה שהתשובה לשאלה 1 היא שאסור לזמרים/יוצרים יהודים לעשות כנ"ל, והם עברו על ההלכה בכל זאת והקליטו שירים שלהם על מנגינות של גוי, האם מותר לי לקנות תקליטים שלהם, או שמא אסור משום "מסייע בידי עוברי עבירה"/ "לפני עיוור"?

ת 1. אכן יש בכך איסור, ונראה שבדרך כלל הזמרים משלמים עבור השימוש במנגינה.

2. בהמשך לכך, אין לחשוש שאותם זמרים לקחו את המנגינות ללא רשות שכן פעמים רבות הם מבקשים רשות או שהם מבצעים מנגינות שהן דומות אך לא זהות למנגינות המקוריות וכן ייתכנו סיבות נוספות שזכויות יוצרים לא יחולו בגללן. על כן אין לחשוש שניגון מסוים ניטל שלא ברשות.

צילום ספר ישן שאינו עומד למכירה

ש אני מעוניין בספר ישן שהודפס בשנות החמישים, וניתן להשגה רק בחנות ספרים משומשים (כנראה בעלות של מאות שקלים) או בספרייה אוניברסיטאית. האם מותר לי לצלמו (מצד זכויות יוצרים, ומצד שימוש ברכוש האוניברסיטה)?

ת לגבי צילום ספר ישן שבעליו אינם מדפיסים אותו. חשוב לשים לב שבדרך כלל הזכויות אינן של חנויות הספרים המשומשים ולא הם הקובעים את מחיר הספר. ובמקרה שלנו נראה שאם בעלי הזכויות אינם מדפיסים מחדש את הספר, השאלה היא האם ניתן לצלם ספר שבעל הזכויות שלו לא מציע אותו למכירה?

בשו"ת ציץ אליעזר (כ, נא) כתב שבמקרה כזה מותר להעתיק כיון שמן הסתם היוצר מעוניין שיצירתו תופץ (הוא מדבר על יצירה תורנית, אבל הטענה מסתברת גם לגבי תחומים נוספים). גם בספר "עמק המשפט" (ד), סימן לה אות ר) כתב שנראה שניתן לצלם את הספר במקרה כזה, אך הוסיף שאם המחבר או בעלי הזכויות ידפיסו את הספר מחדש צריך לקנותו או לפצות אותם על השימוש בצילום.

השמעת מוזיקה באירועים

ש האם מותר לנגן שירים מדיסקים מקוריים באירועים שונים: פורים, חתונה, או הרצאה, ללא אישור של המו"לים של הדיסק ולמה?

ישנם כאלה שכותבים על הדיסק שאסור להשמיעו ברבים ללא אישור, אבל בעצם אפשר לומר שאין שום הפסד כספי כיון שהקהל שומע פעם אחת ומי שנהנה אולי דווקא ירצה לקנות?

מה הדין של הקרנת סרט ברבים, שאז סביר שמי שיראה את הסרט לא יקנה אותו.

ת על פי גישות "ההנאה" ו"הגזל" מסתבר שאם קנית את היצירה ושילמת עליה אתה רשאי להציג (או להשמיע) אותה בפני אורחך, ואף באירוע. על פי הגישה שנותנת תוקף לחוק בעניין זה, יש לעיין בחוק. החוק (סעיף 13 לחוק זכויות היוצרים) אוסר הצגת יצירה בציבור. מסתבר שהצגת יצירה באירוע פרטי מותרת, ובאירוע ציבורי אסורה. גם באירוע ציבורי, אם היצירה איננה מרכז האירוע (כגון מוזיקת רקע בלבד) יש מקום להתיר (ראו לדוגמא סעיף 22 לחוק הנ"ל).

ולכן אם הנך אדם פרטי ועושה זאת להנאתך, נראה שמותר. אם זו חברה שמוכרת שירותי מוזיקה או תזמורת או בית קפה שמשמיע את המוזיקה ללקוחות שמשלמים עבור השהייה במקום, נראה שאסור. נדגיש שוב, מדובר באיסורים של בין אדם לחבירו. נסה לשים את עצמך במקום היוצרים ולחשוב איך היית רוצה שינהגו בדברים שהשקעת בהם את מיטב כוחותיך.

הצגת סרטים באירועים ציבוריים

ש כידוע מותר לנגן דיסקים שנקנו כחוק בחתונות או באירועים פרטיים. האם מותר להקרין ברבים, למשל בבית ספר או בבית כנסת, סרט שנקנה (על אף שכתוב לא להקרין ברבים). כמובן שההקרנה לא מסחרית ולא נגבה כסף. האם הדין יהיה כמו בדיסק שמע – או שהדין שונה בסרט כיון שבסרט אם אנשים רואים פעם אחת סביר שלא יקנו אותו (בניגוד לדיסק שמע)?

ת לגבי בתי ספר, החוק (סעיף 29 לחוק זכויות היוצרים) מתיר השמעת מוסיקה בבית ספר, לתלמידים, למורים ולקרובי משפחתם. החוק (שם) אוסר הצגת סרט בבית ספר, למעט לצורך הוראה או מבחן.

על פי גישות "הגזל" ו"ההנאה" מסתבר שזכותו של מי שקנה את הסרט להראות אותו לאורחיו בביתו, אולם אין לו רשות להציגו ברבים (במקרה כזה החוק מסייע לפרש את כוונת בעל הזכויות).

ציור מחדש של תמונות וציורים

ש התחלתי לצייר כתחביב תמונות על מנת לתלות אותם בביתי, אך כיוון שאין לי כישרון וניסיון לצייר ציור מקורי שלי, אני מחפשת תמונות באינטרנט ומציירת לעצמי את אותן תמונות. האם הדבר מותר באחד משני המקרים הבאים:

1. התמונה המקורית מוצעת למכירה באינטרנט בעותק יחיד.
2. האמן מצייר שוב ושוב את אותה תמונה עבור כל רוכש (עותקים רבים מאותה תמונה).
3. אם מותרים הסעיפים הקודמים לתלייה בביתי – האם מותר לי גם לתת במתנה למישהו תמונה שהעתקתי?
4. אם הסעיפים הקודמים אסורים – האם בשינוי מסוים מותר? ברצוני לציין שאת התמונות המקוריות עצמן אין בכוונתי לקנות בשום אופן, והמטרה היא לצייר לעצמי תמונות כלשהן (כלומר חווית הציור היא העיקר, ולא תמונה ספציפית שאני רוצה לתלות בביתי).

ת בעניין זכויות על ציור האריך בספר עמק המשפט (חלק ד, סימן לו, ובמיוחד בסעיפים כג-כד). נראה שבציור להנאתך, לשימושך הפרטי וכן לצורך מתנה יש להקל. אך אם רצונך בציור למטרות אחרות ראוי להימנע, אלא אם כן תשני דבר מהתמונה המקורית.

העתקה לצורך מסחרי

העתקת מוצר בכללה אסורה וכאשר מדובר בהעתקה לצורך מסחרי הדין חמור עוד יותר, כפי שכתב הרב אברהם כהן (עמק המשפט ד, עמ' תתטו):

אדם שמשלם לטכנאי על העתקות תוכנות, הרי וודאי הוא זה שמסייע לו להתפרנס מהעבירה. ואוי לו לטכנאי שמתפרנס מדברים הללו. והוא הדין באלו שצורבים על גבי תקליטור ריק אחד, עשרות תקליטורים של שירה וכדומה, ומוכרים זאת תמורת סכום פעוט, שעוונם גדול מנשוא. ואסור לסייע להם ולקנות מהם.

החומרה נובעת מכך שאדם מרוויח כסף מעבודתו של אדם אחר, בשונה מאדם שמעתיק לצורך פרטי ואיננו מרוויח כסף אלא רק נהנה (וחוסך כסף). ועל כן יש מקום לחייב את המרוויח לשלם ליוצר על השימוש ביצירתו על בסיס דין "נהנה" שבשולחן ערוך (שהוזכר למעלה), ומבלי להזדקק לחוק או לתקנה מיוחדת.

גם חוק "זכויות היוצרים (תשס"ח-2007, סעיפים 61-62) מחמיר בעניין וקובע שהעתקה לצורך מסחרי היא גם עבירה פלילית.

העתקת תוכנות ומכירתן

רציתי לברר אם ישנה דעה הלכתית שאוכל להסתמך עליה כדי למכור משחקי מחשב שאני צורב. מדובר בכמות קטנה, זה לא משהו עסקי ולא בסדר גודל מסחרי (סתם לשכנים וחברים). חשוב לציין כי מדובר במשחקים שנמכרים בחנויות, אבל ניתנים גם להורדה דרך האינטרנט בחינם באמצעות תוכנות לשיתוף קבצים. בקיצור, זה כמו לקנות את המשחקים ולצרוב לאחרים, העניין הוא שאני רואה שני סניפים להקל ורציתי לשמוע את דעת הרב.

סניף א: אני מעריך שאנשים שיקנו ממני לא היו קונים את זה במחיר של החנות, כך שאולי אין זה הפסד למוכר.

סניף ב: כמו שהזכרתי, אלו משחקים שניתן להשיג בדרכים "לא חוקיות", כך שאולי יש בזה משום ייאוש מדעת כיון שחברות המשחקים מודעות לעניין.

ת אסור לך לנהוג כך. העתקה לצורך מסחרי אסורה, ואין משמעות לכך שאתה מוכר בהיקפים קטנים. בסופו של דבר אתה מרוויח כסף מעבודתו של היוצר ולא משלם לו.

העובדה שמדובר בקונים שלא היו קונים במחיר המלא איננה סיבה להתיר, כיון שהבעיה המרכזית במקרה זה איננה בשימוש שלהם, אלא ברווחים שלך. גם העובדה שהמשחקים מופיעים באתרי השיתוף, אינה פותרת את הבעיה שלך. כפי שנבאר לקמן, טעמו של מי שמתיר הורדה מאתרי שיתוף הוא שזכויות יוצרים מוגנות רק מכוח החוק, על פי הכלל דינא דמלכותא – דינא, ובמקום שהחוק אינו נאכף הוא בטל.

ואולם במכירת הדיסקים יש בעיה כפולה: האחת, בנוגע למכירת דיסקים מועתקים כן מתבצעת אכיפה מסוימת, והשנייה, הדבר ככל הנראה אסור מן הדין ללא צורך בתקנה, ואז אין משמעות לשאלה מה מקובל (כשם שנוהג לגנוב אינו מתיר את איסור גניבה).

סיוע בהעתקת תוכנה לצורך מסחרי

ש 1. לידיד שלי, שאיני יכולה לסרב לו, נודע כי יש לי אפשרות להשיג תוכנה מסוימת. חשבתי שזה לשימושו האישי, אך התברר לי שהוא מעוניין לצרוב אותו ולהתקין אותו אצל אחרים בתשלום. לא אמרתי לו כן מוחלט, אלא אמרתי לו שאבדוק האם אני יכולה להשיג לו.

אני מרגישה שזה לא בסדר, אך איני יודעת איך לסרב. מה לעשות? פתאום להגיד שאיני יכולה? לשקר ולומר שהאדם שיש לו את התוכנה לא מוכן לתת יותר? הרי הוא יכול למצוא פתרון, כגון: להעביר אליו דיסקים שיצרו אצלו.

2. הבנתי שיש מחלוקת בעניין דיסק צרוב, כי מותר לאדם שקנה את הדיסק לתת לאחרים. האם זה נכון?

ת אסור להעתיק תוכנה לצורך מסחרי מבלי לשלם. ולכן, אסור לך לסייע לו, כשם שאסור לסייע לאדם שמבקש לעבור עבירה.

למרות שמדובר באדם קרוב ובעל סמכות אין זה מתיר לעבור על איסורים. אולם, כיון שאת מרגישה שאינך יכולה לומר לו את האמת, תוכלי לומר לו שמי שמחזיק בתוכנה אינו מסכים לשתף פעולה, כיוון שמותר על פי ההלכה לשקר כדי להינצל מאיסור (כף החיים תקסה, לו). ומוטב שתדברי עם אותו אדם שהתוכנה ברשותו ותסבירי לו שעליו לסרב לשתף פעולה, כך שבעצם תאמרי את האמת.

העתקת מוסיקה לצורך הוראת מחול

ש אני מתחילה כעת לעסוק במוסיקה במסגרת לימודי תנועה ומחול, ובמקצועי אזדקק לסוגי מוסיקה שונים (בעיקר חלק מדיסקים, כלומר, רצועות "טרקים" בודדים). אני צריכה לאסוף אוסף של מוסיקה לעבודה. האם מותר לי לצרוב דיסקים (שלמים או רק רצועות בודדות) לצורך עבודתי בלבד?

ת אין להשתמש לצורך עבודה בשירים מועתקים, מה גם שכיום ניתן לרכוש באינטרנט שירים בודדים במחיר סביר.

העתקת שיעורים והפצתם בתשלום

ש יש בידי סט של דיסקים לשמיעה ובהם הלכות פסח. קיבלתי את הדיסקים בחינם מרב אחד בשכונתי. אני יודע שבדרך כלל אסור לצרוב דיסקים, אבל האם במצב כזה שגם קיבלתי בחינם וגם זה להפיץ הלכות יהיה מותר?

אם מותר לצרוב, האם יהיה מותר גם לבקש ממי שאני נותן לו עותק של הדיסק תשלום קטן בשביל הדיסק הריק שעלה לי כסף, ואולי גם לתת חלק מהתשלום לצדקה?

תודה מראש. אגב, הסיבה לדחיפות היא, כי אם מותר לי לצרוב אני רוצה להתחיל מהר!

ת עליך לברר האם יש זכויות יוצרים על השיעורים. אם מדובר בשיעורים ללא זכויות או שהדובר מעוניין שיופצו ככל היותר, אז יש אכן מצווה להפיץ אותם. במקרה כזה, בוודאי שאין בעיה לגבות את מחיר העלות כולל שעות העבודה שלך. מסתבר שאסור לגבות סכום גבוה יותר מהמקובל על עבודה כזו, כיון שבמקרה שיש רווחים היוצר אינו מוחל על זכותו לקבל חלק מהרווחים (עמק המשפט חלק ד, סימן לו, אות יט).

אולם, אם תגלה שמדובר בדיסק שיש עליו זכויות יוצרים, אין להפיץ אותו, כיון שזיכוי הרבים בלימוד הלכה, יוצא בהפסד של המזכה שנכשל ומכשיל את הרבים בספק איסורי ממון.

שימוש זמני בתוכנה מועתקת לצורך בדיקה

ש לאחרונה עברתי קורס בעריכת וידאו, התוכנה שלמדתי להשתמש בה עולה בסביבות 500 דולר. בכוונתי לקנות אותה באופן חוקי כאשר אכנס לתחום מבחינה מקצועית. שאלתי היא – האם מותר לי בינתיים להוריד אותה מהאינטרנט כדי להתאמן בבית עד שאהיה בטוחה שאני רוצה לעסוק בתחום עם תוכנה זו? קצת מרתיע אותי להוציא סכום גדול אם אני לא בטוחה שבאמת אשתמש בה.

ת אם מדובר בשימוש זמני לצורך בדיקה ולא בשימוש מסחרי נראה שהדבר מותר. אבל אם כוונתך להתאמן על מנת לשפר את יכולתך, הרי שזהו שימוש מסחרי (כיון שבעתיד תוכלי להפיק רווחים בכישוריך) ועל כן צריך לרכוש את התוכנה.

מערכת הפעלה למחשב ללא רישיון

ש באתי לחנות מחשבים, ביקשתי מהמוכר לקנות מערכת הפעלה של מיקרוסופט הוא נתן לי דיסק וחוברת שעליה יש מסגרת עם ה"קוד של המוצר". הדיסק הוא דיסק של מערכת ההפעלה של מיקרוסופט בגרסה אנגלית בלבד, והחוברת שעליה ה"קוד" מיועדת לתקליטור בעברית בלבד. זאת אומרת שבמקור התקליטור והחוברת האלה לא באו ביחד.

התקשרתי לחברה ונאמר לי שבגלל חוסר ההתאמה בין התקליטור לחוברת עם ה"קוד", אסור לי להשתמש בהם. המוכר אמר שכבר עברה שנה בערך והוא לא יקבל את זה חזרה, גם אם אני אביא את הקבלה, כי יתכן שהוא אכן נתן לי תוכנה עם רישיון חוקי ואני טועה.

מה לעשות? האם אסור לי להשתמש?

ת מבירור שערכנו עולה שלכל תוכנה חוקית מצורף רישיון. על כן אם אין לתוכנה רישיון – הרי שרומית על ידי המוכר. מבחינה הלכתית תוכל להשתמש בדיסק שבידך מדין "תקנת השוק", המגנה על קונה מגנב בתום לב, ומאפשרת לו להשתמש בגניבה כל זמן שלא פוצה על ידי מי שנגנבה ממנו (שו"ע חו"מ שנו, ב).

שימוש בשיר על ידי צלם אירועים כמוזיקת רקע

ש האם צלם אירועים המעוניין לערוך קליפים מהאירוע כשברקע שיר אחד או שניים מדיסק מקורי של זמר, צריך לרכוש את הדיסק או שמותר לו לצרוב את השירים בהם הוא מעוניין להשתמש?

ת אין להוסיף שירים לקליפ, גם אם קנית את הדיסק. אולם תוכל להוריד את השיר מאתר חוקי תמורת תשלום ולהוסיף אותו לקליפ, או לחילופין לקנות את הדיסק עבור הלקוח.

שמירה על זכויות יוצרים באינטרנט

רשת האינטרנט מאפשרת הפצת מידע בהיקפים עצומים. עם התגברות התופעה נוצר צורך להרחיב את המאבק להגנת זכויות היוצרים, בעיקר בהקשר של אתרי שיתוף קבצים. אתר שיתוף קבצים הוא אתר אינטרנט שמאפשר העלאת תכנים על ידי הגולשים, לשימוש של שאר הגולשים. כמובן כל אחד יכול להשתמש באתרי שיתוף קבצים כדי להעלות תכנים שלו, כגון, תמונות, לרשת לטובת הציבור.

משמעות הדבר היא שברגע שדיסק של מוסיקה יוצא לשוק, יכול אדם לקנות את הדיסק ולהעלות את תכניו לאתר שיתוף ומיליוני בני אדם מכל העולם יכולים להוריד את הדיסק. באותו אופן מועלים לרשת סרטים (חלקם מצולמים במצלמה על ידי צופים בקולנוע), ספרים, ותכנים נוספים.

בשנים האחרונות מתנהל בעולם מאבק משפטי כנגד מפעילי אתרי שיתוף קבצים, ורבים מהאתרים המובילים נסגרו או שהחלו לגבות תשלום עבור הורדת הקבצים. טענתם של מפעילי האתרים שהם מהווים בסך הכל צינור להעברת מידע על ידי הגולשים לא התקבלה.

מבחינה הלכתית, ישנה גישה שאין איסור בהורדת תכנים מהאינטרנט²:

אין שליטה על מה שנמצא זכויות יוצרים באינטרנט, כמו שאין שליטה על מה שמשודר ברדיו וכל אחד יכול להקליט שירים מהרדיו. ולכן כמו "אבידה ששטפה נהר" שהיא נחשבת כהפקר וברור שבעליה התייאש ממנה ולכן היא מותרת לכל, כך גם שיר שנמצא באינטרנט הוא מופקר ומותר לכל.

2. הרב דוב ליאור, מתוך אתר ישיבה: <http://bit.ly/horadat>.

בהזדמנות אחרת הבהיר הרב דוב ליאור כי הוא סבור שזכויות יוצרים מוגנות על פי החוק, שיש לו תוקף הלכתי. אולם, כיון שהחוק כלל אינו נאכף הוא איננו מחייב. לדבריו, ההוכחה מ"אבידה ששטפה נהר" היא רק בגדר דוגמה ולא מקור. הרב הוסיף ששימוש ללא תשלום בוודאי שאינו ראוי, ומי שמעלה את התכנים לאתר שיתוף עושה מעשה נבלה (וראו עוד הרב שמואל אריאל "האם האינטרנט הוא "זוטו של ים"? (צהר לג, תמוז תשס"ח, עמ' 81, ובתגובה למאמר).

עמדתנו היא שהורדה של תכנים מהאינטרנט בוודאי איננה ראויה. בנוסף, המאמץ החוקי הבינלאומי בשנים האחרונות כנגד אתרי שיתוף קבצים גרם לכך שאתרים כאלה פועלים באופן מוסתר ולא בריש גלי, ולכן קשה לומר שהתקנה לחלוטין אינה נאכפת. בהתאם לכך, התשובות הבאות אינן עוסקות בשאלת ההורדה מהאינטרנט, אלא מניחות שהדבר אסור ומתמקדות בפרטים הייחודיים שמעלה השואל.

הורדת תוכנות ושירים מהאינטרנט

ברצוני לברר את נושא זכויות היוצרים בנוגע למספר שאלות מעשיות:

1. מה גדרו של האינטרנט בהלכה מצד זה שהוא מאגר גדול של מידע חוקי ושאינו חוקי?

דהיינו: מספר רב של אנשים העלו לאינטרנט שירים, שיעורים, תוכנות וסרטים רבים בצורות שונות בעיקר לא חוקיות, פירוש: אנשים לקחו תכנים שנכתב עליהם "כל הזכויות שמורות", וכן "אין להעתיק, לצלם" וכו', והעלו אותם לאינטרנט. האם מותר להעתיק דרך האינטרנט תוכנות, שירים, שיעורים, סרטים? האם יש הבדל בין הפרטים שציינתי?

כמו כן האם יש מקום לחלק:

2. בין שיר בודד לדיסק או קלטת שלמה?

3. האם הייתי קונה דיסק/קלטת/סרט זה או לא?

4. בין תוכנות מגרסה ישנה לגרסה חדשה יותר?

האם מותר שחבר שלי יוריד שירים מתוכנת שיתוף קבצים, ישלח לי ואני אשמע אותם ב־mp3 (לא לצורך מסחרי)?

ש

ת

1. מאז שנת 2000 מתנהל בישראל ובעולם כולו מאבק משפטי באתרי שיתוף הקבצים שמפרסמים תכנים תוך פגיעה בזכויות יוצרים. מאז, נסגרו רוב האתרים המוכרים, ושיתוף קבצים מתנהל באופן נסתר יחסית, אבל עדיין בהיקפים גדולים. אולם התרחבות האכיפה וסגירת האתרים הגדולים הביאו לכך ששיתוף קבצים הפך למעין "עולם תחתון", ולכן האיסור החוקי וההלכתי חזר למקומו. כעת נדון בפרטי השאלה:

2. הבחנה בין שיר בודד ודיסק שלם – כיום יש אפשרות לקנות שירים בודדים באתרים חוקיים באינטרנט, ולכן אין הבדל.

3. לאדם שלא היה קונה את הדיסק – כאמור לעיל, ישנה מחלוקת האם במצב כזה מותר להעתיק, מדברי הרב ח"ד הלוי משמע שמותר (שו"ת עשה לך רב, ח"ו, סימן צד) אלא שלעתים זוהי "עצת היצר" כלשונו, כדי להתיר העתקה, ובספר עמק המשפט (חלק ד, סימן כח) אסר. על דברים כאלה נכון לומר שהם מסורים ללבו של אדם, ו"מה ששנוא עליך – לא תעשה לחברך".

4. גרסה ישנה – במקרה שמדובר ביצירה שאינה נמכרת יותר נראה שמותר להעתיק (שו"ת ציץ אליעזר חלק כ, סימן נא; עמק המשפט חלק ד, סימן לה, אות ר) אולם כאשר יצא ספר חדש ישלם לבעל הזכויות.

לגבי העתקת גרסאות ישנות שלא נמכרות עוד, משעה שיצאה גרסה חדשה – יש מחמירים (עמק המשפט שם, בשם הרב יוסף ש. אלישיב), ויש מקילים (בשם הרב מרדכי אליהו).

למעלה כתבנו שעל פי הגישה שמחייבת את המעתיק בתשלום עבור הנאה, יש מקום לומר שהתשלום על גרסה ישנה יהיה על פי שווי התוכנה בשוק

החופשי (בשוק יד שניה, שהוא בדרך כלל נמוך בהרבה ממחיר תוכנה חדשה).

שימוש בתמונה מפורום

ש הנני משתתף קבוע באחד הפורומים באינטרנט והבאתי לחברים בפורום, תמונות שצילמתי מאיזה אירוע לא־פרטי. מישהו מחברי הפורום הפנה את תשומת לבי כי אתר יהודי דתי מחו"ל העתיק את התמונות שהיו תחת שם המשתמש שלי ופרסם אותן עם כיתוב על כל תמונה, דבר שעושה את הרושם כאילו צלם מערכת של האתר צילם זאת או שהם קנו את התמונות בכסף מלא.

ברור שאם היו מבקשים ממני את התמונות הייתי דורש תשלום על כך, למרות שפרסמתי אותן בעצמי. הסיבה שפרסמתי אותן הייתה כדי לעניין את הציבור ולגרום לו להגיב, ולא בשביל שיעשו בזה שימוש עסקי.

בררתי זאת במחלקה המשפטית עם עו"ד והצגתי לפניו את כל הנתונים והוא אמר לי שישנה הפרת זכויות ברורה. שאלתי היא, האם לפי ההלכה הם חייבים לי תשלום ופיצוי או שזה רק מעשה לא ראוי והם פטורים לגמרי?

ת בהקדמה עסקנו בגישות השונות ביחס לזכויות יוצרים. לגבי עצם השאלה האם על פי ההלכה יש זכויות יוצרים על תמונה, בספר עמק המשפט הסתפק בדבר (חלק ד עמ' תרנ), אמנם בחוק (חוק זכויות יוצרים תשס"ח-2007, פרק ההגדרות) נקבע שיש זכויות יוצרים גם על תמונה. כעת עולות שתי שאלות: (א) האם זכותך לדרוש את פרסום שמך לצד התמונה? (ב) האם זכותך לתבוע כסף עקב פרסום ללא רשותך?

לגבי פרסום שמך – על פי החוק קיימת חובה להזכיר את שמו של היוצר (שם, סעיף 46(1)) והפרה של חובה זו מאפשרת תביעת נזיקין (שם, סעיף 52). על פי ההלכה תביעה כזו צריכה לידון בבית דין (שו"ת מהריא"ז ענייל, ד).

בספר שדי חמד (מערכת האל"ף כללים, פאת השדה אות קמג) הביא מקורות רבים התוקפים בחריפות אדם המפרסם חידושי תורה של אחרים כאילו הם שלו. וכך פסק להלכה גם הש"ך (יו"ד רמב, מג). החת"ם סופר (חולין קד, ב, ד"ה ותאמר) קבע להלכה על פי דברי חז"ל אודות דברי אסתר לאחשורוש שחייב אדם להגיד דבר בשם אומרו, ומכאן שחובה זו קיימת בכל תחום, ובכלל זה בנושא בו עוסקת השאלה, שהרי אסתר לא מסרה לו דברי תורה. בנוסף, כאמור לעיל, הדבר נאסר גם בחוק. לכן למעשה נראה שזכותך לתבוע את פרסום שמך באופן ברור.

פיצוי עבור פרסום התמונה – אם מדובר באתר ללא כוונת רווח (כולל רווח מפרסומות) אין מקום לדרוש פיצוי, שהרי אתה לא התכוונת להרוויח מהפרסום, ואין אדם אחר שמרוויח ממנו. אם מדובר באתר שיש ממנו רווחים אזי נראה שאתה זכאי לחלקך ברווחים (עמק המשפט חלק ד, סימן לה, אות קצט).

אמנם, יתכן שיש נסיבות מיוחדות המשנות את הדין, ולכן בכל מקרה, תוכל לתבוע בבית דין גם את הסרת התמונה ו/או פיצוי או קנס כספי והדבר יישקל על ידי בית הדין.

הורדת ספר מהאינטרנט

ש האם מבחינה הלכתית מותר להוריד ספר מהאינטרנט לצורך שימוש אישי. חיפשי פרטים על ספר לימוד מסוים ומצאתי גרסה שלו כקובץ להורדה. יש לציין שהגרסה נמצאה להורדה באתר אינטרנט (לא אתר רשמי) אך לא ממשמש ספציפי שמאפשר העתקה ממנו. לא ידוע לי האם כוונת הכותב לאפשר להוריד את הספר כקובץ או שגם זה בתשלום.

ת אין להוריד מהאינטרנט חומרים המוגנים בזכויות יוצרים. כמוכן אם בעל הזכויות מרשה להוריד את יצירתו, מותר לעשות זאת. בדרך כלל הסימן לכך שההורדה מותרת היא, שהחומר נמצא באתר מוכר.

הורדת שירים של גוי מהאינטרנט

האם שירים, שאינם של יהודים, המופצים ברשת, מותרים בהורדה (זה נשמע כמו אבידה)?

לגבי הורדת שירים מהאינטרנט ראו בתשובות הקודמות. גם העובדה שמדובר ביוצר שאינו יהודי אינה סיבה להתיר (ראו באריכות עמק המשפט חלק ד, סימן לה, אות רו, שהביא גם גישות מקילות): אם ננקוט שהפרת זכויות דינה כגזל או מכוח דין "נהנה" שמסונף לאיסור גזל (עמק המשפט שם), הרי גם גזל הגוי אסור (שו"ע חו"מ שמח, ב; שנט, א). ואם ננקוט שההפרה אסורה בגלל החוק ומכוח "דינא דמלכותא – דינא", בודאי שאין להבדיל בין יצירה של יהודי ליצירה של גויים בחו"ל.

הקלטת שירים מהרדיו והורדה מהאינטרנט

אני אדם דתי כבן 18 שמנסה להתחזק כמה שיותר ויש לי בעיה קטנה עם העניין של זכויות יוצרים. בעברי הייתי מוריד תוכנות ומשחקים מהאינטרנט, ובזמן התחזקותי בדת נודע לי שזכויות יוצרים יכולות לגרום לי לגרום לעבירה של גזל. ניסיתי לברר את העניין בכוחות עצמי ובעזרה של חברים. שמעתי דעות רבות ואף הופניתי לספר הנקרא "זכויות יוצרים", ספר עבה ביותר שלא ממש הצלחתי להבין מה מסקנתו הסופית.

ישנן טענות שקובעות שאם ממילא אינני מתכוון לקנות את התוכנה או המשחק אז אני בעצם לא גורם שום גזל, וטענות אחרות אומרות שאין זכויות יוצרים בקניין רוחני, ולעומת דעות אלו שמעתי שזה עדיין עבירה של גזל כי אני עלול לגרום נזק לממון של אדם אחר, ועוד בעיות אחרות שאוסרות העתקה של דבר בעל זכויות יוצרים.

נושא זה מעסיק ומטריד אותי רבות בזמן האחרון ואיני מוצא תשובה סופית, האם מותר לי להוריד תוכנות ויצירות שיש עליהם זכויות יוצרים כגון שירים? הלא אני יכול להקליט את השירים מהרדיו, אז מדוע אינני רשאי להוריד מהאינטרנט? ישנם אתרים חוקיים שמאפשרים שמיעה חנימית של שירים (לא הורדה) אז מה זה משנה אם אני שומע כל היום מוזיקה באתר או שאני מוריד ושומע מהמחשב? שאלתי היא אם כן, האם מותר לי להוריד תוכנות, שירים ומשחקים עם זכויות יוצרים?

ת אכן ישנן גישות שונות בנושא זכויות יוצרים (ראו בהקדמה). גם אם השירים שאתה מעוניין בהם מושמעים ברדיו אין זו סיבה להתיר את הורדתם מהאינטרנט, שכן בדרך כלל מועברים תמלוגים לזמר עבור השמעת השיר ברדיו, וכמובן שאין הוא מקבל דבר על שיר שנמצא באינטרנט. כמו כן הקלטה מרדיו היא בדרך כלל פחות נוחה ולעתים הקריינים מדברים ברקע ובכך מונעים את ההקלטה, בעוד שהקלטה דרך האינטרנט היא באיכות גבוהה וללא הפרעות, וזו הסיבה שאתה מעדיף להוריד את השירים ולא לשמוע אותם בדרך זו.

ננתח את היחס להקלטה מהרדיו לפי הגישות השונות: לפי הגישה הרואה בהקלטה גזל, כיוון שהיוצר כבר קיבל תשלום על השידור ברדיו, מסתבר שהוא אינו מתנגד להקלטת השירים, ולכן הקלטה מהרדיו מותרת. לפי הגישה הרואה בהעתקה הנאה, המקליט מהרדיו יהיה פטור מתשלום מכיוון שהיוצר כבר קיבל תשלום על ההשמעה ומכיוון שאיכות ההקלטה אינה טובה ואין בה הנאה כלכלית משמעותית. וכן על פי הגישה שהעתקה אסורה על פי הוראות החוק, כאמור למעלה, מותר להקליט, מכיוון שהחוק אינו אוסר העתקת קלטת של שירים, ולדעתנו נראה שאין הבדל בין קלטת להקלטה דיגיטלית של שיר. לשיטה זו מותר להעתיק שירים בכל מדיה. אמנם, החוק אוסר הפעלת אתרי שיתוף, כך שמי שמוריד שיר מאתר כזה מסייע בידי עוברי עבירה כיוון שהוא מסייע למפעיל האתר למכור פרסומות ולהרוויח.

הקלטת שיעור מהאזנה ישירה באינטרנט

ש באחד מאתרי האינטרנט כתוב שאסור להוריד בכל צורה שהיא חומר מהאתר, בין היתר כיון שהורדה על ידי תוכנות שמתחברות לאינטרנט מעמיסה על האתר וגורמת לשיבושים ולהאטה בשידור או לקפיאת התמונה, ולביטול תורה לצופים. באתר ישנם שידורים ישירים ושידורים חוזרים של דרשות. הדרשות הן תורניות בלבד, כפי שהדרשה צולמה – כך היא מופיעה. השאלה היא, האם מותר לי להקליט באודיו את השידורים שהם דברי תורה בלבד בתוכנה שמקליטה מהמחשב. אני מדגיש שלא מדובר בהורדה של השידור, אין שום התחברות לאתר עצמו ולכן אין שום הפרעה לצופים, במחשב שלי יש תוכנת הקלטה עצמאית שמקליטה שנייה אחרי שנייה מה שהיא שומעת, בדיוק כמו שאחבר טייפ חיצוני ליד הרמקול של המחשב ואקליט. כוונתי לשמוע אחר כך בדיסק בבית או ברכב או אף לשמוע במחשב בזמן שנוח לי ללא תמונה (לעתים אני מקליט שידור ישיר באתר ושומע אותו אחר כך, מתי שבא לי).

הדבר נראה לי מותר כיון שכמדומני אין זכויות יוצרים על דברי תורה. ראוי לציין שיש השקעה בציוד בהקלטות ובשידור, אבל ממילא ניתן לראות את השידורים בשידור ישיר או בשידור חוזר ללא תשלום. יחד עם זאת מפעילי האתר מעוניינים למכור את השידורים, אבל האם הקלטה של דברי תורה בשידור ישיר או בשידור חוזר ללא הורדה תחשב כהקלטה מרדיו?

ת כבר התבאר שגם על דרכי ההפצה של דברי תורה יש זכויות יוצרים. במקרה זה האתר מאפשר האזנה ישירה וגובה תשלום עבור הורדת הקבצים. על פניו אין סיבה להתיר הורדה של קבצים ללא תשלום כיון שיש בכך פגיעה במכירות של בעלי האתר. נפרט את הדברים לפי שלוש הגישות שהובאו למעלה:

על פי גישת "הגזל" הדבר אסור, כי השימוש בתוכן נעשה ללא רשות הבעלים.

על פי גישת "ההנאה" הקלטת שיר משמעותה הנאה מעבודתם של בעלי האתר (מעבר להנאה שיש בהאזנה ישירה), ועל כך יש לשלם. על פי גישת "החוק" יתכן שהדבר מותר כיון שזה דומה להעתקת קלטת, שהחוק הוציא מן הכלל. מובן שאם מנהלי האתר יבהירו שאין להם בעיה שתוריד באופן שאתה מציע – הדבר מותר.

מתכון באינטרנט

1. האם מותר להשתמש במתכון מהאינטרנט שהועתק מספר מסוים? (כנראה ללא רשות המחבר, אך שמו מוזכר)
2. האם מותר להשתמש במתכונים המפורסמים באינטרנט ששם המחבר (המקורי) לא כתוב בהם?

העיקרון הבסיסי קובע שיש הגנה על דרך הצגת הרעיון אבל אין הגנה על הרעיון עצמו. לכן כל אחד יכול להכין אוכל על פי מתכון שהמציא אדם אחר, השאלה היא האם אופן הצגת המתכון הועתק מספר ללא רשות.

1. הנחת היסוד שהמתכון הועתק ללא רשות צריכה בדיקה, ואין חזקה שהדבר נעשה כך. להיפך, אם מדובר באתר מסודר שמקפיד על כללי החוק, מסתבר שניתנה רשות להעתקה ואולי הדבר נעשה כפרסומת לספר. כמו כן יש דיון רחב בפוסקים לגבי העתקה חלקית של יצירה (הובאה בעמ' 250, בנוגע לצילום מספרים) ויתכן שמתכון אחד מספר שלם אינו נחשב פגיעה בזכויות היוצרים של המחבר ועל כן יש מקום להקל שהרי אין ודאות שהדבר נעשה ללא רשות.

2. אזכור שמו של היוצר הוא חובה על פי החוק (הזכות המוסרית) וראוי גם על פי ההלכה (מסכת כלה רבתי ב, טו). מעבר לכך העלמת שם המחבר כבר מעוררת חשד של ממש שהפרסום נעשה ללא רשות. אמנם, ייתכן שמדובר במתכון מקובל או מפורסם, ואז גם למי שפרסם אותו בספר אין עליו בעלות.

יצירת עותק לאחר קנייה

צריבת דיסקים שאבדו

לילדי יש קופסת דיסקים ובה כ-30 דיסקים מקוריים, שניקנו כדת וכדין. במהלך טיול משפחתי הקופסה הלכה לאיבוד. ברצוני לדעת אם ישנו היתר להעתיק מחברים את אותם הדיסקים שהיו לנו כבר.

ש1

בעבר קניתי דיסק של סרט והוא אבד לי, האם מותר לי להוריד אותו מהאינטרנט ולצרוב אותו?

ש2

קרו לנו מספר מקרים שקנינו דיסקים עם סרטים לצפייה למחשב לילדים אך לאחר תקופה הם נשרטו ואף נשברו. האם מותר לי כשאני קונה לצרוב לעצמי בלבד עותק נוסף על מנת להשתמש במקרה הצורך?

ש3

נראה לנו שמותר להעתיק מחדש את הדיסקים, זאת, על פי גישתנו הכללית בנושא הגנה על זכויות יוצרים. כאמור, ישנה מחלוקת האם ומדוע יש הגנה על זכויות יוצרים: יש שסברו שהעתקה היא בגדר גזל (שו"ת שואל ומשיב מהדורה א, חלק א, מד), ויש שסברו (נודע ביהודה, מהדורה תנינא – חו"מ סימן כד) שהדבר אסור כיון שאדם נהנה מעבודתו של אחר ללא תשלום. אחרים סברו שיש לאוסרה על ידי תקנה (שו"ת חתם סופר ה, חו"מ סימן עט). מבין הסוברים שיש צורך בתקנה יש שאמרו שחוקי המדינה והאמנות הבין לאומיות הם בגדר תקנה ויש שאמרו שאין להם תוקף (ראה למשל שו"ת יביע אומר ז, חו"מ ט).

ת

על פי השיטה שהעתקה כמוה כגזל יתכן שאסור לכם להעתיק, כיון שהעותק שלכם אבד ובכך איבדתם את זכותכם לשימוש. לעומת זאת, על פי הגישה המחייבת תשלום עבור הנאה, כבר שילמתם עבור ההנאה, ולכן הדבר מותר.

כך גם על פי הגישה הסוברת שיש צורך בתקנה, אין סיבה לתקן תקנה שתמנע מאדם שכבר שילם את השימוש, גם אם הדיסק המקורי אבד. ברוח זו הרב יעקב אברהם כהן (עמק המשפט, ד, עמ' תרד) דן בהעתקת דיסק לצורך גיבוי, ונשאר בספק על פי השיטה הרואה בכך גזל ממש, אולם, בהעתקה מדיסק לדיסק הקשיח – התיר. גם עמדת החוק בעניין (סעיף 24 לחוק זכויות היוצרים תשס"ח-2007) היא שמותר ליצור עותק גיבוי. לפיכך, נראה שכיון שקנייתם דיסק מקורי והוא אבד, מותר לכם להעתיק את הדיסק מאדם אחר.

העתקת דיסקים שנקנו

ש דבר נוסף, דיסקים לשמיעה שקנינו ובעלי לקח לרכב, האם מותר לי לצרוב עותק נוסף שישאר בבית? כמובן חשוב להדגיש שאת הדיסקים קנינו בכספנו.

ת העיקרון הוא: העתקה לצורך שימוש נוסף אסורה לכן נראה שיש מקום להחמיר ולהימנע משימוש בו זמנית בדיסק המקורי ובדיסק הגיבוי. לעומת זאת יצירת עותק נוסף לשימוש בייסורה, העובדה שההעתקה מקילה על השימוש ברכב איננה נראית לנו כפגיעה בזכויות היוצר. וכן הורה ובא הרב מרדכי אליהו זצ"ל.

העתקת דיסקים אישית לצורך שימוש כפול

ש לא הבנתי למה כתבתם שאסור לשכפל דיסק של עצמך שקנית כחוק ובכסף מלא לשימוש עצמי, למשל דיסק אחד לבית ואחד לרכב לשם הנחות (ואפילו אם אני אשמע בבית ואשתי תשמע ברכב בו זמנית) כי הרי אין כאן גזל – ברור שלא נקנה עוד דיסק, זה רק עניין של נוחות ולכן הפרנסה של

המוכר לא נפגעת (וידוע לי שיש מחלוקות פוסקים בעניין) בכל אופן מה ההיגיון לאסור?

ת הקונה משלם עבור הזכות להשתמש בגרסה אחת של היצירה ולא יותר. שימוש כפול במקביל מחייב קנייה של עותק נוסף כיון שההנאה כפולה. אמנם בדרך הכלל הסיכוי שאותו שיר יישמע בשני מקומות באותו זמן קטן מאד, ולכן בפועל אין בעיה. אבל כאשר מדובר בתוכנת מחשב בסיסית (כגון, מערכת הפעלה) נראה שיש צורך בשני עותקים.

בנוגע לטענתך, שלא היית קונה שני עותקים בכל מקרה, נחלקו אחרונים. מדברי הרב ח"ד הלוי (שו"ת עשה לך רב, ח"ו, סימן צד) משמע שבמקרה כזה העתקה מותרת, וכאמור הוא כותב שלעתים זוהי "עצת היצר" כדי להתיר העתקה. לעומת זאת, בספר עמק המשפט (חלק ד, סימן כח) אסר.

העתקת דיסק מוסיקה למחשב

ש האם מותר להעתיק דיסק חוקי של מוסיקה שבבעלותי למחשב ולשמוע מהמחשב מתי שארצה מבלי שאצטרך להכניס את הדיסק עצמו כל פעם למחשב?

ת כפי שכתבנו בנוגע ליצירת עותק נוסף, בוודאי שאין בעיה ליצור עותק של דיסק שנקנה כדין, ובלבד שייעשה שימוש בעותק אחד בלבד כל פעם. באופן כזה אין פגיעה בזכויות היוצר.

יצירת עותק נוסף לשימוש פרטי

ש 1. האם מותר לשכפל דיסק מקורי שהוא למעשה קניין שלי של אשתי ושל הילדים שלי, לשימוש עצמי, כך שאחד יהיה בבית ואחד באוטו? האם מותר לשכפל דיסק מקורי לשימוש עצמי, כך שדיסק אחד יהיה ברכב שלי ודיסק אחד יהיה ברכב של האשה, אף שיתכן שנשמע את הדיסק באותו זמן? ראוי

לציין שוודאי לא היינו קונים שני דיסקים רק בשביל שכל אחד יוכל לשמוע ברכב אחר.

2. חס ושלום לא על אף אחד, אם זוג מתגרש האם מותר להם לשכפל דיסקים משותפים, או שיצטרכו להתפשר ולוותר ורק אחד יקח דיסק מסוים.

1. שיכפול דיסק שעומד להתקלקל או כשהדיסק הקודם אבד מותר לפי שלוש השיטות שנזכרו לעיל, כיון שהיוצר כבר קיבל תשלום עבור הזכויות שלו.

העתקה של שירים לצורך שימוש פרטי, אינה אסורה על פי החוק. לפי גישת "ההנאה" אם מקפידים להשתמש כל פעם רק בעותק אחד (כיון שאין הנאה כפולה מאותה יצירה) מותר להעתיק. אולם, על פי גישת "הגזל" נראה שהדבר אסור. להלכה נראה לנו שאין להחמיר כאשר בכל פעם נעשה שימוש בעותק אחד. וראו עוד עמק המשפט (ד, עמ' תרג בשם הרב קרליץ), שמבחין בין תוכנה שאסור ליצור ממנה עותק נוסף, לבין שירים שמותר (כאמור, הבחנה כזו קיימת גם בחוק).

2. גירושין אינם מתירים שכפול, אלא יש לפעול על פי התשובה בסעיף הקודם.

נזיקין

נזיקין

מבוא

חשיבותם המיוחדת של דיני הנזיקין במערכת הדינים של חושן משפט באה לידי ביטוי בדברי הגמרא (בבא קמא ל, א):

תנו רבנן: חסידים הראשונים היו מצניעים קוצותיהם וזכוכיותיהם בתוך שדותיהן ומעמיקים להן ג' טפחים, כדי שלא יעכב המחרישה. רב ששת שדי להו בנורא [=משליך אותם לאש]. רבא שדי להו בדגלת [=משליך אותם לנהר דגלת]. אמר רב יהודה: האי מאן דבעי למהוי חסידא, לקיים מילי דנזיקין [=מי שרוצה להיות חסיד, יקיים את דיני נזיקין]...

לדברי הגמרא מי שמקפיד שלא לגרום נזק ראוי להיקרא חסיד כך הסביר רבי יהונתן מלוניל (ב"ק שם) את הקשר בין הדברים:

מילי דנזקין, בחסידים אלה שהיו חוששין אף לדבר שאינו רגיל כדי שיתרחקו מהיזק הבריות... שישמר מהיזק חבירו בכוונה ושלא בכוונה...

המאירי (בבא קמא שם) מסכם את הכלל העולה מגמרא זו, שהוא היסוד לדיני נזיקין:

ועל דרך זה ראוי להזהר לבער מביתו ומרשותו כל דבר המזיק, ושישער בעצמו איזה היזק קרוב לצאת מתוך ביתו וישתדל להרחיקו. על זה אמרו: "האי מאן דבעי למהוי חסידא לקיים מילי דנזיקין"...

ובתוספות (בבא קמא כג, א, ד"ה ולחייב) כתבו:

ונראה מכאן לדקדק דיותר יש לאדם לזהר עצמו שלא יזיק
אחרים משלא יזק.
וכן פסק הרמב"ם (נזקי ממון ה, א):
מפני שאסור לאדם להזיק ולשלם מה שהזיק. אפילו לגרום
לנזק אסור.
נמצא שהזהירות מגרימת נזק עושה את האדם ל"חסיד" אמיתי, לפי
המושגים של חז"ל.¹
את השאלות חילקנו לשני נושאים:
האיסור להזיק – מה הן הפעולות שנכללות באיסור נזק, והאם יש מצבים
בהם רשאי אדם להזיק.
אחריות בנזיקין – רמת האחריות הנדרשת כדי למנוע נזק.
תשלומי נזיקין – על מה משלמים תשלומי נזיקין וכיצד מעריכים את שיעור
הנזק.

1. אמנם ראו נימוקי יוסף (ב"ק יד, א, בדפי הרי"ף, ד"ה הא; מובא בסמ"ע שעת, א) שביאר "מילי דנזיקין": "כל הדינים האמורים בתלתא בבות, דהיינו נזיקין וגזל והשבת אבדה ורבית ואונאה". וראו ברמ"ה ב"ב פרק ב' ובספר שיעורי ר' שמעון שקופ, ב"ק אות א, ועוד, שיש איסור מן התורה גם למזיק בגרמא וגם למי שאומר "אזיק ואשלם". והוא מדין "ואהבת לרעך כמוך".

האיסור להזיק

מבוא

האיסור להזיק מחייב את האדם לשמור על עצמו ועל רכושו שלא יגרום נזק בכוונה או שלא בכוונה. במקורו של האיסור נאמרו מספר דעות בראשונים. רבנו יונה (פירוש למסכת אבות א, א) כותב:

שהתורה בפירושה ניתנה שאם לא כן אי אפשר למידע ביה, שהרי כתוב "לא תגזול" וכל נזיקין בכלל אותו הלאו והן הן התורה שהיה קבלת משה בסיני אע"פ שלא נכתבו.

גם מדברי בעל הטורים (חו"מ סימן שעח) עולה שמקור האיסור להזיק הוא באיסור לגזול (וכן הוא גם בחיבורו של תלמיד הרשב"א "תורת המנחה", פרשת משפטים).

הרמ"ה (בבא בתרא פרק ב, אות קז) מציע שני מקורות לאיסור (יצוין שהוא מוכיח ממקורות אלו שאסור להזיק אף בגרמא, למרות שאין בו חיוב ממוני):

אסיר למגרם מידי דאתי מיניה הזיקא לאינשי אי משום "לפני עיור לא תתן מכשול", ואי משום "ואהבת לרעך כמוך".

החתם סופר (בבא קמא ב, ב, ד"ה אמנם) כותב:

...דעיקר ענין נזיקין היא גדר למצוות עשה ד"ונשמרתם מאד לנפשותיכם" ו"אל תעמוד על דם רעך" וכתוב "והיה עליך דמים"...

2. וכן עיינו קהלות יעקב (בבא קמא א) שהעלה כמה סברות למקור האיסור, כגון קל וחומר ממצוות השבת אבידה: אם חייבים להשיב אבידת חבר, קל וחומר שאסור להזיק לו. ועיינו אמרי בינה (עדות, לג) שמביא הסברים נוספים.

אם כן ברור ומוסכם על הכול שאסור לאדם לגרום נזק לחבירו וכל הגורם נזק לחבירו עובר על איסור תורה.

בשאלות הבאות מתבררת חובתו של האדם להיזהר שלא להזיק אף באונס ומתחדדת הגדרת אחריותו למעשיו. (אם כי לעתים הנזק נגרם כתוצאה מאשמת הניזק ואז האחריות מוטלת על הניזק ולא על המזיק).

נעיצת שברי זכוכית בגדר

ש יש בחורים וילדים שעושים קיצור דרך, דרך חצרי הפרטית. הם קופצים מעל הגדר הפרטית שלי, נכנסים לשטחי הפרטי ללא רשות, וקופצים מעל הגדר בצד השני של חצרי. בדרכם הם גורמים נזק לגינה שלי וכדומה. כל הערותי ובקשותי לא הועילו. ברצוני לנעוץ זכוכיות של בקבוקים שבורים מעל הגדר הפרטית שלי כדי למנוע את כניסתם. שאלותי:

1. האם מותר לי לעשות זאת?
2. מה יהיה הדין אם אחד הפורצים ייפצע בזמן קפיצתו לתוך חצרי, האם אהיה חייב בתשלומי נזק?

ת נענה תחילה על השאלה השנייה. אם אחד הפורצים יינזק מהזכוכיות אתה תהיה פטור וכן נפסק בשו"ע: אדם שנכנס ללא רשות לחצר חברו וניזוק, בעל הבית פטור (שו"ע חו"מ שעח, ו; סמ"ע חו"מ תי, ה).

לגבי השאלה הראשונה – לכאורה נראה שמותר לאדם לעשות בחצרו כרצונו, ואם אדם אחר נפגע מכך הרי שהאשמה מוטלת רק על הנפגע. אך אין הדבר פשוט, כיון שהתורה מחייבת את האדם לשמור על רשותו, שלא יהיו בה מכשולים שיכולים לגרום לאנשים להיפגע. וכך נאמר בתורה (דברים כב, ח): "כי תבנה בית חדש ועשית מעקה לגגך ולא תשים דמים בביתך כי יפל הנפל ממנו".

אלא שיש לערער על כך משתי סיבות: ראשית, שמא ייפגעו אנשים תמימים וחפים מפשע שייגעו בגדר בטעות וייפצעו, ובכלל זה בני הבית. דבר זה

כלול באיסור הנ"ל וכפי שכתב היראים (רי) על הפסוק הנ"ל: "למדנו שמוזהרים בני ישראל שלא להעמיד כל דבר המביא לידי היזק בבתיהם". שנית, יש לדון האם מותר לפגוע בגנבים, שהרי אין דינו של הגנב בעונש גופני. אמנם יתכן שיש להתיר לפגוע בגנבים כפי שמצאנו שמותר לאדם להגן על רכושו אפילו במחיר פגיעה באחר (שו"ע חו"מ סימן ד³), אולם, פגיעה בחפים מפשע בוודאי אסורה.

לכן נראה שעדיף למצוא דרכים אחרות להרתיע את הגנבים, כאלו שלא יביאו לפגיעה ולסכסוכים נוספים וכדאי לחשוב על דרך שתרבה שלום. יש לציין שעל פי החוק פגיעה כזו עלולה להוות עילה לתביעת נזיקין וגם זהו שיקול שכדאי לקחת בחשבון.

נזק לרכב חוסם

כלי רכב חונים בחניה הפרטית שלי – מה אפשר לעשות?

ש
ת

ככלל, מותר לאדם לעשות דין לעצמו ולהגן על הזכויות המגיעות לו על פי דין (שו"ע חו"מ תכא, ו) ואפילו תוך שימוש בכוח. אולם, אסור לאדם לנקוט בפעולות ענישה והרתעה. לענייננו, אסור להעניש על ידי הדבקת מודעות על שמשות וכדומה, אולם מותר לסלק את הרכב החוסם (ראו בשו"ע שם בשם יש אומרים, וכוונתו לטור, שם) שמותר אף לחבול באדם בכדי להוציאו ממקום שאינו שלו; וכן ים של שלמה בבא קמא ג, ט).

אם הרכב חוסם את היציאה של רכבך יתכן שמותר לך לצאת אף תוך כדי גרימת נזק לרכב החוסם. במקרה שלך נראה שעיקר הבעיה היא השימוש במקום שלך, על כן נראה שמותר לך לפנות את הרכב מהמקום, אך אינך רשאי להזיק לרכב בכוונה (שו"ע חו"מ תיב, ב וראו שו"ת נצח ישראל מג;

3. עיינו בביטאון "פעמי יעקב", גליון כסלו וניסן תש"ס, דיון מעניין בשאלה האם מותר להטמין רעל לגנב.

פתחי חושן נזיקין א, לד; הרב עדו רכניץ "גרירת רכב חוסס", תחומין כג, עמ' 443 ואילך).

פינוי חפצים לא רצויים מחדר בפנימייה

ש אני בחור ישיבה. השנה עברתי לחדר של מישהו שהתחתן כמה ימים לפני תחילת זמן אלול. הוא לא פינה את דבריו מהחדר. ביקשתי ממנו כמה פעמים לפנות את דבריו, בהתחלה הוא אמר שעד ראש השנה הוא יפנה אותם. זה לא מצא חן בעיני, אך שתקתי מחוסר נעימות. הוא לא פינה עד ראש השנה. בין ראש השנה ליום כיפור ביקשתי ממנו כמה פעמים לפנות ואמר שיפנה. הוא לא פינה עד היום.

זה נורא נורא מעצבן אותי. אני מרגיש שהוא מנצל אותי. האם אני יכול להוציא את דבריו מהחדר וזהו? (ואז יש מצב שאחרים יקחו את חפציו, או שהם יתקלקלו בגשם). נמאס לי כבר לבקש ממנו. אני גם לא חושב ששיחות הטלפון שבהן אני מבקש ממנו שיוציא את דבריו צריכות להיות על חשבוני. האם מותר לי להגיד לו, שאני מוציא וזהו?

נקודה נוספת: אני כרגע בבית בחופשת בין הזמנים, אך כנראה אחזור לישיבה לפני תחילת הזמן, והוא ואשתו מן הסתם אצל ההורים שלהם. אם עלי להתרות בהם לפני שאני מוציא – האם אני יכול להתרות בהם כשהם אצל ההורים, במרווח זמן שיספיק להם כדי להגיע לישיבה, ואם הם לא מגיעים אז להוציא. או שעלי לחכות שהם יחזרו לישיבה מההורים? שוב אני מדגיש, שלדעתי המעשה שלו ממש מגעיל, למרוח אותי ככה.

ת במקרה שאדם הניח חפץ אצל חברו, אין לחברו רשות להוציא את החפץ מביתו אלא אם כן הונח שם מלכתחילה שלא ברשות או בדרך ערמה (שו"ע חו"מ שיט, א; שו"ת אגרות משה חו"מ ב, נו; ועיינו פתחי חושן פקדון ושאלה פרק ז, הערה ו). אמנם במקרה דנן נראה שהחפצים הונחו שלא

ברשותך, שהרי כשבאת לחדר מצאת את הדברים מונחים שם, בשעה שהיה כבר צריך לפנות אותם.

אלא שלא ברור היא מעמדו של בחור ישיבה בחדרו הוא כשל שוכר. גם אם נגדיר בחור ישיבה כשוכר לכל דבר והחפצים אכן מפריעים הפרעה של ממש (עיי' בט"ז על שו"ע חו"מ שיט, א) הרי שמוטלת עליך חובת הודעה בטרם תוציאם. כיון שהשיטה שהצעת היא בעייתית כאמור, נראה להציע שתי פעולות אחרות:

1. להודיע לעוסקים בניהול הישיבה או לאחראים על תחזוקת החדר על הבעיה.

2. להעביר את הדברים למקום אחר בישיבה, ששמור באותה מידה כמו החדר.

בשולי הדברים נתייחס גם לרוח השאלה. מחד גיסא, אנו מבינים את הכעס על חוסר ההתחשבות וסביר להניח שאכן יש בדבר הפרעה של ממש עבורך. מאידך גיסא, נדמה שעליך לקחת בחשבון גורמים נוספים. התחלת חיי הנישואין מהווה מעבר לא פשוט עבור אדם מבחינות רבות. דברים שנראים פשוטים וקלים לביצוע לאדם מבחוץ, נעשים מסובכים מהרגיל בתקופה זו. על כן נדרשת סבלנות יתרה והתחשבות כלפי הנשואים הטריים.

הדברים אמורים במיוחד לבני תורה שיודעים מה היא "תורה של חסד" ומודעים באופן מיוחד לצרכי הזולת באשר הוא. ובעזרת ה' כאשר תנהג לפי מידה זו ומתוך אורך רוח, התחשבות ולפנים משורת הדין תזכה בזכות כך להיכנס גם כן לחופה במהרה.

הריסת אתרים וחדירה למחשבים

1. האם מותר להרוס אתרים מיסיונריים ואתרים של פריצות?
2. האם מותר "לחדור" למחשב של מישהו אחר רק להסתכלות?
3. האם מותר ללמד את הנושא לאחרים שאולי ישתמשו במידע לרעה?

1. עקרונית יש עניין להילחם בדעות מקולקלות. לגבי עבודה זרה, כותב הרמב"ם (ע"ז פ"ז ה"א):

מצות עשה היא לאבד עבודת כוכבים ומשמשיה וכל הנעשה בשבילה שנאמר אבד תאבדון את כל המקומות ונאמר כי אם כה תעשו להם וגו', ובארץ ישראל מצווה לרדוף אחריה עד שנאבד אותה מכל ארצנו.

גם לגבי אתרי פריצות, מצווה גדולה להתרחק מהם. לעומת זאת גרימת נזק לאחרים, גם אם הם עוברי עבירה, אסורה. על כן צריך להתייעץ עם מורה הוראה ביחס לכל מקרה באופן פרטני (ראו פתחי חושן נזיקין פרק א, בסוף הערה א).

2. אסור לעיין במסמכים המצויים במחשב פרטי של אחר, שהרי יש חרם דרבנו גרשום שלא לקרוא כתבים של אחר (ראו אנציקלופדיה תלמודית כרך יז, עמ' תנב; הרב ד"ר איתמר ורהפטיג, צנעת אדם, פרק יג).

3. בעניין זה יש צורך להבחין בין שתי רמות של איסור: במקרה שהעבירה יכולה להיעשות רק על ידי סיועו של המורה המלמד את האיסור – האיסור הוא מדאורייתא – "לפני עיוור לא תתן מכשול". ואילו במקרה שיש אפשרות לעבור את העבירה גם ללא העזרה – האיסור הוא מדרבנן – "מסייע לעוברי עבירה", על כן אם ה'אומנות' הזו משמשת רק לדברים אסורים אסור ללמדה, משום 'מסייע לעוברי עבירה'.

בדיני מסייע יש צדדים לקולא, לדוגמה אם ניתן לעשות על ידי אומנות זו גם דברים מותרים. במשנה (שביעית פרק ה משנה ו, וכן ממשנה ח) כתוב:

אלו כלים שאין האומן רשאי למכרם בשביעית... זה הכלל כל שמלאכתו מיוחדת לעבירה אסור, לאיסור ולהיתר מותר.

על פי המשנה אסור למכור לבעל עברה כלי המיוחד לאיסור, אך כלים שיכולים לשמש גם להיתר מותר למכור משום שניתן לתלות שישתמש בהם לצורך היתר. נשאלת השאלה, האם ניתן לתלות בהיתר רק כאשר הרוב משתמשים להיתר או שמא גם כאשר המיעוט משתמש להיתר. בשאלה זו

נחלקו האחרונים (וייתכן שגם הראשונים). בפירוש תפארת ישראל על המשניות (שביעית ה, ו) כתב:

ו"ל דהיינו טעמא דתלינן בהיתר, מדאזלינן בתר רובא דהיתירא שבעולם.

וכן כתב בשו"ת זבחי צדק (ב, יח) (והוכיח כן מסברה ומדברי המאירי. בשו"ת מחנה חיים (א, מז) למד מדברי מהריטב"א (עבודה זרה כב, א) שמדרבנן צריך רוב להיתר. לעומת זאת, הרבה פוסקים סוברים שניתן להיתר גם כשמיעוט משתמש להיתר. כך דייק הציץ אליעזר (ד, ה, פרק ד; וראו גם שם יט, לג) ממספר פוסקים. וכן כתב בשו"ת אמרי יושר (ב, קטו).

יתר על כן, לדעת חלק מהפוסקים מותר למכור חפץ אף שישמש בוודאות לדברים אסורים, כשידוע שישמש גם לדברים המותרים (אגרות משה יו"ד א, עב). ויש פוסקים (שו"ת טוב טעם ודעת מהדרו"ג ב, נג) שאומרים שבאופן זה אסור למכור.

סוף דבר – אם אתה מעריך שאתה מסייע למי שהולך לעבור עבירה, ודאי שעדיף להימנע, אך בשעת הדחק (כגון שהמתלמד יכול להזיק לך אם לא תלמד אותו, וכדומה) יש מקום להיתר.

מצלמות אבטחה שמופנות לחצר השכן

האם מותר לאדם להתקין בחצרו מצלמות שמצלמות את חצר חברו? האם הדין משתנה כאשר הוא חושש שחברו מזיק לו?

בסוגיות העוסקות בהגנה מפני הסתכלות השכנים (בבא בתרא פרק ג) אנו מוצאים שתי הלכות:

חלון – במשנה (בבא בתרא ג, ז) נאמר שבמקום שכני רשות הרבים יכולים לראות את הנעשה בחצר, מותר לשכן לפתוח חלון לחצר, שכן בעל החצר כבר נזהר מלהשתמש בחצר בשימושים צנועים, ופתיחת החלון אינה מפריעה לו, וכך נפסק בשו"ע (חו"מ קנד, ג).

חנות – בתוספתא (בבא בתרא ב, ה) נאמר שאסור לפתוח חנות כנגד החצר גם אם העוברים ושבים ברשות הרבים כבר רואים את הנעשה בחצר "לפי שיושב שם תמיד ורואהו", וכך פסק השו"ע (שם).

לכאורה נראה שיש לדמות את הצבת המצלמה לפתיחת חנות מול חצר חבירו, ולכן הדבר אסור. ואף גרוע מכך, שהרי המצלמה מוצבת לשם השקפה לחצר השכן. יתרה מזו, אף שמותר לאדם לפתוח חלון מול חצר חברו, אסור לו להסתכל דרך החלון על החצר (רמ"א חו"מ קנד, ז). אפילו הסתכלות בכיוון הבית אסורה, כדי שלא ייחשד שהוא מתכוון להביט בחצר חברו (רמ"א שם, ג).

הרמב"ן (בבא בתרא נט, א, ד"ה ומסתברא) כותב שלושה טעמים מדוע אסור להסתכל לחצר השכן:

1. עין הרע – האדם המסתכל גורם לחברו נזק בדרך של עין הרע.
2. לשון הרע – כמו שאסור לאדם לספר לחברו לשון הרע על אחר, כך גם אסור לספר לעצמו, על ידי שהולך לראות דברים צנועים של חברו (עיינו שו"ת הלכות קטנות א, רעו, משמע שם שזה איסור דאורייתא).
3. חוסר צניעות – ההסתכלות פוגמת במידת הקדושה והצניעות ועל כן אינה ראויה.

עולה מכך שמעקב על חצר השכן באמצעות מצלמה אסור על פי ההלכה, ואין היתר להניח מצלמה, גם למי שיש חלון המשקיף לשם כבר.

האם הדין ישתנה כשקיים חשד שהשכן מזיק לו?

דינו של אדם חשוד בגניבה או נזק נידון בפוסקים בהקשר לדין הכאת חשוד. הגמרא בבבא מציעא (כד, א) מספרת על מר זוטרא חסידא ש"כפתיה" לאדם חשוד כדי שיודה שגנב. בגמרא בבבא בתרא (קסז, א) מובא סיפור דומה על אביי ש"כפתיה ואודי" דהיינו כפה על אדם להודות שזייף שטר. בביאור המונח "כפתיה" נחלקו הראשונים. בשיטה מהראשונים (מובאת בשיטה מקובצת בבא מציעא, שם) נאמר:

יש מפרשים כפתוהו על העמוד והלקוהו בשוטים. ויש מפרשים כפתיה בדברים שנדוהו אם לא יודה האמת.

וכן במאירי (בבא בתרא, שם):

כל שנראה לדיינים כיוצא בזה רשאים לנגוש את החשוד בעיניהם כפי מה שיראה להם מענינו וזהו שנאמר בכל אלו כפתיה ואודי. ויש אומרים שלא הותר להם כך בשום פנים ולא נאמר כפתיה אלא דרך איום כמי שמראה עצמו בריא על הדבר וכופתו על העמוד להלקותו ולא שילקהו וכן הדברים נראין.

המאירי קובע שאין זו כפייה פיזית, הרמ"ה סבור שמותר גם להכות את החשוד (יד רמ"ה בבא בתרא פרק י, סימן סז), וכן פירש הרא"ש (בבא מציעא פרק ב, סימן ה) שכתב: "בשוטי" וכן משמע בטור (ח"מ מב): "אם צריך לכוף בעלי השטר ולהכותו יעשה כדי שיצא הדין לאמתו".

לכאורה ניתן ללמוד מכאן, שמותר לפגוע בפרטיותו על ידי צילום לצורך חקירה כשם שמותר לפגוע בגופו. אלא שיש לדון הן בשאלה מי מוגדר כחשוד והן בשאלה מי הוא בעל הסמכות לבצע את הדברים. בשו"ת פנים מאירות (ב, קנה, מובא בפתחי תשובה חו"מ עה, יט) התנה את הכאת החשוד ב"אומדנא דמוכח" שהוא אשם. בהגהות חכמת שלמה (חו"מ שמח, א) דייק מן הגמרא שכל אחד יכול להכות את מי שחשוד בעיניו שגנב מביתו.

לעומת זאת החפץ חיים (הלכות לשון הרע ז, יג, ובבאר מים חיים שם) חולק על שניהם וכותב שאין להכות אדם חשוד אפילו אם יש "אומדנא דמוכח" שזה גנב, ובודאי שהחושד עצמו לא רשאי לעשות כן. לדבריו, בסוגיה הנ"ל מדובר בענישה על ידי בית דין (כפי שמבואר בחו"מ ב, שמותר לבית דין קבוע לחרוג מן הדין הן בענישה והן בראיות) ולא בדרך חקירה מחוץ לבית הדין.

מכל האמור נראה שגם אם יש מצבים מסוימים שמתירים מעקב אחרי חשוד על ידי מצלמה, צריך לקבל היתר מבית דין קבוע (שו"ע חו"מ סימן ב) לצורך כך.

נוסף על כך יש לדעת שהחוק בישראל אוסר אף על המשטרה לבצע מעקב אחרי חשוד ברשותו הפרטית, ללא צו בית משפט, והוא גם אוסר על בתי המשפט לקבל ראיות שהושגו תוך עבירה על חוק הפרטיות. לכן למעשה אין להתקין מצלמה, אלא יש לפנות לבית דין ולנהוג על פי דבריהם.

לעיון נוסף ראו מאמרו של הרב דיכובסקי בתחומין יא, עמ' 299 ואילך, שפסק לקבל האזנת סתר כראייה בבית הדין, וסבר שהחוק בעניין זה לא חל מלכתחילה על בתי הדין; בפד"ר כרך יד ישנם כמה פסקי דין ארוכים בנושא זה; וראו עוד בספרו של הרב ד"ר איתמר ורהפטיג, "צנעת אדם", פרק ה.

אחריות בנזיקין

מבוא

מוטל על אדם למנוע נזקים, ואחריותו על נזקים שאירעו תלויה באיכות השמירה שלו למניעת נזק. כאשר אם האדם שמר כראוי הוא פטור מתשלום על נזק שאירע. את דרגות השמירה השונות למניעת נזק למדו חכמים מדרגות השמירה כפי שהן מופיעות בהלכות שומרים:

1. "כדנטרי אינשי" (בבא מציעא צג, ב) – כפי שאנשים שומרים על רכושם שלהם שלא יינזק, וזו השמירה הנדרשת משומר חנינם. זו אינה שמירה מושלמת, הואיל והיא אינה מגנה מפני כל נזק ובכל זאת שומר חנינם יכול להסתפק בה, כפי שאדם ממוצע לא תמיד מקפיד להגן על רכושו באופן מושלם. שמירה פחותה מזו מוגדרת כפשיעה.

2. "נטירותא יתירתא" – שמירה מעולה, הנדרשת משומר שכר. בדוגמה שמופיעה בגמרא נדרש הרועה להעביר בהמות אחת אחת על גבי גשר שחוצה הנהר (שם), למרות, שאף אדם לא נוהג כך בבהמותיו שלו.

3. אחריות מלאה המוטלת על שואל – גם במקרה של נזק באונס.

קיימת מחלוקת בין הראשונים איזו מידת אחריות יש להחיל בדיני הנזיקין:

מהרמב"ם (שכירות ג, ט; נזקי ממון ג, יא) משמע שעל מנת להיפטר מנזקי ממון המועד להזיק (כדוגמת שור מועד, שן ורגל) יש צורך בשמירה מעולה, כשל שומר שכר. לעומת זאת, אדם המזיק חייב אפילו באונס (חובל ומזיק ו, א), אלא אם כן מדובר ב"מכת שמים" כפי שכתב הרמב"ם (חובל ומזיק ו, ד):

היה עולה בסולם ונשמטה שליבה מתחתיו ונפלה והזיקה, אם לא היתה מהודקת וחזקה חייב. ואם היתה חזקה ומהודקת

ונשמטה או שהתליעה הרי זה פטור שזו מכה בידי שמים
... היא...

לעומת זאת, הרא"ש (בבא קמא ג, א) סבר שדי לשמור על ממון המועד כשומר חנם (כמו שכל אדם שומר את רכושו מפני נזק). ואדם המזיק פטור אם שמר על עצמו שמירה מעולה, כזו הנדרשת משומר שכר (שם).

גרמי וגרמא – בהקשר של נזק עקיף בגמרא נזכרו נזקי "גרמי" (בבא קמא ק, א) ו"גרמא" (בבא קמא ס, א). הרמב"ם (חובל ומזיק ז, ז) לא הבחין ביניהם וכתב באופן כללי ש"כל הגורם להזיק חייב", (וכך ביאר אותו הש"ך חו"מ תיח, ד). לעומת זאת התוספות הבחינו בין נזק ב"גרמי" שעליו חייבים, לבין נזק ב"גרמא" שעליו פטורים. בראשונים (ראו רא"ש בבא בתרא ב, יז, שסיכם את השיטות בעניין זה) יש שלוש הגדרות מרכזיות לגרמי:

1. ברי היזקא – פעולה שמזיקה באופן ודאי – מחייבת.
  2. בשעת ההיזק – פעולה שמביאה לנזק באופן מידי – מחייבת.
  3. שכח – אין הבדל מהותי בין גרמי לגרמא אלא שחכמים קנסו וחייבו בדברים המצויים.
- יש לציין שאסור להזיק גם ב"גרמא" (בבא בתרא ס, א; יש אומרים שהאיסור מהתורה, ראו פתחי חושן נזיקין פרק א הערה ב) והמזיק חייב לשלם לצאת ידי שמים (ראה למשל שו"ע חו"מ לב, ב, אך לא בכל מקרה יש חיוב כפי שכותב קצות החושן לב, א). בתשובות הבאות נעסוק בשאלות האחריות על נזק.

נזק תוך כדי הובלה

שכרתי שני אנשים להעברת מקרר חדש יחסית, בן שלוש שנים, מדירה בקומה 3 ללא מעלית לדירה אחרת, תמורת 400 שקלים. בזמן הירידה במדרגות מקומה שלישית, מעד אחד מהם והמקרר נפל וקיבל שריטות

עמוקות מהמעקה. הם העבירו בסוף את המקרר לדירה המיועדת, אך טרם שילמתי להם. למחרת ניסיתי להפעיל את המקרר והוא לא עבד. טכנאי שהגיע אמר שהתיקון יעלה 900 שקלים. כעת אני לא יודע מה לעשות. האם עלי לשלם להם על ההובלה, או שהם צריכים לשלם לי על הנזק?

במקרה זה ישנם משתנים עובדתיים והלכתיים שרק בית דין יכול לשקללם ולהכריע בהם, ולכן יש להביאו לפני בית דין שיכריע. אנחנו נתווה רק את העקרונות. התשובה מתחלקת לשני חלקים: א. חיוב הפועלים בנזיקין, ב. חיוב המזמין בתשלום שכר.

1. חיוב נזיקין: מדין תורה סבלים דינם כשומר שכר שחייב לשלם בכל מקרה שאיננו אונס, ובכלל זה במקרה של נפילה. אבל חכמים תיקנו שאם הסבלים יישבעו שלא פשעו – הם יהיו פטורים כדין שומר חנם (שו"ע חו"מ שד, א). היום בתי הדין נמנעים מלהשביע, ובמקום השבועה מטיל בית הדין חיוב חלקי על המחוייב שבועה בהתאם לנסיבות, כפי שפסק השו"ע (חו"מ יב, ב).

דין זה אמור בנוגע לנזק שנגרם עקב הנפילה, כגון, השריטות למקרר. לגבי העובדה שהמקרר לא עובד, אי אפשר להטיל את האחריות לכך באופן אוטומטי על הסבלים. אלא אם כן מומחה מטעם בית הדין, כגון טכנאי, יקבע באופן חד-משמעי שזקק זה נגרם כתוצאה מנפילת המקרר. כל עוד לא הוכח הקשר, הפועלים יהיו פטורים גם ללא שבועה, על פי הכלל הגדול "המוציא מחברו עליו הראיה".

2. חיוב השכר: במקרה המובא בשו"ע (חו"מ שד, א) הפילו הסבלים חבית, והיא נשברה, כך שהפועלים לא עשו את עבודתם, ולכן מצד הדין הם לא זכאים לשכר. אולם בעקבות התקנה שפוטרות אותם מאחריות סבור הסמ"ע (שד, ג) שיש לשלם להם אחרי שיישבעו שלא פשעו, הט"ז (שם) לעומתו סבור שהתקנה אינה כוללת את תשלום שכרם. לדבריו, רק אם הסבלים הם עניים, צריך לשלם להם שכרם לפני משורת הדין. וכן פסק בערוך השולחן (חו"מ שד, א). במקרה דנן, סוף סוף הפועלים הביאו את המקרר ליעדו,

ולכן ודאי שצריך לשלם את שכרם. השאלה היא האם ניתן לקזז את שכרם מהנזק שהם עשו, וזה כאמור תלוי בסעיף הקודם.

פגיעה ברכב אחר

שנסעתי בדרך צדדית שמובילה לתחנת-דלק. בשני צידי הדרך חנו רכבים, כך שלא נותר כמעט מקום לנסיעת שתי מכוניות פרטיות. במקום היו מכונית רבות שניסו להידחק, והיה קצת בלגן. אני הצלחתי לבסוף להשתחל, אבל שמעתי רעש של נגיעה ברכב שנסע בכיוון השני. לא יכולתי לעצור באמצע הנסיעה, וגם לא הייתי בטוח מה זה היה. כשהגעתי לתחנת הדלק, ראיתי כתמי צבע של רכב אחר על שלי, כנראה משום שרכבי השתפשף בו. מבחינת הרכב שלי ה"פגיעה" זניחה לחלוטין. איני בטוח מי אשם – אולי אני לא הסתכלתי היטב, אבל אולי הוא האשם. בכל מקרה, הבחור לא עצר, ונסע כבר. אני חושב מה עלי לעשות אם הפגיעה ברכב השני יותר חמורה? איני יודע מי זה היה, האם עלי לתת צדקה, וכמה?

תהאירוע שאתה מתאר, בוודאי אינו מחייב אותך בתשלום. אתה כלל לא בטוח שגרמת נזק, וגם אם כן, אינך יודע למי גרמת וכמה נזק גרמת. אם אתה עצמך אינך יודע שהזקת, וגם הצד השני אינו תובע, אתה פטור בין בדיני אדם ובין בדיני שמים (שו"ע חו"מ עה, י).

ואולם, בלי קשר לאירוע, מצוות צדקה היא מצווה יקרה וחשובה בכל עת ובכל שעה, תן כפי יכולתך. כמו כן, כלקח מהאירוע, הגבר את הזהירות בנהיגה.

תקר שנגרם תוך כדי גרירת רכב

שביישוב שבו אני מתגורר ישנו מוסך, כך שכאשר רכב מן היישוב "נתקע" ומבקש את טיפולו של המוסך, בעל המוסך בא וגורר את הרכב למוסך ומטפל בו שם.

כאשר קרה לי אירוע כזה, גרר בעל המוסך את הרכב וככל הנראה במהלך גרירה זו חדר בורג לאחד מן הצמיגים ונגרם פנצ'ר. יש לציין שבסמוך למוסך קיימת נגריה, שם כידוע מצויים "מזיקים" רבים לגלגלי הרכבים.

כאשר באתי אל בעל המוסך בדרישה שיישא באחריות לפנצ'ר זה, הוא טען בפניי כי אין אחריות על דברים מסוג זה, וכי היה עלי לדעת שהמוסך סמוך לנגרייה. למען ההגינות אומר שמעולם לא שמעתי על התנערות מאחריות שכזו בשום מוסך שהוא, ואף טענו בפניו שאם אמנם הנגרייה מהווה סיכון, עליו לפחות להיות זהיר יותר בקרבת המוסך.

שאלתי היא: מה הדין במקרה זה? האם עליו לשאת באחריות הממונית לנזק שנגרם לגלגל?

התשובה לשאלתך מתחלקת לשני חלקים:

ת

הוכחת אחריות – אם אתה יכול להוכיח שהבורג לא היה בגלגל לפני שבעל המוסך גרר את הרכב, יתכן שיש לך בסיס לתבוע אותו בבית דין. אבל מלשון השאלה עולה שלא רק שאתה לא יכול להוכיח את זה, אלא שאתה עצמך אינך בטוח בכך. שהרי אתה כותב ש"ככל הנראה", חדר הבורג לגלגל בשעת הגרירה.

חיוב אומן בתשלום – גם אם תוכיח שהנזק נגרם בשעת הגרירה יש לדון האם בעל המוסך אחראי לכך. רמת האחריות של בעל המוסך היא כשל שומר שכר (שו"ע חו"מ שו, א) והוא נדרש ל"שמירה יתרה". הגמרא דנה בשומר שכר שגרם נזק תוך כדי עבודתו (למשל, שוחט שהטריף את העוף בבא קמא צט, ב), ומסיקה להלכה שאומן בשכר חייב גם על נזק שגרם בטעות. אך אם הנזק נגרם באונס אין מקום לחיבו. מסתבר שכשבעל המוסך גורר את הרכב הוא לא יכול לבדוק שאין מסמרים על הכביש (מה גם שבדיקה כזו היא בלתי סבירה) ועל כן גם אם נגרם נזק כזה הוא פטור.

כדור שאבד תוך כדי משחק

ש שני ילדים משחקים לעתים קרובות כדורסל בביתו של אחד מהם עם כדור של המארח. מקום המשחק נמצא ליד מצוק ולעתים הכדור נופל למטה לשכנים, לרוב מצליחים החברים למצוא את הכדור. לפני זמן מה הפיל האורח את הכדור למטה תוך כדי משחק אך הפעם הכדור נתקע באמצע ואין דרך להביא אותו. המארח טוען שכיוון שהאורח הפיל את הכדור עליו לקנות לו כדור חדש, ואילו האורח מוכן לשאת רק במחצית הנזק. בהמלצת ההורים פונים החברים במשותף אל כבוד הרבנים על מנת לקבל דעת תורה (לא בשביל 20 שקל ששווה כדור).

ת כיון שהנזק נעשה תוך כדי משחק אין לחייב את הזורק, כפי שפוטרת ההלכה (רמ"א אורח חיים תרצה, ב) את מי שהזיק לחברו תוך כדי שמחת פורים ואת המזיק לחברו תוך כדי רכיבה על סוס בדרך של שחוק או שמחה (רמ"א חו"מ שעח, ט; ועוד יותר מדברי השו"ע חו"מ תכא, ה) ובלבד שהנזק נעשה שלא בכוונה. הטעם הוא לפי שהמשחקים מוחלים זה לזה על הנזקים שעלולים להיגרם מפאת המשחק, בתנאי שהמשחק היה סביר. כמובן, כל זה נכון לגבי בילדים בני מצווה, כלומר שחייבים על נזק בדרך כלל, כי הקטן שהזיק פטור ממילא (שו"ע חו"מ שמט, א). במצבים מסוימים ההורים צריכים לשלם על נזקים שעשו ילדהם (הרב זלמן נ. גולדברג, תחומין יח, עמ' 48, מחייב במקרה שהנזק נעשה בחפץ של האב שלא שמר עליו כראוי; בשו"ת מחנה ישראל, כג, כותב שראוי שהאב ישלם; בשו"ת תשובות והנהגות ג, תעז, נוטה לחייב את ההורים במקרה שהעמידו את הילד במקום שקרוב לוודאי יגרום נזק; בספר פניני הוראה, עמ' 290, מובא פסקו של הר"י נויבירט שמחייב בחלק מהנזק משום "מנהג המדינה" לשלם על נזקי ילדים קטנים).

השתתפות בקנס שרבים גרמו לו

ש כידוע יש חוק שלנהג מתחת לגיל 21 אסור להסיע יותר משני נוסעים. בבדיקה שגרתית תפסו אותי על העניין הזה, כאשר נסענו חמישה חבר'ה באוטו, כולל אותי. רוצה לומר, לא עשיתי עבירת תנועה שגרמה לשוטרים לעצור אותי אלא זו היתה בבדיקה שגרתית. האם יש מקום ששאר הנוסעים ישתתפו בתשלום הקנס (הגדול) אמנם האחריות חלה עלי, אבל זה די מקובל לא לשמור על החוק. מה גם שאני לא נהג מונית או משהו, ולרוב אני מוציא רכב לנסיעות ארוכות, ככה שזה לא מקרה שדווקא כשאני הבאתי רכב תפסו אותי.

בכל אופן לא ביצעתי עבירת תנועה כשהם היו באוטו, אלא הם הגורמים לעבירה. האם אפשר לבקש מהם להשתתף או שאין לעשות דבר כזה.

ת על פי ההלכה המשטרה מוסמכת להטיל קנסות על עברייני תנועה מכוח העיקרון 'דינא דמלכותא דינא', המאפשר לשלטון לחוקק חוקים מסוימים שאינם נוגדים את דין התורה לצורך התנהלותו התקינה של הציבור (ראו למשל הרב מרדכי אליהו תחומין ג, עמ' 243). החוק קובע כי האחריות הכללית על הנסיעה מוטלת על הנהג. לדוגמה: עליו מוטל לוודא שהוא נוהג ברכב המאושר לנסיעה, לנסוע במהירות מותרת וכדו'. לכן האחריות על תוצאות הנסיעה מוטלת עליו. ולכן, גם במקרה שלך מעיקר הדין וההלכה הקנס מוטל עליך.

אמנם, לפנים משורת הדין ראוי שחבריך יסייעו לך וישתתפו בהוצאות שכן הם היו שותפים בעבירת התנועה, והם היו עושים אותו דבר. אולם אינך יכול להכריחם על פי הדין, אלא אם כן התנית איתם מראש שהנסיעה היא על דעת כן, שאם תיתפסו כולם יהיו שותפים.

אגב, תקנה זו, שנהגים צעירים לא יסיעו נוסעים רבים, היגיון רב יש בה, ו"היא נכתבה בדם", כך שללא קשר לתשלום הקנס יש להקפיד על תקנות אלו.

נזק אגב ניסוי כלי נגינה בחנות

ש לפני כשנה הלכתי לחפש פיה לסקסופון. פיה זה החלק ששמים בפה ונושפים דרכו. הסתכלתי על פיות שעולות 600-800 ש"ח. הייתי באחת החנויות של רשת גדולה לכלי נגינה, והמוכר נתן לי פיות לנגן איתן, ולראות איזו מתאימה לי. לפני שהוא נתן לי כל פיה הוא שם עליה חתיכת נייר דבק, כדי שהשיניים לא יפגעו בה. אני לקחתי כל פיה וניגנתי.

אחרי שניגנתי עם אחת הפיות, שמתי לב שהמוכר לא שם לי נייר דבק עליה, ושקצת שרטתי את הפיה עם השן (זה לא הורס את הפיה מבחינת נגינה, אבל זו הייתה שריטה). החזרתי לו את פיה, ולא אמרתי דבר כי זו הייתה שריטה ממש קטנה, אבל בעיקר כיוון שלא שמתי לב שהוא לא שם נייר דבק, כי הוא שם על כולן לפני זאת, ולא חשבתי שזו אשמתי. עכשיו, נזכרתי בזה. וזה יושב לי על המצפון. מה הייתי צריך לעשות? לשלם מאות שקלים על פיה שאני לא קונה? מה עלי לעשות עכשיו?

ת כיון שהמוכר נתן לך את הפיה על מנת לנגן בה, אתה נחשב כשואל, שחייב אף על אונס שנגרם לכלי אך פטור על כל נזק שנגרם לכלי בדרך שימוש הקבוע (ראה שו"ע חו"מ שמ, א).

לכן צריך לבדוק האם הנזק שנגרם הוא נזק סביר, שנגרם עקב שימוש רגיל ונורמאלי בפיה, ואז אתה פטור מכל תשלום. ואולם, אם ידוע ומקובל בכל החנויות, שלא מנסים פיה אלא עם נייר דבק, ונייר הדבק הוא בולט כך שהיית אמור לשים לב שאין נייר דבק, הרי שהשתמשת בפיה שלא כדרך שימושה הרגיל והמקובל. במקרה כזה, עליך לשלם את ירידת ערך הפיה, כלומר את ההפרש בין המחיר הרגיל של הפיה לבין מחיר פיה שרוטה בשריטה כזו.

אם אין זה מנהג קבוע של כל החנויות אלא רק של הסוחר הזה, נראה שהוא אחראי על הנזק, כיוון שהוא זה ששינה בכך שלא הדביק נייר דבק על הפיה הזאת.

כמובן אם אתה לא ניגנת כרגיל, וחרגת ממה שמקובל, אתה חייב. גם אם עשית זאת מפני שסמכת על כך שיש נייר דבק. והיה עליך לוודא שיש נייר דבק.

נזק כתוצאה מעצה לא טובה

קניתי כרטיס נסיעה ברכבת עבור חברה שנסעה לחו"ל, דרך האינטרנט. היו מספר אופציות לקבל את הכרטיס, ואני המלצתי לה לבחור באפשרות לקחת אותו מהפקיד בתחנה. לאחר ששילמתי קיבלתי הודעה כי מכיוון שבחרתי באפשרות זו, יש להציג את כרטיס האשראי בעת קבלת כרטיס הנסיעה. התשלום התבצע בכרטיס שלי, ולא יכולתי לתת לה אותו לנסיעה. היא אמרה שהיא תסתדר. בסופו של דבר, מכיון שכרטיס האשראי לא היה ברשותה – לא נתנו לה את כרטיס הרכבת והיא נאלצה לקנות כרטיס חדש. את דמי הכרטיס שאני קניתי בעבורה היא קבלה חזרה בניכוי עמלה.

שאלתי היא, האם אני צריכה להשתתף בנזק שנגרם לה ולשלם לה חלק מהעמלה שגבו ממנה? שהרי אני זו שהמלצתי לה לבחור באפשרות שמחייבת להציג כרטיס־אשראי בעת קבלת כרטיס הנסיעה. יש לציין כי כמובן לא ידעתי זאת כשהמלצתי לה.

היא החזירה לי מיד אחרי התשלום את שווי כרטיס הנסיעה, כך שכרגע היא זו שספגה את הנזק. אם אני לא חייבת ובכל זאת רוצה להשתתף בנזק – האם יש בכך איסור ריבית?

הדוגמה המובאת בשו"ע (חו"מ שו, ו) למי שמשיא עצה לא טובה עוסקת בשולחני (=חלפן כספים) שאמר על מטבע שהובא לפניו שהוא ראוי וטוב ולבסוף נמצא שהמטבע אינו תקין, ושם מבחין השו"ע בין שולחני בקיא לשולחני שאינו בקיא: הבקיא שנתן עצה בחינם אינו חייב בנזק, ומי שאינו בקי חייב, אם ניכר שמקבל העצה סמך עליו לגמרי. במקרה שלך, אם אינך

סוכנת נסיעות את נחשבת "אינו בקיא", כעת יש לברר האם חברתך סמכה עלייך.

יש לציין שלפי רמ"א (חו"מ שפו, ג) נזק שנגרם מעצה רעה נחשב כנזק עקיף – "גרמא" והלכך המשיא פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים. בספר פתחי חושן (נזיקין פרק ד, הערה נז) פירש שמשא העצה פטור דווקא כאשר לנועץ הייתה אפשרות לפעול אחרת ולא סמך עליו בלבד.⁴

מתיאור המקרה נראה שיש לדון בשני שלבים בנפרד:

בשלב הראשון שבו קנית את הכרטיס, ככל הנראה היא סמכה עלייך, דבר שהתבטא בכך שאת היית שליחה בשבילה לביצוע הפעולה, ולכן את אכן אחראית על הפעולה ועל נזקיה.

אבל בשלב השני שבו גילית שטעית היה ניתן אולי למנוע את הנזק, ולפי תיאורך סיפרת את זה לחברתך. וכאן היא בפירוש לא סמכה עלייך, ואינך אשמה בכך שהיא בחרה לא לסדר את העניינים מראש ולפני שנגרם הנזק בפועל. צריך לברר האם יש משמעות לשלב השני מכיוון שאולי בשלב זה לא היה ניתן למנוע את חיוב העמלה, או שהיה אפשר למנוע, לדוגמה על ידי שליחת הכרטיס בדרך אחרת, או על ידי קבלת אישור מהחברה מראש וכך לא היה נגרם הנזק.

4. ראו בשו"ת נצח ישראל (סימן כו אות יא) שהביא מדברי הרשב"א בתשובותיו (ב, יג) לגבי אדם שהכשיל את חברו באומרו שהוא יכול לשים חיטה בבור וגרם לו נזק שכן היה בבור חור והחיטה ניזוקה, שהרשב"א פוטר. והאמרי בינה (דיינים, כא) כתב שגם אם המייעץ ידע שייגרם נזק הוא פטור משום שהנזק לא נגרם מיד. "נצח ישראל" מוסיף על כך שבמקרה שלנותן העצה לא הייתה אפשרות לדעת שהעצה גרועה, הוא פטור אף בדיני שמים, וכן הוא פוסק במי שהרשה לחברו להשתמש במכונת הכביסה שלו ולא ידע שיש במכונה תקלה שתגרום נזק. לפי דבריהם השולחני חייב רק משום שהנזק נגרם באופן מיד. במקרה של מכירת כרטיסים הנזק נגרם לכאורה כבר בקנייה כשנקנו באופן שלא אפשר לנוסעת לקחתם (וראו עוד למעלה).

למסקנה, נראה שאם לא היה ניתן לבטל את הנזק בשלב השני את חייבת בתשלום העמלה לפחות מדין שמים, אך אם היה ניתן לבטל, חברתך אשמה ואת אינך צריכה לשלם את העמלה.

אחרי כל זה ודאי שמותר לפנים משורת הדין להחזיר את העמלה, וכן כתב המאירי (בבא קמא ק, א) וכך מביא פתחי חושן (שכירות פרק יג, סעיף כו) בשמו ש"מן הראוי לשלם כל נזק הבא לחבירו מחמת דיבורו". ודאי שאין כאן ריבית מכיוון שהדיון הוא האם על הלווה (במקרה זה זו חברתך ששילמת עבורה) להחזיר סכום זהה לזה שקיבל מהמלווה (במקרה זה זו את) או פחות מכך. וזה אינו שייך לריבית שמשמעותה שהלווה מוסיף למלווה על הסכום שקיבל ממנו.

נזק בטעות ללבוש של חבר

ש בחור שחי בפנימיה של ישיבה ביחד עם חבריו לחדר, נוהג להניח את בגדיו על השולחן. יום אחד חבר מאותו חדר לקח את בגדיו כדי לכבס אותם ובטעות לקח איתם גם את המכנסיים של חברו הדומות למכנסיו שלו, אשר היו מונחות על השולחן. במהלך הכביסה הבגדים נצבעו וכן המכנסיים של חברו. בעל המכנסיים ביקש מחברו לכבס את המכנסיים שנצבעו בביתו אך החבר סירב, בטענה שהמכנסיים הונחו בחדר של שניהם ולא בארון, ולכן הוא התבלבל ולא צריך לכבס. שאלתי היא, מי צודק?

ת כלל נקוט בידינו "אדם מועד לעולם" (בבא קמא כו, א; שו"ע חו"מ שעח, א; שם תכא, ג). על כן אף אם הזיק אדם באונס הרי הוא חייב, שכן עליו להיזהר מלהזיק בכל אופן. ומכאן, שהחבר שכיבס את המכנסיים אחראי לכך שלקח מכנסיים שאינם שלו והכניס אותם למכונה עם בגד שלכלך אותם.

אמנם אם לא היה ניתן לצפות שאחד הבגדים יכתים את כל הכביסה, הרי שזהו אונס גמור. יש ראשונים שמחייבים מזיק אף בזה, ויש שפוטרים.

השולחן ערוך ורמ"א (חו"מ שעח, א; שם תכא, ד) הכריעו שאינו חייב באונס גמור. ואם כך אכן היה הדבר, המכבס פטור.

נזק שלא בכוונה

ש במוסד לימודי אקדמאי (בבניין המעונות, שבו אני לא מתגוררת) שברתי את מתקן נייר הטואלט בלי כוונה (הדלת הייתה תקועה, ניסיתי לצאת, ובטעות המתקן נשבר). האם אני צריכה לשלם עליו? או שמא יש לי ביטוח, שכן זה בשטח האוניברסיטה? באינטרנט ראיתי שהמתקן עולה בין 50 ₪ ל-150 ₪, אם עליי לשלם, אז כמה? האם ניתן להניח את הכסף בתיבת המכתבים?

ת אדם מועד לעולם וחייב גם בנזקים שנגרמים על ידיו באונס (שו"ע חו"מ שעח, א; שם תכא, ג), אמנם באונס גמור המזיק פטור (חו"מ תכא, ד; רמ"א שעח, א). אך כאן אין זה אונס גמור, על כן עלייך לשלם את הנזק לפי שווי של מוצר דומה משומש. בעניין המחירים השונים שקיימים בשוק, מסתבר שאין לחייב את המזיק ביותר מהמחיר המינימאלי. לגבי ביטוח, מסתבר שאין ביטוח לנזקים כאלה, וגם אם יש, המבוטח רשאי לתבוע את המזיק ולא את הביטוח (הרב איתמר ורהפטיג תחומין כח עמ' 166, ראה גם "נזיקין" לרב אברהם שיינפלד עמ' 332).

את יכולה לשלם בעילום שם אך כדאי שתודאי שהכסף אכן נכנס לקופת המוסד, או שתשלחי שליח והוא יבקש קבלה. אמנם, יתכן שהמוסד מוחל על נזקים שנעשו ללא כוונה. את זאת תוכלי לדעת אם תשאלי את אחד ממנהלי התחזוקה.

נזק שנגרם על ידי רכב חונה

ש רכב שחנה סמוך למעבר גרם נזק לרכבי בזמן שעברתי במעבר. יש לציין שיש גם אופציה לחניה טובה, ואז אין כל סיכוי שייגרם נזק לרכבים שעוברים ברשות הרבים. האם ניתן לדרוש ממנו פיצוי כספי? האם דינו כמי שחפר בור או שם מכשול ברשות הרבים?

ת נזק שנגרם על ידי רכוש האדם המונח ברשות הרבים, מוגדר כבור. ומכיוון שבעל הבור פטור על נזק בכלים (=רכב) בעל הרכב החונה פטור (שו"ע חו"מ תי, כא; שם תיב, ה). יתירה מזו, נראה שאפילו אם נפגע אדם תוך כדי נסיעה מרכב חונה אין לחייב את בעל הרכב מכיוון שהנהג צריך לנהוג בזהירות, בניגוד לאדם המהלך בדרך שאינו נדרש להתבונן בדרכים (שו"ע חו"מ תיב, א"ג). מעבר לכך, רכב הוא דבר גדול וניכר בכיורו, ומסתבר שלא שייך לומר עליו ש"אין דרכו של אדם להתבונן בדרכים" (עיי' משפטיך ליעקב ד, כב).

יש הסבורים שיש מקום לחייב גם על נזקי כלים בבור כדי לצאת ידי שמים (פתחי חושן נזיקין פרק א, הערה א). ועל כן נראה שיש לבדוק את מידת הרשלנות ואת מידת הסיכון בצורת החניה הזאת. אם אכן מדובר בחניה מסוכנת, יתכן שנהג הרכב החונה חייב בתשלומים כדי לצאת ידי שמים.

נהג ברכב לבקשת הבעלים וגרם לו נזק

ש חולה ביקש מחברו שיסיעו לביתו ברכבו שלו. רכבו של החולה הוא רכב מסחרי (מיצובישי L300). במהלך הנסיעה הורה החולה לחברו הנהג להיכנס לרחובות צרים, שחננו בהם משאיות שלא כחוק, וכך הכניסו למצבים קשים מאד לנהיגה, תוך ידיעה שהנ"ל אינו נהג מנוסה דיו ברכב זה. במהלך אחד הקטעים המסובכים נצמד הנהג למשאית באופן שהסב נזק למראה. טוען הנהג: הזקתי ועלי לשלם. טוען החולה: עשית הכל מטעמי ועל פי דברי, ואין כל סיבה לחייבך. דברי מי צודקים?

ת כתב השולחן ערוך (חו"מ שעח, א):

אסור להזיק ממון חברו. ואם הזיקו, אף על פי שאינו נהנה, חייב לשלם נזק שלם, בין שהיה שוגג בין שהיה אנוס.

והעיר על כך הרמ"א:

ודוקא שאינו אנוס גמור, כמו שנתבאר.

עולה מהרמ"א שאין לחייב על נזק שנגרם כתוצאה מאונס גמור, על פי דברי התוספות (בבא קמא כז, ב, ד"ה ושמואל) והשו"ע (ח"מ תכ"א, ד) עצמו במקום אחר. המקרה כפי שתיארת אינו אונס גמור, כיון שהנהגה היא יכול להיזהר מלפגוע ברכבים האחרים שחננו בצד הכביש.

אמנם מצאנו בהלכה שאומן העושה בחינם פטור על הנזקים שנגרמו באותה המלאכה (שו"ע ח"מ שו, ו), אבל יש להסתפק האם כל נהג מוגדר אומן על כל רכב (ראה פתחי חושן שכירות פרק יג, הערה כו) ואף מצאנו שעל בעל המלאכה להוכיח שהוא מומחה, ואם לא יוכיח זאת מחייבים אותו (שו"ע ח"מ שו, ז), מה גם שבמקרה זה שני הצדדים מודים שהנהגה לא היה מומחה בנהיגה ברכב מסחרי.

ואולם על אף כל זאת יש לפטור את הנהג משום שבעל הרכב ידע שהוא אינו מנוסה בנהיגה על רכב כזה ובמיוחד בכבישים צרים, כמו שמצאנו שאם אדם אומר למעסיק שלא יסמוך עליו והמעסיק בכל אופן שולח אותו, הוא נפטר בזה מתשלום (פתחי חושן שם, כה). לסיכום, הנהג פטור מתשלום. סיבה נוספת לפטור את הנהג, כפי שעולה מהשאלה היא שהחולה לא מעוניין לחייב את הנהג, והוא מוחל על הנזק.

ניסיון לתיקון שהסתיים בנזק

המשקפיים של חברי התעקמו, הצעתי לעזור לו לנסות לתקנם, בתחילה הוא סירב ולאחר שהפצרתי בו נענה. בסופו של דבר המשקפיים נשברו כתוצאה מהטיפול החובבני שלי. שאלתי היא: מהי חובתי בתיקון הנזק שגרמתי?

כותב השולחן ערוך (ח"מ שו, ד):

המוליך חטים לטחון, ולא לתתן, ועשאן סובין או מורסן; נתן קמח לנחתום ועשאו פת נפולין; בהמה לטבח, וניבלה; בשכר, חייבים לשלם דמיהם. ואם שחט בחנם, אם היה טבח מומחה, פטור; ואם אינו מומחה, חייב.

כלומר, אומן שקלקל פטור אם מתקיימים שני תנאים: 1. מומחה 2. התיקון נעשה בחינם. לפיכך אם הוא נתן לך לתקן וסמך עליך באופן ברור, שהרי החפץ ניתן בידיך לעשות בו את התיקון, ואתה אינך מומחה בתיקון והזקת, אתה חייב בתשלום. שכן עצם הניסיון לתקן בלא לדעת כראוי את המלאכה מהווה פשיעה המחייבת בתשלום על נזקים.

תדלוק רכב שכור בדלק לא מתאים

שכרתי מחברת השכרה רכב קאיה המצריך תדלוק בסולר. אני רגיל לשכור רכבים קטנים המתודלקים בבנזין וגם במקרה זה ביקשתי והזמנתי רכב קטן אלא שכזה לא היה להם ובמקומו נתנו לי רכב גדול יותר, ולא אמרו לי דבר על תדלוק בסולר. תידלקתי בתחנת דלק והמתדלק שאלני במה למלא. עניתי בבנזין וכך הוא עשה. אח"כ החזרתי את הרכב לחברה ובהתחלה הכל היה בסדר. כתוצאה מתדלוק זה נגרם נזק לרכב. בבירור שעשיתי אח"כ במוסך של החברה יבואנית הרכב, נאמר לי שעד לפני כמה שנים רכב מסוג זה תודלק באמת בבנזין.

בפועל הנזק התחלק לשלושה חלקים: 1. פגיעה בחלקי מנוע. 2. הרכב נתקע והיה צורך לגרור אותו על ידי החברה. 3. בשעת הטיפול בו הוא לא הושכר ולחברה נגרם נזק מאי־הרווח. שאלתי: האם אני חייב בתשלום הנזק? אם התשובה לשאלתי העקרונית היא חיובית, האם החיוב הוא על שלושת החלקים או על חלקם בלבד?

במקרה זה יש שתי סיבות לחיוב:

- א. נזיקין – מילוי דלק לא מתאים והנסיעה גרמו נזק לרכב.
- ב. שומרים – כשוכר, שדינו כשומר שכר (שו"ע חו"מ שז, א), היית מחויב לשמור על הרכב "שמירה מעולה" ולטפל בו כראוי.
- כעת נדון במרכיבי הנזק השונים, ובמידת אחריותך לכל אחד מהם.
1. פגיעה בחלקי המנוע – היה עליך לברר מה סוג הדלק המתאים לרכב, ועל כן

נראה שאין להגדיר את הפעולה כאונס ואף יתכן שפעולה זו מוגדרת כפשע של ממש. לפיכך ברור שהנך חייב בתשלום הנזק מדין מזיק ומדין שומר.

2. הובלת הרכב אל מקום התיקון – מצד דיני הנזיקין האחריות על הובלת החפץ היא על המזיק (שו"ע חו"מ תג, ג) וגם אם הניזק עשה זאת, על המזיק לשלם לו גם על על כן (סמ"ע שם, ב). אלא שיש מקום להבחין בין ההלכה האמורה בשו"ע למקרה שלך. ההלכה מבוססת על מקרה שבהמה נפלה לבור ומתה. מדין תורה הבהמה שייכת לניזק ועל המזיק לשלם את הפער שבין מחירה המקורי למחיר הנבלה בתנאי שהמזיק ימציא את הנבילה לידי הניזק. אולם, יש מקום לומר שגרירת רכב אינה דומה לחילוץ בהמה מבור, שכן את הבהמה ניתן למכור ולכסות חלק מהנזק וערכה יורד בינתיים על חשבון המזיק, מה שאין כן הובלת הרכב שהיא לצורך התיקון ומדוע שתוטל על המזיק?

נראה ששאלת החיוב בגרירה תלויה במחלוקת יסודית אחרת בדיני נזיקין, והיא האם תשלומי הנזיקין הם תשלומים עבור החזרת המצב לקדמותו כפי שסובר הש"ך (חו"מ צה, יח), ואז נאמר שהמזיק חייב גם להביא את הרכב למוסך שכן זהו חלק מהתיקון, או שמא תשלומי הנזק הם פיצוי על ירידת הערך, כפי שכותב בהגהות אמרי ברוך (שם), ואז לכאורה המזיק יהיה פטור מהגרירה. ואולם גם לשיטה שמחייבת בתשלום בשל ירידת הערך יש מקום לחייב על ההובלה משום שגם ערכו של רכב התקוע במקום כלשהו יורד, ואכן בשאלה זו נחלקו אחרונים (משפטי התורה א, כב, פוסק שהמזיק חייב בהוצאות גרירה; ובספר פיתוחי משפט, יד, פסק שלפוסקים כדעת שו"ע המזיק חייב, ואילו לפוסקים כרמ"א הדבר מוטל בספק) ומן הראוי לשלם במקרה זה.

3. לגבי הרווחים שנמנעו בעקבות ההשבתה של הרכב, זהו לכל היותר גרמא בעלמא (פתחי חושן נזיקין פרק י, סעיף ח) ובמקרה שהנזק נובע

5. הש"ך (חו"מ סא, י) כתב שמניעת רווח אינו נקרא הפסד, ולכן אין חיוב לצאת ידי שמים. וכן בית אפרים (חו"מ, כח). לעומת זאת, הב"ח (חו"מ לח, יז) כתב: "עבירה היא בידו ובכלל גזל את חברו". משמע שחייב לצאת ידי שמים. וכן כתב בשו"ת רדב"ז (א, פד).

מטעות ולא נעשה במזיד אין חיוב אף לצאת ידי שמים (פתחי חושן נזיקין פרק ג, סעיף לט; על פי מאירי בבא קמא נו, א, ד"ה והמבעית; וכן הכריע החזון איש בבא קמא ה, ד). על פי נתיבות המשפט (שמ, ג, ד"ה וי"ל) יש לכלול בתוך חישוב הנזק גם את ירידת הערך של החפץ משום שאינו ראוי למלאכה בזמן מסויים.

לסיכום: 1. השוכר חייב על הפגיעה בחלקי המנוע. 2. מן הראוי שהשוכר ישלם את עלות הגרירה. 3. השוכר אינו חייב על ביטול הריווח כי אם על ירידת ערך הרכב מכך שאינו ניתן לשימוש בתקופת התיקון. לגבי חיובו של המתדלק ראו הרב זלמן נ. גולדברג (תחומין לא, עמ' 348) שפטר.

השתתפות בקנס חניה

ש לפני כחודש נסעתי עם חברתי ברכב של הורי. החניתי את האוטו בחניה המסומנת בכחול לבן המצריכה לשים תו חניה. שמתי תו חניה לשעתיים. לצערי התעכבנו בעיסוקנו ולא חזרתי להאריך את תו החניה. קיבלתי קנס (בצדק) על סך 100 ש"ח. האם גם חברתי צריכה להשתתף בקנס או שמא הקנס מוטל עליי בלבד?

ת אמנם חברתך נהנתה מהנסיעה, ועל פי זה יכולת לשאול האם על החברה להשתתף בהוצאות הנסיעה (דלק וכד'). אולם, תשלום הקנס אינו הוצאה הכרחית של הנסיעה, אלא קנס על אי ציות לכללים הנהוגים בחניה. אי הציות נעשה על ידך (הנהגת) ולא על ידי חברתך, ולכן אין סיבה לחייב אותה. ייתכן שאם העיכוב נגרם על ידי חברתך, היא קיבלה על עצמה אחריות לתשלום הקנס.

תשלומי נזיקין

מבוא

לאחר שנקבע שלפנינו אכן מעשה נזק המחייב בתשלומים, עולה השאלה כיצד קובעים את שיעור התשלומים, ואיך ניתן להתייחס למעורבותו של הביטוח. בשאלות אלה עסקנו בפרק זה. בתשובתנו הלכנו על פי הפסיקה המקובלת הגורסת שתיקון החפץ הוא הפיתרון המועדף לתשלומי נזיקין ורק אם לא ניתן לתקן יש להעריך את שיעור הנזק ולשלמו.

מלבד זאת נדרשת הבחנה בין סוגי נזקים שונים:

אדם החובל – חבלה שגרם אדם בעצמו ובכוחו לאדם אחר מחייבת חמישה תשלומי נזיקין: נזק, צער, ריפוי, שבת ובושת (שו"ע חו"מ תכ, ג). אדם המזיק "מועד לעולם" (שו"ע חו"מ תכא, ג) כלומר הוא חייב גם על נזקים שנגרמו באונס. יש ראשונים שמחייבים גם באונס שלא היה ניתן לצפות (רמב"ן ב"מ פב, ב ד"ה במלוה), ויש אומרים שבאונס גדול כזה המזיק פטור (תוספות ב"ק כז, ב ד"ה ושמואל; וראו מחנה אפרים נזקי ממון סימן ה; וכן פסק שו"ע חו"מ תכא, ד; ורמ"א חו"מ שעח, א). אמנם קיים הבדל בסוג התשלומים בין אונס לשוגג. בעוד שבאונס החובל חייב רק בתשלומי נזק (שו"ע חו"מ תכא, ג), בשוגג חייב בכול התשלומים פרט לבושת שמשולמת רק אם התכוון החובל לבייש (שו"ע חו"מ תכא, א).

אדם המזיק – אדם שהזיק לרכוש של חברו חייב בפיצוי עבור הנזק שגרם. גם כאן אין הבחנה בין מזיד לאונס (שו"ע חו"מ שעח, א).

נזקי ממון – נזק שגרם רכושו של אדם, כגון, בעלי חיים וחפצים השייכים לו.

פיצוי עקב הטעיה בנישואין

ש אדם נשא אשה בדרך של שידוך שהוצע לו. לאחר לידת ילדם הראשון גילה לפתע הבעל כי אשתו סובלת מסכיזופרניה וכי לקתה במחלה זו גם בעברה ולא גילתה לו את הדבר קודם לנישואין. כעבור כשנה התגרשו בני הזוג. כעת טוען הבעל כי מגיעים לו פיצויי נזיקין מאשתו אשר לא גילתה לו את דבר מחלתה קודם לנישואין, דבר שגרם לו עגמת נפש רבה ואף נכות נפשית המגובה בחוות דעת רפואית.

שאלתי היא מהי עמדת הדין העברי בסוגיה הנדונה. מהי חובת הגילוי המוטלת על בן זוג כלפי משנהו, וככל שקיימת חובה שכזו, מה הן תוצאות הפרטה?

ת בוודאי שיש חובת גילוי של מומים לפני החתונה. הסתרת המומין מעמידה בספק את חלות הקידושין, כפי שפסק השולחן ערוך (אבן העזר לט, ה):

המקדש אשה סתם, ונמצא עליה אחד מן המומין הפוסלים בנשים, או נמצא עליה אחד מנדרים שדרך בני אדם להקפיד עליהם, הרי זו מקודשת מספק.

נוסף על כך, הסתרה של המומין עשויה להיות סיבה לכפיית גט (בית שמואל קיז, כד):

אבל אם היה בה מומין והוא לא ידע, יש לומר דכופין אותה כיון דעשתה שלא כהוגן. כמו שכתב בתשובת הרא"ש כלל ל"ה אם הוא עשה שלא כהוגן וקידש ברמאות כופין אותו, הוא הדין דכופין אותה.

יסוד הדברים בתשובת הרא"ש (כלל לה, סימן ב):

אמנם, אם נראה לכם רבותי הקרובים אל הדבר, שאם המקדש אינו אדם ראוי והגון לדבק בבת טובים, ובנכל ובתרמית פתיה, וקרוב הדבר לדמותו לעובדא דנרש, דגרסינן ביבמות בפרק

ב"ש (קי): משום שנעשה שלא כהוגן, הפקיעו הקידושין. גם זה, שעשה שלא כהוגן, נהי דקדושין לא נפקיע, מ"מ יש לסמוך בנדון זה על דברי קצת רבותינו, שפסקו בדינא דמורדת דכופין אותו לגרשה.

דברי הרא"ש הללו הובאו להלכה ברמ"א (אבן העזר עז, ג; ועיינו עוד בפד"ר א עמ' 71 ואילך).

עגמת נפש ונכות נפשית אינן מוכרות בהלכה אלא במסגרת של פיצוי על חבלה פיזית, אז ניתן לחייב תשלומי "צער" (כאב), ו"בושת" (ראו עוד לגבי בושת: קצות החושן רז, ז; משפט שלמה חלק ד, סימן מה).

לגבי נכות נפשית, נפסק בשו"ע (ח"מ תכ, לב):

המבעית את חברו, אע"פ שחלה מהפחד, פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים; והוא שלא נגע בו, כגון שצעק לו מאחוריו, או שנראה לו באפילה וכיוצא בו. וכן אם צעק לו באזנו וחרשו, פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים. אחזו ותקע לו באזנו וחרשו, או שנגע בו והדפו בשעה שהבעיתו, או שאחזו בבגדיו, חייב בתשלומין.

כלומר, אם לא היה מגע פיזי בין המזיק והניזק אזי המזיק חייב בדיני שמים על הנזק הנפשי שגרם לניזק, ובתנאי שהמזיק התכוון להזיק לניזק (מאירי בבא קמא נו, א). אם היה מגע פיזי ביניהם אזי המזיק חייב בפיצוי כספי לניזק. מסתבר שהפיצוי יחושב לפי ירידת "מחירו" של הניזק בשוק, פגיעה בכושר ההשתכרות למשל.

בעניין הוצאות החתונה נחלקו הראשונים, הרמב"ם כותב (זכיה ומתנה ו, כד):

הורו רבותי שאם היה מנהג המדינה שיעשה כל אדם סעודה ויאכיל לריעיו או יחלק מעות לשמשין ולחזנין וכיוצא בהן ועשה כדרך שעושין כל העם, וחזרה בה משלמת הכל. שהרי גרמה לו לאבד ממון וכל הגורם לאבד ממון חברו משלם. והוא שיהיו לו עדים כמה הוציא שאין זה נשבע ונוטל.

הראב"ד השיג עליו ופטר את האשה, השולחן ערוך (אבן העזר ג, ג) הביא רק את פסיקת רמב"ם. ואולם ראו בשו"ת לחם רב (סימן ל, צוין בהגהות רבי עקיבא איגר שם) שכותב שיש עוד ראשונים הסוברים כמו ראב"ד ואפשר לומר "קים ליי" כמותם. יש להסתפק האם לדעת הראב"ד יש חיוב לצאת ידי שמים במקרה כזה כמו בכל גרמא. בכל אופן, ניתן לתבוע הוצאות אלו בבית דין, כיוון שכיום בתי הדין בימינו מחייבים במקרים דומים גם על נזקי גרמא.

על כן נראה שקשה לחייב פיצויים על הסתרה זו, ואפילו פיצוי על הוצאות ברורות שהיו לו בשביל החתונה. אולם ייתכן שיש חיוב לצאת ידי שמים (עיי' עוד שו"ת ר"י מיגאש, סימן נח).

נזק לשולחן ישי

לפני מספר חודשים, הבאתי לבית סבי כלי נגינה כבד בהסכמתו, כדי שאנגן בו. הנחתי את כלי הנגינה על השולחן בסלון שלו, ויכול להיות שגררתי את השולחן. רגל השולחן התנתקה מלוח השולחן בזמן שכלי נגינה הכבד היה עליו. הנחת כלי הנגינה על השולחן – לא הייתה בהסכמתו. זו מלאכה לא פשוטה להחזיר את הרגל למקומה בגלל שיש הרס במקום החיבור בלוח. בסופו של דבר הרגל הצליחה להתחבר למקום סמוך, וכך היא הושארה. במבט קל אפשר לשים לב לכך שהרגל לא במקומה.

האם אני צריך לשלם לו סכום מסוים של כסף, או לעשות משהו אחר? אם כן, אז כמה כסף לשלם וכן מה לעשות בעניין. אם התשובה תהיה שאני צריך לשלם את עלות השולחן וכדומה, אז איך אני אדע בדיוק כמה השולחן הזה היה שווה אז או שווה היום וכדומה?

עליך לשלם על הנזק כיון שהוא נעשה על ידך, בין אם נעשה בשוגג ובין במזיד (שו"ע חר"מ שעח, א).

לגבי סכום הפיצוי נחלקו ראשונים (ראו הרב אברהם שיינפלד, נזיקין, עמ' 299 הערה 57; ובמאמרו של הרב יהונתן בלס, "החזרת המצב לקדמותו כעקרון-על בתשלומי נזיקין", תחומין יג, עמ' 388 ואילך) האם הניזק יכול לתבוע מהמזיק לתקן או רק את ירידת הערך (הקטנה במקרה זה). בדרך כלל מקובל לחייב בעלות התיקון. כמובן, במקרה שלך ראוי שתתקן את הנזק אם הדבר אפשרי ואם לא, שלם את ירידת הערך. תוכל להעריך את שווי השולחן על ידי פניה לחנות לרהיטים משומשים או עתיקים (בהתאם לסוג השולחן). אמנם מסתבר שאם תעלה את הענין בפני סבך, הוא ימחל לך על הנזק.

פיצוי על נשיכת כלב

ש האם אדם שננשך על ידי כלב יכול לתבוע פיצוי כספי, והאם הוא יכול לדרוש שיהרגו את הכלב? לא מדובר בתקיפה חמורה אלא בנשיכה בלבד.

ת כלב שהרג אדם בכוונה, נידון למיתה (רמב"ם נזקי ממון י, א), על ידי בית דין מומחה שאינו קיים היום (שו"ע חו"מ א, ג). בית דין מומחה הוא בית דין שבו דיינים שהוסמכו אדם מפי אדם עד משה רבנו (סמ"ע חו"מ א, ט).

אם הכלב לא הרג אדם, אלא רק גרם נזק, אפשר לתבוע מבעליו תשלומי נזק. במקרה של נשיכה שהיא תולדה של נגיחה (קרן), הבעלים חייבים לשלם חצי מהנזק אך לא יותר משווי המזיק (שו"ע חו"מ שפט, ב). בנזק שנגרם על ידי בעלי חיים, הבעלים חייבים רק בתשלומי נזק (פיצוי על נכות קבועה), ולא בתשלומי צער, ריפוי שבת ובושת (שו"ע חו"מ תה, א). גם דין זה נדון רק בפני בית דין מומחה (שו"ע חו"מ א, ג), ולכן כיום בית-הדין אינו יכול לכופף את הנתבע לשלם.

אמנם, בית הדין יכול להורות לבעל הכלב שהוא חייב בתשלום, ואף יכול לנדות אותו עד שיפצה את הניזק (שו"ע חו"מ א, ג). כמו כן, בית דין שנתקבל על ידי הצדדים כבורר יכול לחייב את בעל הכלב לשלם על הנזק. במקרים רבים מעין אלו בתי הדין נוהגים לחייב את המזיק במסגרת פשרה בין הצדדים.

כמו כן, אם הניזק מחזיק כסף של בעל הכלב, הוא יכול לנכות את דמי נזקו מכספי המזיק עד שווי חצי הנזק ולא יותר משווי של הכלב (יש אומרים שניתן "לתפוס" רק את הכלב עצמו, ראו נתיבות המשפט א, חידושים יא).

אפשר לבקש מבית הדין שיכריח את הבעלים לסלק את הסכנה, כמו שרשאי בית הדין לדרוש ממי שיש לו קיר רעוע וכדומה שיסלק את הסכנה. ובפרט שהסכנה כאן היא כלב, שלגביו נאמר דין מיוחד שאסור לגדל כלב רע בבית אלא אם כן הוא אסור בשלשלת של ברזל (שו"ע חו"מ ט, ג). לכן, יש להניח שאם הכלב הוא אכן "כלב רע", בית דין יורה לבעליו לקשור אותו כראוי או אף להרגו במצבים קיצוניים כגון שהכלב מרבה לנשוך ולא ניתן להשתלט עליו (עיין שו"ת עטרת פז חו"מ ח, שהאריך בעניין זה).

כמו כן, יש להודיע על כך לרשויות, כיוון שבדרך כלל במקרי נשיכה, יש לשים את הכלב בהסגר כדי לוודא שאינו חולה בכלבת.

פגיעה קלה במכונת

ש **ש** אתמול שפשתי מכונת עם מכונתי, אולם כשיצאתי והסתכלתי כל מה שיכולתי לראות זה כיפוף קטנטן בפח (שלקח לי זמן להבחין בו). והחלטתי לא להשאיר את הפרטים מכיוון שזה לא נזק שמתקנים אותו בדרך כלל, מה גם שזאת מכונת ישנה. כיוון שיש במכונת פגיעות נוספות (שאינן סיכוי שעשיתי אותן), אני מפחד שבעל המכונת יפיל אותם עלי, האם נהגתי נכון?

ת **ת** ראשית יש לקבוע האם אתה חייב לפצות את בעל הרכב הנפגע. שאלה זו תלויה במחלוקת האם חיוב פיצוי נזיקין הוא להחזיר את המצב לקדמותו או לפצות כספית את הנפגע על ירידת הערך (ראו מאמרו של הרב יונתן בלס, תחומין יג, עמ' 388).

דוגמא לנפקותא גדולה מהמחלוקת היא בנזק למשקפיים, כאשר השבת המצב לקדמותו משמעה פיצוי מלא, ופיצוי על ירידת ערך משמעה פטור כמעט מלא, כיון שמחיר השוק של המשקפים הוא אפסי (כיון שהן מתאימות רק לבעליהן).

במקרה שלך אין ירידת ערך משמעותית (אלא אם כן מדובר על רכב שמור במיוחד), אבל ודאי שיש לשלם כדי להשיב את המצב לקדמותו. למיטב ידיעתנו, בתי-הדין מחייבים על נזק למשקפים. אולם, יתכן מאוד שבמקרה כפי שתיארת בית-הדין היה פוטר בגלל שמדובר בנזק קטן ולא משמעותי. לגבי השאלה האם עליך לדווח לבעל הרכב, הרי שאם ברור לך לחלוטין שאתה פטור – אינך חייב לדווח. אולם, עליך לבדוק זאת היטב, ואף להתייעץ עם בעל מקצוע מתחום הרכב.

פיצוי על עיכוב בשירות לקוחות

האם יש בעיה הלכתית לדרוש פיצוי במקרה שהנזק שנגרם אינו ממשי. לדוגמה: פניתי לחברת הטלפון הסלולארי, וביקשתי שרות, שמגיע לי במסגרת התוכנית שלי. הם סרבו לבקשת בטענה שאני לא רשום במחשב החברה לתכנית הזו. כאשר דרשתי לדבר עם הממונה או עם מדור פניות הציבור, סרבו גם את זה לתת לי, והבטיחו כי ממונה יצור איתי קשר תוך 24 שעות. משחלף הזמן ולא יצר איתי קשר הממונה, פניתי שוב וכו'. בסופו של דבר ואחרי עגמת נפש ברמה כזו או אחרת, אכן התקשר אלי הממונה, ואמר לי, תוך התנצלויות והבטחות שהמקרה לא יישנה בעתיד, שאכן אני צודק והתקלה הייתה אצלם בחברה וכו' וכו'. לאחר ההתנצלויות, סיים הממונה את השיחה, ולבסוף קיבלתי את השירות, אך כאמור לאחר עיכוב משמעותי בדבר שהיה מגיע לי. ידוע לי כי המדיניות בכל החברות היא לא להציע פיצוי, אבל אם הלקוח דורש, החברה לרוב מפצה את הלקוח ובעיקר כאשר מתברר כי הרשלנות הייתה מצד החברה – לפיכך, האם למרות שקיבלתי את השירות (אך לאחר העיכוב) מותר לי לבוא בדרישת פיצוי לחברה?

נכון הוא שאי אפשר לתבוע פיצוי כזה בבית דין, אך כיון שהחברה נותנת לך את הפיצוי מרצונה, כיון שהיא מעוניינת לשמור על שמה הטוב וכד', אין כאן שום איסור. אתה לא גוזל ולא גונב ולא עושק. הכול מונח על השולחן,

החברה יודעת שהיא לא חייבת לך דבר, והיא נותנת לך מרצונה, לכן אין כאן כל איסור.

פיצוי על עוגמת נפש

ש אדם תבע אותי לדין תורה. יצאתי חייב וחויבתי לשלם סכום גדול תוך חודש. לאחר שבועיים שילמתי את מלוא חובי לתובע. במעמד התשלום ביקשתי את סליחתו של התובע על הצער שגרמתי לו, אך הוא מסרב לסלוח לי בטענה שנגרם לו הרבה עגמת נפש. עניתי לו שאת הטענה הזו הוא טען כבר בבית הדין ותבע פיצוי על זה, ולכן הסכום שחויבתי בו כולל את הפיצוי על עגמת נפש. אבל הוא מסרב למחול לי בטענה שזה לא מפצה אותו על כל מה שהוא עבר, ולכן הוא תובע ממני עוד סכום כסף גדול (אלפי שקלים) פיצוי על עגמת נפש בתמורה לסליחה מלאה. כבוד הרב, מה הדין? האם אני צריך לפצות אותו פיצוי נוסף מעבר למה שבית הדין פסק? ומה לגבי המחילה, האם מחול לי לאחר התשלום שבית הדין פסק או לא?

ת המשנה (בבא קמא ח, ז) אומרת ביחס לחובל בחבירו: אף על פי שהוא נותן לו אין נמחל לו עד שיבקש ממנו, שנאמר: "ועתה השב אשת" וגומר. ומנין שלא יהא המוחל אכזרי? שנאמר: "ויתפלל אברהם אל האלהים וירפא אלהים את אבימלך" וגומר. כלומר: אין די בכך שאתה משלם, עליך גם לרצות את חברך.⁶ גם בשולחן ערוך אורח חיים (תרו, א) נפסק:

6. הרמב"ם (חובל ומזיק ה, ט) מחלק בין מזיק שחייב לפייס את הניזק עד שימחל לו לבין גולן שאינו חייב לפייס. דברים אלו עומדים בסתירה לדבריו בהלכות תשובה (ב, ט) שם הוא כותב דברים אלו על כל סוגי הנזק ומחייב את המזיק והגולן לפייס את הנפגע.

אפילו לא הקניטו אלא בדברים, צריך לפייסו; ואם אינו מתפייס בראשונה, יחזור וילך פעם שנייה ושלישית, ובכל פעם יקח עמו שלשה אנשים, ואם אינו מתפייס בשלשה פעמים אינו זקוק לו.

על כן אתה צריך לפייס את חברך ולומר לו שנהגת כלפיו בדרך שאינה ראויה ופגעת בו, ואתה מבקש שינהג בך ברחמים, וימחל לך. אם ביקשת ממנו שלוש פעמים, מעיקר הדין אתה פטור. בכל מקרה אינך חייב לשלם יותר ממה שבית הדין פסק (הרב זלמן נ. גולדברג, קובץ הישר והטוב, א, עמ' ט"י, שהוסיף שאם מדובר בנוק שאין עליו חיוב ממוני, כגון, המזיק בגרמא והמבייש בדברים, יכול הניזק להתנות את מחילתו בפיצוי כספי).

פיצויים מוגזמים על עוגמת נפש

ש קיבלתי שירות לקוי מסוכן ומזיק במקום מסוים. התלוננתי והם התקשרו לשאול אותי איזה פיצוי אני רוצה. האם מותר לי לבקש מהם פיצוי מעבר להוצאות שהם גרמו לי באופן ישיר על עגמת הנפש?

ת אם אתה דורש פיצוי על נזק שלא נגרם לך יש בזה איסור שקר ובפרט אם כוונתך להרוויח כך ממון (ראה ספר יראים מצווה רלה; שו"ת ציץ אליעזר טו, יב). אך אם החברה מציעה לך פיצוי כדי לרצות אותך וללא קשר למידת הנזק שנגרם לך אתה יכול לבקש כרצונך.

הלחם משנה (הלכות חובל ומזיק שם) טען שגולן צריך לפייס כיון שנהנה מהגזילה ו"ציער הרבה" את הנגזל, לעומת זאת, במזיק לממון חברו פטור מלפייס. בפירושו של הרב יוסף קאפח (על רמב"ם חובל ומזיק ה, ט) הביא חילוקים נוספים, ובכלל זה חילק בין מקרה שהיה צער הגוף ואז חייב לפייס, לבין מקרה שלא היה צער הגוף. ניתן להציע הבחנה נוספת, בין פיוס כחלק מחובת הניזק בתשלום, כמעט כחובה ממונית, לבין פיוס שאינו חובה כתשלום ומטרתו הסדרת היחסים החברתיים כשם שחייב לעשות כל אדם שציער את חברו, וראה בביאור "עקב ענווה", לרב א"י כלאב, על הלכות תשובה לרמב"ם.

תאונה אחרי תאונה

ש לפני כחודשיים פגע בי רכב, החלטנו שהפוגע ישלם לי את דמי ההשתתפות העצמית לביטוח ואני אתבע את הביטוח שלי. לפני כשבוע הוא העביר אלי את הכסף אך טרם הספקתי לפנות לביטוח שלי. בינתיים פגע בי רכב אחר – פחות או יותר באותו המקום וגרם לנזק נוסף. האם אני צריך להחזיר לגורם הנזק הראשון את כספו? האם יש לרכב פתרון אחר?

ת העיקרון הבסיסי הוא שכל מזיק משלם על הנזק שהוא עשה. ולכן, המזיק הראשון חייב בתשלום הנזק הראשון, והמזיק השני חייב בתשלום הנזק השני. כלומר, המזיק השני צריך לשלם את שיעור ירידת הערך שהוא גרם בהשוואה למחיר רכב פגוע (מהפגיעה הראשונה).

על כן עליכם לחייב את המזיק הראשון באחריות לנזק שגרם, אלא אם כן יש סיבות לפטור אותו על פי ההלכה כגון נזק שלא באשמתו כלל וכדומה. וגורם הנזק השני חייב לשלם עבור תוספת הנזק שנעשתה.

אגב כך, מן הראוי לבחון האם ההסכם עם המזיק הראשון עומד בדרישות החוק וההסכם עם חברת הביטוח (ראו עוד: הרב איתמר ורהפטיג, "מזיק לרכוש מבוטח", תחומין כח, עמ' 170).

פיצוי מוגזם על תאונת דרכים

ש יום אחד נסעתי עם רכבי בכביש ומאחורי נסע רכב אחר בצורה רשלנית ביותר, עד שלפתע פגע בי מאחור בצורה קלה. זה היה צפוי. לאחר ויכוח קצר עם הנהג הפוגע סוכם שהוא ישלם לי את מלוא הנזקים ועגמת הנפש שנגרמה לי, וכך לא נצטרך להפעיל את הביטוח. הוא שילם 400 ₪.

לאחר יומיים פניתי למוסך והתברר שהנזק לא גדול. סך כל הנזק הוא 145 ש"ח על הפגוש. בעניין הצבע אמרו לי שהנזק מזערי ולא שווה לי לצבוע את זה, לכן אין לי אומדן לגבי הנזק שנגרם לצבע. שאלתי היא: האם נהגתי נכון בעניין הכספי, האם דרישותיי היו מוגזמות?

בדיני נזיקין ישנם שני סוגי תשלומים:

ת

1. החובל בחבירו משלם חמישה דברים: נזק, צער, ריפוי, שבת וכוש (שו"ע חו"מ תכא, ג).

2. כל שאר הנזקים הנגרמים לרכוש האדם או אף לאדם עצמו אך לא מאדם אחר, תשלומי נזיקין אלו כוללים רק את שווי הדבר הניזוק או את תיקונו בלבד ללא כל הוצאות נלוות (שו"ע חו"מ תה, א)

לעתים מתלוות אל הנזק תוצאות עקיפות שגם הן סוג של נזק כגון ביטול זמן עבודה וכדומה. בדרך כלל הוצאות אלו מוגדרות כמניעת רווח, ועל כן בית דין אינו מחייב עליהם תשלום. אמנם, יש מחלוקת (ראו בעמוד 304, הערה 5) האם המזיק חייב לשלם אותם כדי לצאת ידי שמים. גם המחייבים מתנים זאת בכך שהנזק היה מזיד (מאירי בבא קמא נו, א), כך שבמקרה זה אין מקום לחיוב.

תשלום על עגמת נפש אינו קיים בהלכה ("בושת" קיים רק באדם החובל באדם אחר, כאמור לעיל, ואין ללמוד ממנו לדברים אחרים), כמו כן מצאנו שאדם המצער את חבירו בדברים אינו חייב לשלם על כך (פתחי חושן נזיקין פרק יא, הערה לב; הרב צבי ליפשיץ תחומין טז עמ' 381, הרחיב בחומרת הדבר)

על כן אף שהמזיק חייב בעלות התיקון, לגבי הסכום הנוסף – דהיינו על עגמת נפש וביטול הזמן נראה שבית דין לא יחייב אותו בתשלום.

אולם, אם כאשר אמרת שהפיצוי הוא גם עבור עגמת הנפש, המזיק הבין שהתשלום הוא עבור המחילה שלך והצער שנגרם לך, אזי אתה לא צריך להחזיר לו דבר.

פיצוי בחלק מקורי או חליפי

ברצוני לדעת מה לעשות על פי התורה במקרה זה: אני בן 15, בשבת שיחקנו חברי ואני בכדורסל ברחוב ביישוב שלנו. הייתה שם שורה של

ש

מכוניות, אני רציתי למסור לחברי את הכדור מעבר לכל המכוניות, ובעטתי את הכדור לגובה. הוא עבר את המכוניות אבל היתה עוד מכונית אחת שחנתה יותר למטה ברחוב ולא ראינו אותה, והכדור נפל בטעות גמורה על החלק העליון של השמשה של הרכב וסדק אותו. בעלי הרכב, אמרו שעלות חלון חדש ומקורי היא 5,500 ₪, והביטוח שלהם ישלם להם 2,500 ₪ עבור שמשה חדשה אך לא מקורית. הם רוצים שמשה מקורית כי אחרת זה מוריד את ערך הרכב. ולכן הם דורשים את ההפרש בסך 3,000 ₪. האם התביעה שלהם צודקת?

ראשית, יש לציין שעליך לשלם את הנזק אף שהוא נעשה בשוגג, שהרי "אדם מועד לעולם" וחייב בתשלומים בכל אופן (שו"ע חו"מ תכא, ג). אם המזיק הוא צעיר בגילו יש לוודא שהוא כבר גדול לפי ההלכה (עיין שו"ת שבט הלוי י, רסד).

עתה צריך רק לברר כמה עליך לשלם. אם ניתן לתקן את הנזק, לדעת גדולי הפוסקים המזיק צריך להחזיר את המצב לקדמותו ולתקן (ראו פתחי חושן נזיקין פרק י, סעיף ז, על פי הראב"ד בהשגות על רמב"ם טוען ונטען ה, ב; ש"ך חו"מ צה, טו; וחזון איש בבא קמא ו, ג).

מכיוון שהיתה זו שמשה מקורית ויש משמעות לכך ששמשה היא מקורית עליך לתקן את הרכב כפי שהיה. אם אין שום הבדל כספי בין רכב עם שמשה מקורית לרכב עם שמשה אחרת, ואכן כך אמר לנו אדם שעוסק בתחום, אין הצדקה לחייב תשלום על תיקון כזה. לכך יש להוסיף כי מזיק חייב לשלם על מה שהזיק ולא יותר, ולכן אם שמשה משומשת כפי ששברת, עולה פחות משמשה חדשה, עליך לשלם אך ורק את עלות שמשה משומשת.

בכל אופן אין להסתיר מידע מחברת הביטוח, כדי למנוע ממנה אפשרות לתבוע את המזיק ולגבות ממנו את התשלום.

נספח

מעמדו ההלכתי של מנהג המדינה

"מנהג המדינה", כלומר הדרך שבה נוהגים בפועל בני האדם, מהווה שיקול משמעותי בהלכה. בדיני ממונות הנוגעים ליחסים הממוניים בין בני אדם בכלל, ובדיני עבודה בפרט, יש למנהג משנה תוקף. בתשובות רבות המובאות בספר זה, הוזכר שהכרעת הדין מושפעת ממנהג המדינה. גם השלחן ערוך, בעקבות בעל הטורים, בחר לפתוח את דיני שכירות בהלכה המבוססת על המנהג (שו"ע חו"מ שלא, א"ב):

השוכר את הפועלים ואמר להם להשכים ולהעריב, מקום שנהגו שלא להשכים ושלא להעריב - אינו יכול לכופן, אפילו הוסיף על שכרן, כיון שלא התנה כן בשעה ששכרן... מקום שנהגו לזון - יזון; לספק בגרוגרות או בתמרים וכיוצא בהם - יספק; הכל כמנהג המדינה.

נמצא שבמקום שיש מנהג, תנאי העבודה נקבעים לפי המנהג. מנהג הפועלים עליו מבוססת הלכה זו, מוזכר במשנה (בבא מציעא פג, א):

השוכר את הפועלים ואמר להם להשכים ולהעריב. מקום שנהגו שלא להשכים ושלא להעריב - אינו רשאי לכופן. מקום שנהגו לזון - יזון, לספק במתיקה - יספק, הכל כמנהג המדינה.

בהמשך לכך נחלקו הפוסקים בשאלה מהיכן נובע התוקף ההלכתי של המנהג, והאם יש להבחין בין תחומים הלכתיים שונים ומקרים שונים! דומה שניתן לזהות שלושה מקורות סמכות למנהג:

1. כבר בראשית תקופת האחרונים כתב החכם רבי יוסף בן עזרא (נפטר: שס"ה-1605),

1. מנהג הוא סימן לקיומה של תקנה קדומה של הקהל.
2. מנהג הוא סימן לקיומה של תקנה קדומה של חכמי ההלכה.
3. מנהג הוא מה שעושים בפועל, והוא מחייב בגלל ששני הצדדים לעסקה גומרים בדעתם לנהוג על פי המקובל.

תקנות הקהל

בתוספתא (בבא מציעא יא, כג"כ) נאמר שיש סמכות לבני העיר ולסוחרים לקבוע את הכללים על פיהם יפעל המסחר בעיר:

ורשאין בני העיר להתנות על השערים ועל המדות ועל שכר פועלין רשאין לעשות קיצתן, רשאין בני העיר לומר: "כל מי שיראה אצל פלוני יהא נותן כך וכך", "וכל מי שיראה אצל מלכות יהא נותן כך וכך", "כל מי שתרצה או מי שתרעה פרתו בין הכרמים יהא נותן כך וכך", "וכל מי שתרעה בהמת פלנית יהא נותן כך וכך", רשאין לעשות קיצתן. ורשאין הצמרין והצבעין לומר כל מקח שיבוא לעיר נהא כולנו שותפין בו. רשאין נחתומין לעשות רגיעה ביניהן, רשאין החמרין לומר כל מי שתמות חמורו נעמיד לו חמור אחר, מתה בבוסיא אין צריכין להעמיד לו חמור, דלא בבוסיא צריכין להעמיד לו. ואם

מחכמי שאלוניקי, תלמיד המהרשד"ם, ומחבר הספר הידוע "עצמות יוסף" על מסכת קידושין) חיבור מקיף בנושא בשם: "משא מלך" (כאן השתמשנו במהדורת י"ש שפיגל, ירושלים תשמ"ט), החיבור עוסק בדיני מסים ומנהגים. המחבר דן בהגדרת המנהג ובשאלות היסוד של המנהג בחריפות ובבקיאות (הדיון העיקרי בענייני המנהגים מצוי שם ב"נעילת שערים", החל מעמ' קצה). מלבד זאת ראוי לציין לסיכומו היפה של הרב אפרים משה קורנגוט בחיבורו: דיני הבית המשותף (פרקים כא"כ, ירושלים תש"ס) שדן בשאלות המנהג ו"דינא דמלכותא דינא". דיון מקיף ויסודי בנושא המנהג בדיני ממונות ערך הרב ד"ר רון משה קליינמן בעבודת הדוקטורט שלו: מנהגי הסוחרים בדרכי הקניין במשפט העברי (קנין סיטומתא), רמת גן תש"ס.

אמר תנו לי ואני לוקח לעצמי אין שומעין לו אלא לוקחין ונותנין לו. רשאין הספנין לומר כל מי שתאבד ספינתו נעמיד לו ספינה אחרת, אבדה בבוסיא אין צריכין להעמיד לו, דלא בבוסיא צריכין להעמיד לו ואם פרש למקום שאין בני אדם פורשין אין צריכין להעמיד לו.

מקור נוסף חשוב לעניין זה הוא ברייתא המובאת במסכת בבא קמא (קטז), (ב):

ספינה שהיתה מהלכת בים, עמד עליה נחשול לטובעה והקילו ממשהא - מחשבין לפי משאוי ואין מחשבין לפי ממון, ולא ישנו ממנהג הספנים. ורשאין הספנים להתנות, שכל מי שאבדה לו ספינה יעמיד לו ספינה אחרת.

גם ממקור זה עולה שהולכים אחר "מנהג הספנים" ולא מוזכר הצורך בהסכמת החכמים, בדומה לדברים שהבאנו מהמשנה והתוספתא למעלה. מדברי הגמרא בבבא בתרא (ט, א) עולה גם כן שיש סמכות לבני העיר להתנות על ענייניהם, אך נוסף שם תנאי שתהיה הסכמה של חכם על תקנתם:

הנהו בי תרי טבחי דעבדי עניינא בהדי הדדי, דכל מאן דעביד ביומא דחבריה נקרעוה למשכיה. אזל חד מנייהו עבד ביומא דחבריה, קרעו למשכיה; אתו לקמיה דרבא, חייבינהו רבא לשלומי. איתיביה רב יימר בר שלמיא לרבא: ולהסיע על קיצתם! לא אהדר ליה רבא. אמר רב פפא: שפיר עבד דלא אהדר ליה מידי, הני מילי היכא דליכא אדם חשוב, אבל היכא דאיכא אדם חשוב - לאו כל כמיניהו דמתנו.

כלומר שני קצבים קבעו ביניהם באילו ימים רשאי כל אחד מהם לשחוט, וכל מי שישחט ביום של חברו יקרעו את העורות של הבהמות שלו. אחד מהם שחט ביום של חברו, וקרעו את עורותיו. באו השוחטים לפני רבא והוא חייב אותם על קריעת העור. הקשה עליו רב יימר מהברייתא שמתירה

לבני העיר לקנוס את העובר על תקנתם ורבא לא השיב לו. רב פפא יישב את פסיקתו של רבא עם הבריייתא: הקנס תקף רק במקרה שאין אדם חשוב בעיר, אם יש אדם חשוב בעיר אין אפשרות להתנות בלעדיו.

נחלקו ראשונים האם ניתן להסיק ממקורות אלו שיש סמכות לקהל לתקן תקנות ולאכוף אותן, או שיש צורך בהסכמה של כל הציבור כדילאכוף את ההחלטה המשותפת. רב חנניה גאון כתב שהציבור יכול לתקן תקנות (תשובות הגאונים, שערי צדק, ד, ד, טז)

שכל מקרה שיקרה לבני המדינה וכולם שווים בו ותקנה הוא להם וצריכים לו - כופין זה את זה לאותו דבר והסכמת הזקנים נוהגת בהם, וכל בני המדינה נכנסים תחתיהם, כענין שנאמר: 'וכל אשר לא יבוא לשלושת ימים כעצת השרים והזקנים יחרם כל רכושו והוא יבדל מקהל הגולה'.

ברוח זו קבע הרשב"א (שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, רפ) באופן גורף יותר שהציבור ריבון על עצמו, והרוב יכול לכפות החלטות על המיעוט (היחידים):

דע שכל ציבור וציבור יש להם רשות על יחידיהם, שכל ציבור רשאי לגדור ולתקן בעירם כמו שבית הדין הגדול יכולים לגדור ולתקן על כל ישראל.

לעומת זאת יש הסבורים שמקור הסמכות של הציבור מבוסס על ההתחייבות ההדדית של כל בני הציבור. ראש וראשון לסוברים כך, הוא רבנו תם, (דבריו הובאו במדרכי, בבא בתרא, תפ):

בשם רבנו תם: 'רשאי בני העיר להסיע על קיצתן'... פירוש **היכא דכבר היתנו ביניהם**, אבל אם לא התנו מתחילה אין כח בבני העיר להכריח אחד מבני עירם למה שירצו. ודקאמר 'הפקר בית דין הפקר', כגון בי דינא דרב אמי ורב אסי דאלימי הוו לאפקועי ממונא... היינו שבכל זמן שבדורם אין גדול כמותו...

כלומר הציבור יכול לכפות החלטה שהתקבלה על ידי כל הציבור בלבד, וכן בית הגדול שבדור, אבל החלטות שהתקבלו בציבור על דעת הרוב אינן ניתנות לאכיפה.

רמ"א התייחס בשני מקומות לסמכות הרוב לכפות את המיעוט, במקום אחד פסק הרמ"א ששאלת סמכות הציבור תלויה במנהג (רמ"א חו"מ ב, א):

אף על פי שיש חולקין וסבירא להו דאין כוח ביד טובי העיר האלה רק להכריח הציבור במה שהיה מקדם, או שקיבלו עליהם מדעת כולם, אבל אינן רשאין לשנות דבר במידי דאיכא רווחא להאי ופסידא להאי או להפקיע ממון שלא מדעת כולם, מכל מקום, הולכין אחר מנהג העיר וכל שכן, אם קבלום עליהם לכל דבר כן נראה לי.

אולם, במקום אחר נראה שהרמ"א פסק שאכן הולכים אחר דעת הרוב (רמ"א חו"מ קסג, א):

כל צרכי צבור שאינן יכולין להשוות עצמן, יש להושיב כל בעלי בתים הנותנים מס ויקבלו עליהם שכל אחד יאמר דעתו לשם שמים, וילכו אחר הרוב. ואם המעוט ימאנו, הרוב יכולין לכופף אותן אפילו בדיני גוים, ולהוציא ממון על זה, והם צריכין לתת חלקם.

וכן כותב בתשובות חתם סופר (חו"מ, סא; הובא בפת"ש חו"מ קסג, א):

אך הואיל וכבר נהגו דבאסיפת הקהל אזלינן בתר **רובא**. ובמנהג הולכים אחר הרוב אפילו הוא גרוע בענינים כאלו...

על פי השיטה שמסמיכה את הציבור לתקן תקנה, יתכן שניתן לראות במנהג שרווח בציבור מעין תקנה שמחייבת את כלל הציבור.

מנהג כסימן לתקנת חכמי ההלכה

במסכת סופרים (פרק יד הלכה טז) כתוב:

ונהגו כן העם, שאין הלכה נקבעת עד שיהא מנהג, וזה שאמרו **מנהג מבטל הלכה, מנהג וותיקין**, אבל מנהג שאין לו ראייה מן התורה, אינו אלא כטועה בשיקול הדעת. כלומר רק למנהג שנקבע על פי חכמים ("ותיקין") יש תוקף מחייב.

הסתירה במרדכי

בהמשך לכך האור זרוע (בבא מציעא, סימן רפ; הובא גם בהגהות אשר"י בבא מציעא פרק ז; ובמרדכי בבא מציעא, סימן שסו) קובע שמנהג הוא בעצם תקנה של חכמים:

הילכך איתבריר לן דהולכין אחר המנהג לענין דיני ממונות והבא לשנות המנהג וטוען שהתנה בענין אחר ולא כמו שהמנהג נוהג עליו להביא ראיה. מיהו נראה בעיני וכגון שהוא מנהג קבוע על פי חכמי המקום כדאמרינן במסכת סופרים בפ' מפסיקין בברכות שאין הלכה נקבעת אלא עד שיהא מנהג. וזהו שאמרו מנהג מבטל הלכה - מנהג וותיקין. אבל מנהג שאין לו ראייה מן התורה אינו אלא כטועה בשיקול הדעת. הא למדת שאין מנהג חשוב אלא א"כ הנהיגוהו וותיקים וחכמי הדור...

כלומר מנהגי הממון צריכים להיות מיוסדים על פי חכמים, ולא די בכך, אלא צריך שאף תהיה להם ראייה מן התורה. יש לציין שבמרדכי הובאו הדברים בקיצור והושמט המשפט הראשון של האור זרוע, האומר שמדובר גם על דיני ממונות. מאידך המרדכי (בבא בתרא, תעז) מביא את תשובת רבי אביגדור כ"ץ העוסקת בהטלת מס על מי שנמצא זמן קצר בעיר, וממנה עולה שמנהג מחייב גם ללא הסכמת חכמים:

איש הבא אל עיר נושבת יהודים אם צריך ליתן מס תוך שנים עשר - אם מנהג קבוע שם לחובה איני יודע לפוטרו, כדתנן פרק הפועלים הכל כמנהג המדינה וגרסינן עלה בירושלמי זאת

אומרת המנהג מבטל ההלכה... אלמא מנהג בני העיר דוחה את דין חכמי התלמוד אע"פ שמצאו לו סמך מן המקרא, ולא מנהג חכמים בלבד אלא אפילו מנהג חמרים יש לו לסמוך עליו...

רבי אביגדור מסתייע מדברי הגמרא (בבא קמא קטז, ב) לגבי מנהג החמרים והספנים שמן הסתם לא נקבע באישור חכמים.

מן הפוסקים שעסקו ביישוב דברי המרדכי עולים שני חילוקים עיקריים להלכה:

1. מנהגים שאינם נוגדים את ההלכה ישירות אינם נזקקים להסכמת חכמים.
2. מנהגים שנוגעים לתחומים הציבוריים נקבעים על ידי הציבור ללא צורך בהסכמת חכמים.

יש לציין שבשו"ת תורת חיים (ב, יט) כתב שאין צורך ליישב את דברי המרדכי שכן דרכו היא להביא מקורות שונים ואף סותרים, ועל כן יש לומר שזו מחלוקת בין הראשונים, האם בכל מנהג צריך הסכמת חכמים או לא. כמו כן, הוא אף מוסיף וטוען שהרי"ף והרמב"ם שלא הזכירו בכלל את הצורך בוותיקין, אינם סבורים שיש תנאי כזה.

חילוק בין מנהג הנוגד את ההלכה למנהג שאינו נוגד את ההלכה

הכלל שמנהג שאינו נוגד את ההלכה אינו זקוק לאישור חכמים עולה מדברי המהרי"ק. המהרי"ק (שורש קב) התקשה גם כן בדברי המרדכי הסותרים, ועל כן הוא מפרש שהקטע הראשון עוסק במנהגי איסור שבהם צריך הסכמת חכמים למנהג. ואלו דבריו:

אלא ודאי פשיטא דלא עלה על לב שום פוסק לומר דלענין ממון יצטרך מנהג וותיקין, ולענין איסורא היא דאומר דבענין מנהג וותיקין.

פירושו של מהרי"ק מתאים לדברי המרדכי כפי שהיו לפניו, אך בוודאי אינו מתיישב עם דברי האור זרוע עצמו, וכפי שצוטטו לעיל, שמדברים במפורש על מנהג דיני ממונות. יש לציין שהמהרי"ק עצמו סותר את דבריו בסוגיה זו, שכן במקום אחר (שורש ח) הוא כותב בפשטות:

הרי לך דאפילו בממון בעלמא כגון שכירות פועלים או מחיצות שבין השותפים אין המנהג מבטל שורת הדין אלא א"כ הוא מנהג קבוע על פי וותיקים, וצריך שיהיה לו ראייה מן התורה דאם לא כן הרי הוא כמנהגים הגרועים שאין אנו הולכים אחריהם...

ואם כן גם הוא סובר שצריך הסכמת חכמים במנהגי ממון. בשו"ת מהרשד"ם (חו"מ שד) ציטט את המהרי"ק בתשובה האחרונה וכתב שזו שיטת המהרי"ק במקומות רבים.

בספר משא מלך (עמ' ריז) כתב על פי דברי המהרי"ק במקום אחר (שורש ט) שבדיני ממונות אין צורך במנהג ותיקין, ומנהג שנוגד את ההלכה (שיש בו סרך איסור) צריך שייקבע על ידי ותיקין.² לפי חילוק זה ניתן ליישב גם את הסתירה במרדכי. חילוק זה עולה גם משיטת הרא"ש, להלן.

2. בתוך דברי המהרי"ק יש סתירות נוספות. שכן למרות דבריו שצריך ראייה מן התורה למנהג, הוא כותב בהמשך הדברים שדברי רבי אביגדור כ"ץ האומר שמנהג מחייב גם ללא ראייה מן התורה (וממילא לכאורה גם ללא הסכמת חכמים) נכונים גם כשהוא נגד "דין חכמי התלמוד אע"פ שמצאו לו ראייה מן המקרא" וראו דברי המעיר לשו"ת מהרי"ק (מהדורת ירושלים תשמ"ח הערה 14), שהציע לחלק בין מנהג שהוא דין תורה ממש, לבין מנהג שהוא נגד דין שמקורו בתלמוד.

דברי המשא מלך שמחלק בין מנהג שיש בו סרך איסור לבין מנהג רגיל תואמים את הנאמר בקיצור ופסקי השורש (מתלמיד המהרי"ק): "ואפילו נגד ההלכה הולכים אחר המנהג כשהוקבע על פי חכמי המקום". כלומר חכמי המקום נדרשים כשיש במנהג שינוי מההלכה. לפי דברי המשא מלך המנהג של שעות עבודה שונות מאשר אלו שנאמרו בכתוב: "יצא אדם לפעלו..." המובא בגמרא הוא דוגמה למנהג שמחייב הסכמת חכמים, כיוון שהוא נגד דבר שיש לו רמז בכתובים, אף שקשה להבין מה הוא האיסור בשינוי השעות. בסיכום ההלכה (משא מלך, עמ' רכד) נוספו המילים: "אם

הרא"ש מבחין גם הוא בין מנהג בממוץ למנהג בדברי איסור, אבל סברתו הפוכה משל המהרי"ק (שו"ת הרא"ש כלל נה, סימן י):

כל המנהגים שאמרו ז"ל שיש לילך אחר המנהג אינו אלא... במנהג של איסור שרצו לעשותו דרך סייג והרחקה בלבד כגון בהנהו מנהגי דפרק מקום שנהגו אבל בענין ממוץ לא ידעתי איך יתנו ממוץ של זה לזה על פי המנהג. בשלמא לענין איסורא מתפשט המנהג שנהגו בני המדינה לנהוג איסור בדבר אחד אע"פ שבשאר מדינות נוהג בו היתרא, אבל בממוץ מה שייך ביה מנהגא, בשלמא אם עשו חכמי המדינה שהם כמו בית דין שום תקנה הכל לפי הצורך והזמן יש כח בידם אפילו להעביר מדין תורה וליטול מזה וליתן לזה, אבל על פי המנהג לא ידעתי איך יתנו ממוץ של זה לזה... הילכך אפילו נהגו בו דור אחר דור יש לומר שעל פי הראשונים פשט טעות המנהג הזה ולזה צריך לבטלו...

על פי הרא"ש בדברי איסור יש תוקף למנהג גם ללא הסכמת חכמים (אולי מדין נדר), לעומת זאת, לגבי ממוץ הרא"ש טוען שכלל לא מובן מדוע יש תוקף מחייב למנהג שלא נעשה על ידי חכמים. אולם מתשובה אחרת נראה שהרא"ש סבור שמנהג שפשט מחייב, אף שלא תוקן על ידי חכמים (כלל עט, סימן ד):

שמאחר שהוא ידוע שפשט המנהג זה בכל המדינה ההיא... והיה הרגש גדול בדבר כי דין זה הוא נמצא בכל יום כמה פעמים והיה הדבר ידוע לכל בני העיר...

המנהג כנגד אנשים פרטיים, נראה שתוספת זו באה לפתור את הקושי שבהבנת האיסור בשינוי שעות העבודה. רבי אביגדור כ"ץ, לאחר שהביא את הראיה משינוי שעות העבודה הוסיף: "ולא מנהג חכמים בלבד כי אם גם מנהג ספנים...", מכאן משמע שתקנת שעות עבודה נעשתה בהסכמת חכמים וכדברי המשא מלך.

סתירה זו דומה לסתירה שמצויה בדברי המרדכי, ואכן רבי אליהו מזרחי (שו"ת הרא"ם סימן טז) מציע את שני התירוצים³ שהוזכרו לעיל בדברי המרדכי כדי ליישב את תשובות הרא"ש, ובכלל זה את החילוק בין מנהג שנוגד את ההלכה לבין מנהג שאינו נוגד את ההלכה.⁴

מנהג בעניינים ציבוריים

תרומת הדשן קובע תוקף למנהג גם ללא החלטה של חכמים בתחום התנהלות ציבורית. משום שיש הכרח לקבוע את כללי ההתנהלות המשותפים ועל דעת כך התאגד הציבור, ולכן יש תוקף לתקנות הקהל בתחום הציבורי. ובלשון תרומת הדשן (שמב; הובא בספר משא מלך, עמ' ריח):

מכל מקום נראה לומר דבענייני מסים וכהאי גוונא כולהו מודו דאזלין בתר מנהגם דבני העיר או בני המדינה שנהגו בו מקדם, אפילו אי לא הוקבע על פי חכמים...
ונראה דיפה יש לחלק בענייני מסים לבני העיר וכן צורכי חמרים וספנים, למהלך שיירא שלהם וכל דבר שרבים מצורפים יחד צריכים למיזל בתר מנהגא דידהו, וכפי הסדר שעושים לעצמן לפי צרכיהם לפי עניינם. דאי מצרכתא להו למיזל בתר דין תורה בכל דבר לעולם תהא מריבה ביניהם, משום הכי מעיקרא מחלו אהדדי לוותר על דין תורה וגמרי ומקני למיזל בתר סדר מנהג דידהו...

3. בספר (עמ' רכד) משא מלך מנסח כלל שמתחשב לדבריו בכל השיטות המובאות לעיל: מנהגים רגילים אינם צריכים הסכמת חכמים, אלא אם כן יש בהם פגיעה בזכויות של אנשים פרטיים שאז נדרשת הסכמת חכמים.
4. ראו גם בשו"ת מהר"י בן לב (א, טו) שדן בסתירה זו וראו בשו"ת אהלי תם, לתלמיד הרא"ם (סימן קכ), שמחלק בין איסור לממון וכן בדבריו בסימן קעג. הרב קליינמן בספרו (עמ' 66) מציע ביישוב הסתירה שבמקום בו המנהג כבר פשט זמן רב יש להניח שהוא נעשה על ידי חכמים, וכן משמע מתשובת הרמב"ן (סימן ז).

[לעומת זאת] חילוק חצירות ובתים ובניין שלהם ואשכירות פועלים וכן שכירות בתים וחצירות, וכל כהאי גוונא דאין רבים מצרפים יחד ולא איצטריך מצטרפו למיהוי צייתי אהדדי, לכך צריך מנהג שיהא לו עיקר על פי חכמים וראייה מן התורה, מה שאין כן בענייני המסים וכיוצא בו דמנהג בעלמא מבטל בהן דין תורה.

כלומר "בני העיר" ובני השיירה וכל חבורת אנשים שמתאגדים למטרה מסוימת, יכולים לקבוע לעצמם את תנאי ההתאגדות, מה שאין כן בדברים שאינם תלויים בהתאגדות, כגון, חלוקת החצר בין שכנים, שכירות בתים ופועלים, שם הסכסוך הוא בין שני אנשים פרטיים, ובעניינים אלו יש צורך במנהג שייקבע "על פי חכמים וראייה מן התורה".

בשו"ת תורת חיים (ב, יט) העיר שבדברי המרדכי בשם הרב אביגדור כ"ץ נזכר במפורש גם דין שכירות פועלים כדוגמה לדבר שלא צריך בו מנהג ותיקין, אף על פי שאינו תלוי בהשתתפות. על כן הוא מפרש שאותם פועלים נשכרו לצרכי העיר והרבים, שלעניין זה השתתפו אנשי העיר ויש להם סמכות לקבוע אף בלא דברי חכמים. בספר משא מלך (עמ' רכ) הציע חילוק נוסף: בעניין גובה השכר הנוגע לכלל הציבור אין צורך בהסכמת חכמים, ואילו החלטה על שעות העבודה, שמשתנה ממעסיק למעסיק צריכה להיקבע בהסכמת חכמים.

נראה ששיטת תרומת הדשן מוסכמת גם על המהרי"ק, שכן בתשובתו אודות שותפות (שו"ת מהרי"ק קפא), כתב שניתן ליצור שותפות אף ללא מעשה קניין, וכראיה לדבריו מביא המהרי"ק את הסוגיה של ספנים וחרמים, אותה הסוגיה שממנה לומד תרומת הדשן את דינו, ונמצא שגם המהרי"ק סבור שיש כוח ביד בני חבורה משותפת לקבוע קביעות מחייבות אף ללא קניין.

גם הרשב"א (ד, רס) כתב כדבר פשוט שגביית המסים נעשית לפי המנהג:

דיני המס בכל מקום, אין יסודתן בהררי קודש התלמוד. ובכל מקום ומקום, תמצא בו דינים מחונפים על פי הנהוג, והסכמת

גדוליהם, אשר גבלו ראשונים. ורשאיין הן בני העיר לעשות **תקנות קבועות**, ומנהגים ידועין, כפי מה שירצו שלא ע"פ ההלכה, שזה דבר שבממון הוא. ועל כן, אם יש מנהג ידוע להם בדבר זה, הלך אחר המנהג. שהמנהג מבטל את ההלכה, בכיוצא בזה.

דברי הרשב"א שימשו בסיס לפסיקת הרמ"א (חו"מ עב, ה) שכותב:

מי שנתמשכן על ידי נאמני הקהל על חלקו המגיע מהמס, ונגנב המשכון, אין לקהל ולא לנאמן דין שומר שכר. הג"ה: אלא אם כן יש מנהג בעיר הולכין אחריו...

הש"ך (שם, לה) תמה על הרמ"א שאינו מביא את שיטת הרשב"א כראוי:

לשון זה מגומגם, דפשיטא דאין מנהג כזה מבטל הלכה, וכמ"ש המרדכי ריש פרק הפועלים [ב"מ סי' שס"ו] דדוקא מנהג ותיקין מבטל הלכה, אבל מנהג גרוע שהוא נגד הדין לא. וכמ"ש בתרומת הדשן ריש סימן שמ"ב דדוקא בעניני מסים אין מדקדקין במנהג אף על פי שהוא נגד דין תורה, אבל בעלמא לא. וכן משמע מלשון הר"ב גופיה לקמן... משמע דוקא בעניני מסים, אבל בעלמא לא. ודוחק לומר דהכא כיון שנתמשכן מחמת מס חשיב עניני מסים, דודאי זה שיתחייב הנאמן להיות כשומר שכר או לא, אינו תלוי בעניני מסים...

הש"ך סבור שאין להביא ראיה מהרשב"א שמנהג כזה יבטל הלכה, כיוון שהוא מנהג גרוע ומנוגד לדין. והוא מסתייע בשיטת המרדכי, שרק מנהג ותיקין מבטל הלכה. אולם, הגר"א כבר השיב על כך:

ואיני מבין שיחתו הלא פריך בריש פרק הפועלים: "וליחזי היכי נהיגי" כו' אף דיליף מקרא, ובירושלמי שם: "זאת אומרת מנהג מבטל הלכה" וכמה מקומות ואינו ענין זה למנהג גרוע.

הגר"א דוחה את דברי הש"ך, שכן מצאנו שמנהג מבטל הלכה. אך מה באשר לטענת הש"ך, שיש צורך במנהג ותיקין? לשאלה זו הגר"א לא

מתייחס, ונראה שהבין שהש"ך קורא למנהג שהוזכר ברמ"א "מנהג גרוע" משום שהוא מתנגד לדברי תורה, ועל כך הגר"א חולק ומוכיח שמנהג גרוע אינו מוגדר כגרוע (רק בגלל שלא נעשה על ידי ותיקין). הכלל של תרומת הדשן, שבני הקהל יכולים להתנות ביניהם כפי רצונם, הוסכם על ידי פוסקים נוספים כגון רבי אליהו מזרחי (שו"ת הרא"ם סימן טז) ורדב"ז (שו"ת רדב"ז ג, תעב; ד, קלו).⁵

מנהג שאינו מבוסס על תקנה אלא על התנהגות

הרמב"ן (בבא בתרא קמד, ב, ד"ה הא; הובא בריטב"א ובנימוקי יוסף שם; משא מלך עמ' רכד) כותב שגם מנהג שאינו מנהג ותיקין – מחייב, וכשמדובר במנהג שנוגד הלכה יש צורך להחילו על ידי תקנה מפורשת:

ואיכא דאמרי כי אמרינן מנהגא מילתא היא כגון **שהתנו עליו אנשי העיר** או שבעה טובי העיר במעמדן, אבל שאר מנהגי לא מבטלינן בהו הלכה אלא בהלכה רופפת. והלכתא כי האי לישנא בתרא, וכענין מה שאמרו ורשאין בני העיר להתנות וכו' בפרק קמא דמכלתין (ח, ב).

5. אמנם בתשובות רבות כתב הרדב"ז בסתם שמנהג ותיקין הוא תנאי לכל מנהג ראו: שו"ת הרדב"ז א, סז; א, שנט; א, שסח; א, תקמד שם כתב ליישב את הדין של מנהג הספנים: "לא קשיא דמנהג החמרים והספנים לדידהו הוי כמנהג דותיקין לכל בני המדינה." וצ"ע בכוונת הדברים. ראו עוד: שם א, תקמה בלשונו: "וכבר כתבתי כי בירור מנהג זה הוא רחוק וצריך מיתון גדול לפי שצריך שיהיה המנהג ידוע ומפורסם ושיהיה קבוע שהיו נוהגין כן פעם אחר פעם ושיהיה ע"פ ותיקין וגדולי חכמי העיר ושינהג מנהג קבוע לרבים כלומר שנהגו בו רבים". בשו"ת מהר"י בן לב (א, סו) הכריע גם כן, כפי הנראה, כתרומת הדשן, אם כי יש סתירות בדבריו וכפי שהאריך בזה בספר משא מלך (עמ' רכב-רכג).

הדברים מתפרשים אצל הריב"ש (שו"ת ריב"ש, שמה; מובא במשא מלך שם) שהסתמך על דברי הרמב"ן:

ואח"כ נמלכתי שלא להוציא לעז על השטרות הראשונות, ואני סומך להכשירם מכח המנהג; דכיון דרגילי למקני בהכי, קני... ומבואר אמרו בירושלמי... המנהג מבטל הלכה; **ובודאי לא במנהג שהתנו עליו בני העיר**... ואפשר שיש דברים שאין סתם מנהג מבטל הלכה, אלא הלכה רופפת, אבל הלכה ברורה, אין מנהג סתם מבטלה, אלא **מנהג שהתנו עליו בני העיר**; כמו שנטה הרמב"ן ז"ל לסברא זו...

שאם נהגו, על דרך משל, שמלוה את חברו בעדים לא יהיה נאמן לומר: פרעתי, או ששומר חנם יהיה חייב כשואל, אין מנהגם כלום לבטל ההלכה, אלא א"כ התנו עליו. אבל בענייני הקניות, וכן בשכירות הפועלים, ודומה לזה, כל שנהגו כן הסוחרים בקניית הסחורה ואין חוזרין בהם, וכן הפועלין בשכירותם, הולכין אחר מנהגם אפילו בסתם מנהג, ומבטל הלכה המצריכה קנין, או משיכה. וכן בענייני הנדוניה והתנאין הרגילין לעשות בה, הולכין אחר המנהג, אפילו לא התנו עליו בני העיר...

לפי דבריו יש לחלק בין מנהגים שעומדים בסתירה להלכה מפורשת ואז יש צורך בתקנה של בני העיר, למנהגים בענייני הקניינים, הפועלים והנדוניה, שאינם סותרים אלא "הלכה רופפת" והם תקפים אף ללא תקנה מיוחדת. נראה שכוונתו להתקשרויות שנעשות מרצון הצדדים, ואשר מבוססות על ההתנהגות המקובלת גם ללא התנייה מפורשת. לעומת זאת, הלכות שאינן תוצאה של התקשרות מרצון, כגון, חיוב נזיקין, נדחות אך ורק מפני מנהג שנקבע בתקנה (או שסוכם במפורש בין הצדדים).

כך גם עולה מדברי המהר"ם מרוטנבורג המובאים במרדכי (בבא מציעא, תפ). ראו גם את דיונו של הפתחי תשובה (קסג, טז) שחילק בין מנהג שנמנו עליו שיהיה קבוע לדורות (כלומר, תקנה) לבין מנהג שנהגו הציבור מעצמם. בתשובות הרשב"א (ב, רסח) מובאת הגדרה יסודית למנהג בדיני ממונות:

והמנהג בעניני דיני הממונות: כל מנהג **שהנהיגו ביניהם בני המדינה בהסכמת גדוליהם**, היא הסכמה, ודנין עליה כשל תורה... אבל אם נהגו ביניהן, קצת בני המדינה, אינו מנהג. ואפילו התנו ביניהן יושר, צריכין קנין, ושאר דרכי הקניות, כשאר תנאין דעלמא. אבל אם התנו ביניהן בעלי אומניות, כל בעלי אותה אומנות בענייני אומנותם, תנאם ומנהגם תנאי. ובלבד שאם יש שם תלמיד חכם, שיתנו בפניו. ואם אין שם, תנאם ומנהגם מנהג, ודנין בו ביניהם, כדין תורה...

עוד יש מנהגין, שהוא נותן **ואף על פי שלא הסכימו עליו**, לא בית דין הגדול ולא אפילו בני המדינה במקומם, אלא שהוא מנהג לעשות כן, ואין אדם מקפיד עליו... ומ"מ, אם נהגו שלא להקפיד כלל, על היזק ראיה שעל הבתים, וחצרות, מנהג בטעות הוא, ואינו מנהג... וכן פר"ת ז"ל. וממנה אתה למד, למקום שנהגו שלא להקפיד כלל, שאינו מנהג...

וכן מנהג התגרים, שנוהגים כן תמיד, אף על פי שלא הסכימו בכך, ולא התנו כן, לא הם ולא בני העיר, אלא שנוהגים לעשות כן תמיד. מן הסתם, על מי שנושא ונותן סתם, על הדבר הנוהג, הוא עושה, וכאלו התנו ביניהן בפירוש, או שתקנו להם בית דין... ואפילו לא נהגו כן במקום אחר, אתה נוהג כן במקומו, כאלו הוא תנאי גמור, מוסכם ביניהן. **ואפילו לא הסכימו בפירוש בני המדינה, אלא שנהגו כן סתמא, הוא מנהג חזק, כאלו התנו בו בפירוש**. ואפילו לא כתבו, הרי הוא מן הסתם, כאלו כתבו בו, ודנין בו כאלו הוא תנאי ב"ד, כיון שנהגו לעשות כן תדיר, ואפילו הוא כנגד ההלכה. שמנהג מבטל

הלכה, ודנין בו כדרך שדנין בתנאי ב"ד... דמאחר שפשט הענין כן ביניהם, כל העושה שם סתם, על דרך המנהג הפושט הוא עושה. ואף על פי שלא כתב ולא התנה, הרי הוא כמתנה וכותב...

לדעת הרשב"א, מנהג בדיני ממונות נוצר בדרך כלל על ידי תקנת הציבור בהסכמת הגדולים. כך למשל תקנת בעלי אומנות מחייבת רק בהסכמת תלמיד חכם שבעיר. ואולם מנהג שנהגו ביניהם התגרים מחייב אף ללא הסכמה של חכמים. נמצא שלדבריו יש צורך בהסכמת חכמים רק כשהציבור רוצה לקבוע דבר חדש, אבל דבר שנהג מאליו ופשט בכל העיר – מחייב גם ללא תקנה.⁶ כלומר הסכמת החכם נדרשת בהתקנת תקנה ולא כאשר מדובר בהתנהגות בפועל.

תוכן המנהג ושכיחותו

כאשר מדובר במנהג שפירושו התנהגות בפועל, יש לדון בתוכן המנהג ובמידת התפשטותו.

מנהג גרוע

רבנו תם (תוספות בבא בתרא ב, א, ד"ה בגויל) קובע שיש מנהגים שאין הולכים אחריהם:

ונראה לר"ת דדוקא בהוצא ודפנא אבל פחות מכאן אפילו נהגו מנהג הדיוט הוא. ומוכיח מכאן דיש מנהגים שאין לסמוך עליהם אפילו היכא דתנן הכל כמנהג המדינה.

וכן משמע מהרא"ש במקום (בבא מציעא א, ד; וראו גם שם, א; ועיינו בשו"ת תורת חיים ב, יט שדן בשיטת הרא"ש). החזון איש (בבא בתרא א,

6. עיינו עוד חזון איש בבא בתרא ד, ט; שם ד, יד – שמחלק בין תקנה למנהג בפועל. אולם בהמשך (שם ה, ב) כתב שמנהג בפועל דינו כתקנה שמחייבת את הציבור ללא צורך בהסכמה של כל אחד מהם.

(יב) כתב שמדובר על מנהג המבוסס על התנהגות ולא על מנהג שמקורו בתקנה.

האור זרוע (בבא בתרא ד, א, ד"ה הכל; מובא בהגהות אשר"י שם) מערער על שיטת הפוסקים הנ"ל:

ומוכיחין מכאן שיש מנהג שאין לסמוך עליו אפילו היכא דתנן "הכל כמנהג המדינה". ולא ידענא איזה מנהג הוא שאין סומכין עליו, אלא נראה לי דאפילו פחות מכאן הוי מנהג, דהולכין בממון אחר המנהג...

האור זרוע שואל על ר"ת, כיצד ניתן להגדיר מה הוא מנהג גרוע, ועל כן הוא מסיק שלכל מנהג יש תוקף.⁷

התפשטות המנהג

תרומת הדשן (שמב) כותב ביחס לצורך בקביעות המנהג:

אמנם נראה דצריכים לידע דמנהג קבוע ופשוט הוא שנתנו כן בני העיר לכל הפחות תלתא זימנין, והרבה פעמים ציבור עושים להם מסקנא לפי הצורך ואין בדעתם לקבוע מנהג כלל,

7. מדברי המרדכי נראה שדברי ר"ת מהווים מקור לדין שהמנהג צריך להיעשות על פי ותיקין (מרדכי בבא מציעא, שסו): "מנהג קבוע ע"פ חכמי המקום... פירש מנהג ותיקון... וכמה מנהגים גרועים דלא אזלינן בתרייהו, כדמפרש ר"ת בבבא בתרא גבי הכל כמנהג המדינה גבי גויל וגזית וכו'...".

יוצא מדבריו שהאור זרוע החולק על רבנו תם לגבי מנהג גרוע, לא ידרוש גם מנהג ותיקין, אלא שהאור זרוע עצמו מצריך מנהג ותיקין, כפי שהביאו המרדכי וההגהות אשר"י בשמו. אכן בספר תורת חיים (ב, יט) סבור שדברי רבנו תם אינם תואמים בהכרח את שיטת המרדכי, אלא עומדים לעצמם כתנאי בסיסי במנהגים שלא יהיו מנהגים גרועים. לפי זה הוא מציע יישוב נוסף לתשובות הרא"ש הסותרות שהובאו אחרי הערה 2, וטוען שבתשובה בה הוא מבטל את המנהג הוא עושה זאת משום שהוא מנהג גרוע. גם בספר משא מלך (עמ' רכב) נוקט שאין לתלות את השאלות זו בזו (עיינו בספר "טובי העיר", נספח ז, האריך בסוגיא זו).

מ"מ אע"פ שצריכים לברר קביעות המנהג בבירור גופיה אין מדקדקים כל כך, אלא מבררים על עד מפי עד ועל פי פסולי עדות.

הרמ"א (חו"מ שלא, א) פוסק לפי זה:

ואינו קרוי מנהג אלא דבר השכיח ונעשה הרבה פעמים, אבל דבר שאינו נעשה רק פעם אחת או שני פעמים אינו קרוי מנהג.

בשו"ת רבי אליהו מזרחי (סימן טז) קובע גם כן כתנאי ברור שהמנהג חייב להיות ברור ומקובל על כולם:

ואפילו אם תמצא לומר דרוב דייני דמתא נהיגי... כיון דלא אתפשטא האי מנהגא לכולה מתא... ופוק חזי לברא ולא תשכח לשום חד מבני מתא דידע מנהגא דמתא אלא מקצתיהו אמרי הכי ומקצתיהו אמרי הכי ולא אבריא להו שום התפשטות מנהגא כלל אלא כלהו מפקפקי בה... והני דייני גופיהו נמי... לא דייני הכי אלא משום דשמיע להו מדייני קמאי דעבוד הכי ואיגרירו בתרייהו ולאן משום דאינהו גופייהו ידעי דמנהגא דמתא הכי הוה, לית לן בה, דמנהג פשוט לכולא מתא בעינן וליכא.

וכן כתב הרמב"ם ז"ל בפרק כ"ג מהלכות אישות: "וכל הדברים הללו וכיוצא בהן מנהג המדינה עיקר גדול ועל פיו דנין בכל מקום והוא שיהיה אותו מנהג מדינה פשוט בכל המדינה." עד כאן לשונו. ודברים הללו דברים של טעם הם שהרי אין כח המנהג יכול להתפשט גבי ממונא על מי שאינו רוצה להתנהג באותו מנהג עד שנוציא ממון מיד המחזיק בו בעל כרחו על פי המנהג כמו שהוא מתפשט גבי איסורא שחל עליו בעל כרחו ומפרישין אותו מאותו דבר שהוא הפך המנהג כדי להתנהג על פי המנהג.

קיימת שאלה יסודית בדיני המנהג כשהרוב נוהג והמיעוט לא נוהג, האם מנהג הרוב מחייב?⁸ בספר משא מלך (עמ' רכח) קובע כדבר פשוט שהמנהג צריך להיות כזה "שינהגו בו כל העיר", וכן כותב רבי אליהו מזרחי (שו"ת רא"מ, סימן טז). נראה שאין הכוונה שכל אחד ואחד נוהג כך, אלא שמי שעוסק בתחום המדובר פועל על פי המנהג, ואם סטה ממנו, היה זה בהתניה מפורשת. כמובן שניתן להגדיר קהילות שונות שבהן יש מנהגים שונים.

הש"ך (ח"מ מב, לו) כתב בעקבות הרמב"ם (אישות טז, ח) שאם אחד הצדדים לעסקה לא הכיר את המנהג הרי שהוא אינו מחוייב לו (וכן משמע מהגר"א). הבית יוסף (ח"מ מב) ביאר את הרמב"ם באופן אחר (שכוונתו למנהג שלא התפשט כל כך), ואם כן משמע שהבית יוסף חולק על הש"ך.

רבי אליהו מזרחי חולק על הש"ך במפורש (שו"ת הרא"ם סימן טז):

ומכיון שכן הוא חזינן ההוא מנהגא דמתא אי מנהגא ברורה פשוטא היא לכל בני מתא אמרינן אנן סהדי דאדעתא דמנהגא עשה מה שעשה וכאילו התנה הוא עצמו בפירוש על הדבר וצריך לקיים תנאו ולא מכח המנהג שנהגו אחרים. ואף על גב דהשתא צוח ואמר לא נתכונתי לכך ולא נתרציתי בזה מעולם אפילו הכי אמרינן אנן סהדי דלא עשה אלא על פי המנהג והשתא הוא דקא הדר ביה ולא כל כמיניה.

לדבריו, אין צורך בידיעה מפורטת של המנהג, אלא די בהסכמת הצדדים לפעול על פי המנהג באופן כללי. ואכן, למעשה, בתי הדין פוסקים שהמנהג מחייב גם את מי שלא ידע עליו.

8. בספר טובי העיר, נספח ב עמ' תלד ואילך האריך בשאלה זו.

מנהג הלכה למעשה בימינו

בפועל, בתי הדין נותנים תוקף למנהג גם ללא תקנת חכמים או תקנת הקהל. ובלבד שמדובר בהתקשרויות מרצון, כגון, מכירה, השכרה, דיני עבודה וכדומה. להלן כמה דוגמאות מתחום דיני העבודה.

בכמה פסקי דין נכתב שראוי לתת פיצויים לעובד שמפוטר מעבודתו וכך הוא גם המנהג שנוצר בעקבות החוק. וכן כותבים דייני בית הדין בחיפה (פד"ר א, עמ' 331):

אולם מאחר שבזמננו נתפשט מנהג זה של תשלום פצויים לעובדים, ומנהג זה נפוץ ונתקבל בכל הארץ, יש לבוא ולחייב בזה מצד דין תורה לפי הכלל האמור בהלכות שכירת פועלים: הכל כמנהג המדינה.

אולם הם הגבילו את הדברים ביחס לשיעור הפיצויים:

בנוגע לשיעור הפצויים, אם המקרה הנידון הוא מקרה רגיל ומצוי יש ללכת בזה אחר המנהג. אולם אם המקרה אינו רגיל ומצוי וקיימים חלוקי דעות בין המעביד והעובד על שיעור הפצויים, בזה נראה שיש לבית הדין לקבוע שיעור הפצויים שעל המעביד שלם. ואין להביא הוכחות ואסמכתאות ממקרים בודדים אף הדומים למקרה הנדון, כדי לקבוע שיעור מדת הפצויים. כי אין במקרים האלה הבודדים כדי לקבוע כן בתור מנהג, וכאמור ברמ"א המובא לעיל דדבר שאינו נעשה רק פעם אחת או שתי פעמים אינו נקרא מנהג. וא"כ יש לביה"ד בזה לקבוע את מדת הפצויים בהתאם למסיבות, דחובת הפצויים ברורה היא מאחר שמנהג הפצויים בעיקרו נהוג בכל מקרה ומקרה, ושיעור הפצויים תלוי בשקול דעת ביה"ד.

באותו פסק דין נידונה גם זכותו של העובד לימי חופשה:

הדברים האמורים קודם בענין חובת הפצויים נאמרים גם בנוגע לחיוב המעביד לתת ימי חופש לעובד, מאחר שגם זה הוא מנהג רגיל ונפוץ שנתפשט בארץ.

כך כותב הציץ אליעזר (פד"ר ד, עמ' 126, וכן בתשובותיו ציץ אליעזר ז, מח, פרק י):

ואם כן נלמד מזה לנידונו אשר הדבר הזה של קיום מנהג כללי בארץ לשלם פצויים לפועלים ופקידים לסוגים השונים על חשבון חדש לשנה לפי המשכורת החדשית האחרונה הוא בבחינת של זיל קרי בי רב הוא ומושרש כן בארץ זה עשרות שנים, באין חילוק אם הוא עובד במשרה שלימה לבין אם הוא עובד חלקי, לכן בודאי אדעתא דהכי קיבל המוסד את התובע לעבודה, ואינו יכול להישמט ממילוי אחרי נוהל זה. (נוסף על כך הודיעו לנו ממוסדות רשמיים כללים כי ענין תשלום פיצויים נהפך לנוהג בכל המקומות בארץ לרבות הלא מאורגנים וכך מופיע הדבר במסמכים ופרסומים רשמיים).

כך הדין במנהגים נוספים הנהוגים במקומות עבודה, כגון, הפסקות בעבודה, שימוש ברכוש המעסיק לצרכים פרטיים, תפילה בעבודה וכדומה. במקום שאכן זהו המנהג הנפוץ הרי שהוא מחייב את כל המעסיקים והעובדים באותו מקום, כל עוד לא הוסכם אחרת על ידי המעסיק והעובד.

מכל מקורות אלה עולה שהתנהגות בפועל יוצרת מנהג (גם אם מקורה בחוקי) שמחייב צדדים להתקשרות מרצון, כגון עובד ומעסיק. כאמור לעיל,

9. בספר כתר א עמ' 382 נטען שמדברי הרשב"א (שו"ת הרשב"א ו, רנד, המובאים בב"י חו"מ כו) ניתן להסיק שמנהג הנובע מחוק אינו תקף, ואילו מהריב"ש (שו"ת הריב"ש, שנב) משמע שחולק. הרמ"א פוסק כדברי הריב"ש (רמ"א חו"מ רמח, א) וכדברי הרשב"א (רמ"א חו"מ שסט, יא) ואם כך כנראה הבין שאין מחלוקת ביניהם. הסמ"ע (שסט, כ) והחתם סופר (חו"מ קמב) שהובאו באותו מאמר ביארו מדוע אין סתירה בין הדברים. במסקנת המאמר נכתב שיש לפסוק הלכה כרשב"א, כלומר שאין תוקף למנהג שנובע מהחוק. אולם, מהמקורות המובאים למעלה לא משמע כך.

מנהג כזה מחייב בתנאי שכך נוהג כל הציבור, או לכל הפחות הציבור שאליו משתייכים הצדדים לעסקה. כמו כן, ניתן לסכם על תנאי עסקה בניגוד למנהג הרווח (אמנם לסבורים שיש לחוק תוקף של תקנה הדין שונה, ראו עוד בעמוד 77).

סיכום

מנהג יכול לקבל תוקף משלושה מקורות. להלן יפורטו שלושת המקורות על משמעויותיהם:

א. מנהג הוא סימן לתקנת חכמים (תקנת ותיקין). בשני מקרים אין צורך בהסכמת חכמים:

1. כאשר התקנה אינה נוגדת את ההלכה.

2. כאשר מדובר בעניינים ציבוריים.

ב. מנהג הוא סימן לתקנת הקהל.

1. קיימת מחלוקת ראשונים האם יש לקהל סמכות לתקן תקנות, והרמ"א פסק שהולכים אחר המנהג.

2. כאמור לעיל, לתקנות הנוגעות לכלל יש תוקף מחייב גם ללא הסכמת חכמים.

ג. במנהג שהוא ההתנהגות בפועל, ההנחה היא שכל העסקאות נעשות על דעת המנהג המקובל.

1. למנהגים אלה יש משמעות רק בעסקאות המבוססות על גמירות דעתם של הצדדים.

2. להתנהגות בפועל יש משמעות רק כאשר מדובר במנהג שכיח שכל הציבור נוהג על פיו (ראו פירוט לעיל).

3. שני הצדדים אינם יכולים לטעון שלא הכירו את המנהג.

4. לחוק המדינה שהפך למנהג בפועל – יש תוקף ככל מנהג (מעמדו ההלכתי של חוק נדון בעמוד 77).

אודות המקורות

הרב דניאל כ"ץ

החיבור שלפניכם עיקר עיסוקו הוא בתחום דיני הממונות (חלק חושן משפט בשולחן ערוך). הפסיקה בתחום זה מבוססת, כמו כל פסיקה הלכתית, על דברי חכמים בכל הדורות. תנאים ואמוראים, המובאים בספרות חז"ל, ובעיקר במשנה ובגמרא. גאונים וראשונים המובאים בחיבוריהם על הש"ס, חיבורים הלכתיים כדוגמת "ארבעה טורים" לרבי יעקב בן אשר (הרא"ש), "מישרים" לרבינו ירוחם ועוד, ועל קובצי תשובותיהם. הנדבך האחרון אלו דברי האחרונים מתקופת רבי יוסף קארו בעל השולחן ערוך ובני דורו ומהם ואילך עד דורנו.

בנספח זה נציג את החלק האחרון בשלשלת זו, ואלו הם האחרונים המרכזיים בתחום הפסיקה בדיני ממונות מימי רבי יוסף קארו. נסקור בעיקר את פרשני הטור והשולחן ערוך, ולא נעסוק בספרות השו"ת. וכן נסקור חיבורים של חכמים בני דורנו שהוציאו ספרי פסקי דין הממוקדים בנושאי "חושן משפט". יש לציין שהרשימה היא חלקית ונמנו בעיקר הפוסקים שבחיבוריהם מרבים להשתמש.

נציין שהעיסוק בחושן משפט הוא מועט יותר ביחס לחלקים אחרים בהלכה ובשולחן ערוך שכן הרבה מהדינים הנהוגים בו לא נהגו למעשה תחת שלטון זר. כמו כן הלכות אלו מסורות רק לדיינים ולרבנים ועל כן יש פחות עיסוק בעניינים בספרות התורנית. הדבר בא לידי ביטוי במיוחד בספרות השו"ת שם בדרך כלל חלק חושן משפט קטן הרבה יותר, מאשר חלקים אחרים בחיבוריהם של גדולי הפוסקים.

אורחות המשפטים – מאת רבי אברהם שלמה כ"ץ (נפטר תשל"ה, 1975) רב חסידי סאטמר בבני ברק, ליקוט נרחב מספרי שו"ת. מפוסקי זמננו.

אורים ותומים – ספרו של רבי יהונתן אייבשיץ (ת"נ-תקכ"ד, 1690-1764) רבן של קהילות אה"ו, חיבר מספר חיבורים וביניהם חיבור זה על שולחן ערוך חושן משפט. החיבור מתחלק לשני חלקים "אורים" – קיצור הפסקים למעשה, ו"תומים" – פלפולים וחידושים. החיבור כתוב באריכות ומצטיין בחריפות גדולה.

ביאור הגר"א – מאת רבי אליהו מווילנא (ת"פ-תקנ"ח, 1720-1797) מציין למקורותיו של השולחן ערוך, ובעת הצורך אף נכנס לבירור מקיף של השיטות ולהכרעה הלכתית.

בית חדש (ב"ח) – חיבורו של רבי יואל סירקש (שכ"א-ת', 1561-1640) רבה של קראקא, על ספר ארבעה טורים. לחיבור זה נוסף קונטרס אחרון ובו בעיקר תגובות לחיבור הקודם ברשימה, הדרישה ופרישה, שהגיע לידיו של רבי יואל רק לאחר שסיים את חיבורו.

בית יוסף – חיבורו של רבי יוסף קארו (רמ"ח-של"ה 1488-1575) רבה של צפת, על ספר ארבעה טורים. מקיצורו של חיבור זה נוצר השולחן ערוך.

דברי גאונים – רבי חיים אריה כהנא (נפטר תרע"ז 1917) דיין בסיגט, ערך לקט נרחב מספרות השות"ם על נושאי חושן משפט.

דברי משפט – חיבורו של רבי חיים אוירבך (נ' תקצ"ט 1839) רב העיר לינטשיץ חיבר את ספרו על כל שולחן ערוך חושן משפט. ראוי לציין גם את בנו רבי יצחק אוירבך בעל "דברי חיים" ונכדו רבי מאיר אויבך בעל "אמרי בינה" שהקדישו גם הם חיבורים חשובים לחלק חושן משפט.

דרישה ופרישה – צמד חיבורים על ספר ארבעה טורים (פירוש קצר – פרישה, פלפולים – דרישה) מאת מחבר אחד, והוא רבי יהושע הכהן וואלק (שט"ו-שע"ד, 1555-1614), מחכמי לבוב.

דרכי חושן – מאת הרב יהודה סילמן, דיין בבי"ד של הרב קרליץ, כולל ארבעה כרכים ובהם פסקי דין וביאורים על נושאים שונים בשו"ע. מפוסקי זמננו.

דרכי משה – חיבורו של רבי משה איסרליש (רפ"ה-של"ב 1525-1572) רבה של קראקא, על ספר ארבעה טורים ובית יוסף (ע"ע). מקיצורו של חיבור זה נוצרו הגהות הרמ"א על השולחן ערוך.

הגהות רבי עקיבא איגר – רב העיר פוזנא (תקכ"ב-תקצ"ח, 1762-1838). הגהותיו על השולחן ערוך יסודיות, כמו שאר חיבוריו על הש"ס ותשובותיו בהלכה, הקנו לו מקום מכובד בין כגדולי הדורות.

הלכה פסוקה – ליקוט מספרי שו"ת על ידי רבני מכון הארי פישל. מפוסקי זמננו.

חוק לישראל, סדרה – ביוזמתו ובעריכתו של הרב פרופסור נחום רקובר הכוללת ספרים חשובים העוסקים בדרך כלל בהצגת עמדת ההלכה בהשוואה לחוקים הקיימים במדינת ישראל. ביניהם: נזיקין – מאת הרב אברהם שיינפלד (אב"ד בבי"ד הרבני ירושלים), שומרים – מאת הרב ברוך כהנא, ערבות והשבת אבידה – ד"ר מיכאל ויגודה, זכויות יוצרים – פרופסור נחום רקובר, נאמנות – הרב ד"ר ירון אונגר, התחייבות – הרב ד"ר איתמר ורהפטיג, עשיית עושר ולא במשפט – הרב יהונתן בלס. מחכמי זמננו.

חזון איש – ספרו הידוע של רבי אברהם ישעיהו קרליץ (תרל"ט-תשי"ד, 1879-1954) חלקו מוקדש לחושן משפט. מפוסקי זמננו.

חידושי הרי"מ – רבי יצחק מאיר אלטר (תקנ"ט-תרכ"ו, 1799-1866), האדמו"ר הראשון מגור. חידושיו לשולחן ערוך חושן משפט מקיפים נושאים רבים, וכתובים על דרך הפלפול.

טורי זהב (ט"ז) – רבי דוד הלוי רבה של לבוב וחתנו של הב"ח המוזכר לעיל (שמ"ו-תכ"ז, 1586-1667) חיבורו הוא על כל שולחן ערוך.

ישועות ישראל – ספרו של רבי ישראל יהושע טרונוק (תקפ"א-תרנ"ג, 1821-1893), רבה של העיר קוטנא, החיבור מחולק לשני חלקים "עין

משפט" – חידושים ופולפולים להלכה. "חוקת משפט" – פסקי דין מלוקטים מדברי הפוסקים בקיצור.

כנסת הגדולה – ספרו של רבי חיים בנבנישתי (שס"ג-תל"ג), מרבני איזמיר, ערך לקט ענק של חידושי הלכה ופסקים מספרי שו"ת סביב ארבעה טורים וסביב פירוש הבית יוסף, ספר יסוד בפסיקה.

כסף הקדשים – מאת רבי אברהם דוד (תקל"א-תר"א, 1771-1841) רב העיר בוטשאטש מחבר פורה, חיבורו על שולחן ערוך חושן משפט נדפס צמוד למהדורות השולחן ערוך המקובלות.

משפט ערוך – מאת הרב זלמן נחמיה גולדברג, דיין בבית הגדול (לשעבר), ומרביץ תורה בעשרות מוסדות וכוללים, החיבור כולל סיכום המפרשים, ליקוט מספרי שו"ת וחידושי דינים, יצאו עד עתה 5 כרכים. מפוסקי זמננו.

משפט שלום – רבי שלום מרדכי הכהן שבדרון, המכונה מהרש"ם (תקצ"ה-תרע"א, 1835-1911), מלבד חיבורו הידוע שו"ת מהרש"ם הקדיש חיבור מיוחד לחלק משולחן ערוך חושן משפט מהלכות שותפין, ועד אונאה ומקח טעות.

משפט שלמה – הרב שלמה זעפרני, אב"ד לממונות בשכונת הר נוף בירושלים, כתב אוסף בירורי הלכה בנושאים שונים הנוגעים לחושן משפט. חיבור נוסף שלו הוא "שמרו משפט" (2 כרכים) הכולל פסקי דין קצרים. מפוסקי זמננו.

משפטי ארץ, סדרה – ספרי מאמרים בנושאי משפט בהוצאת מכון משפטי ארץ. מחכמי זמננו.

משפטי ליעקב – ספרו של הרב צבי יהודה בן יעקב, דיין בבית הדין הרבני, ששה כרכים של פסקי דין. מפוסקי זמננו.

נחל יצחק – מאת רבי יצחק אלחנן ספקטור (תקע"ז-תרנ"ו, 1817-1896) רבה של קובנה ומגדולי הפוסקים בדורו, מקדיש חיבור נרחב על חושן משפט, הכולל בירורים בנושאים נבחרים בבקיאות ובחריפות יוצאות דופן. **נחלת צבי** – חיבור נוסף פרי עטו של בעל ה"פתחי תשובה", חיבור זה הנדפס בסוף או בצד השולחן ערוך (תלוי במהדורות השונות) וכולל את חידושי המקוריים של רא"צ איזנשטאט עצמו.

נתיבות המשפט – מאת רבי יעקב לורברבוים (תק"ל-תקצ"ט, 1770-1839) רבה של ליסא. בחיבורו הוא ממשיך בקו דומה לזה של קצות החושן (ע"ע) של בחינת מסקנות השולחן ערוך וגם מרבה להשיג עליו. בעל "קצות החושן" הקדיש קונטרס "משובב נתיבות" ליישב את השגות נתיבות המשפט עליו, בעקבותיו רבי יעקב חזר בו מחלק מהשגותיו ותיקן את חיבורו ב"מהדורא בתרא". החיבור מחולק לשני חלקים: "חידושים" – קיצור הפסקים שלו ושל מפרשי השו"ע, ו"ביאורים" – ביאור השיטות בפירוט, וכן חידושים הלכתיים שדורשים הסבר נרחב.

ספר מאירת עינים (סמ"ע) – על השולחן ערוך, נכתב על ידי מחברם של הדרישה והפרישה (ע"ע).

ספרי הרב ד"ר שילם ורהפטיג – ובכלל זה, דיני עבודה במשפט העברי, דיני המתווך במשפט העברי ועוד. מחכמי זמננו.

ספרי הרב ישראל גרוסמן – ראש ישיבת קרלין סטולין (תרפ"ג-תשס"ז 1923-2007), עסק הרבה בתחום דיני ממונות ובין חיבוריו סדרה שלימה בנושאים אלו: שו"ת הליכות ישראל – תיווך ושידוך, שו"ת משכנות ישראל – שכנים, שו"ת נצח ישראל – נושאים כללים בחושן משפט. מפוסקי זמננו.

עיר שושן (לבוש) – רבי מרדכי יפה (ר"צ-שע"ב, 1530-1612) רבה של פוזנא, סידר את דברי השולחן ערוך והרמ"א בלשונו והוסיף להם טעמים וחידושי דינים.

עמק המשפט – מאת הרב יעקב אברהם כהן, דיין בבית הדין של הרב נסים קרליץ, יצאו עד עתה 5 כרכים, ביניהם בולט כרך ד על זכויות יוצרים. מפוסקי זמננו.

ערוך השולחן – רבי יחיאל מיכל אפשטיין (תקפ"ט-תרס"ח), רבה של נוברדהוק, בחיבורו המקיף על סדר השולחן ערוך, יש גם חלק המוקדש לחושן משפט ובו מסודרות ההלכות בבהירות ובפסקנות.

ערך ש"י – רבי שלמה יהודה טאבאק (נפטר תרס"ח, 1908) רב העיר סיגט, מחבר ספרים רבים בהלכה וביניהם "ערך ש"י" הכולל ליקוטים וחידושים על חושן משפט.

פד"ר ירושלים – בית דין לממונות מיסודו של הרב ברוך יצחק לויץ, רבה של שכונת מקור חיים בירושלים, ומאז פטירתו בניהולו של בנו הרב אברהם דב לויץ. מפוסקי זמננו.

פסקי דין של בתי הדין הרבניים בישראל (בקיצור: פד"ר) – קובץ פסקי דין היוצא לאור משנת תש"י וכולל פסקי דין של בתי הדין הרבניים. מפעל שנוצר על ידי תלמידי חכמים רבים וחשובים מפוסקי זמננו ומהווה תשתית לדיני תורה כיום. נמנה כאן רשימה חלקית של דיינים בבתי הדין שפסקיהם מופיעים רבות בפד"ר וגם התפרסמו בחיבוריהם (הרשימה חלקית, על פי סדר א"ב, בסוגריים שם חיבור מפורסם שכתבו): רבי מרדכי אליהו (ויאמר מרדכי), רבי יוסף שלום אלישיב (קובץ תשובות), רבי יצחק מאיר בן מנחם (פרשת המלך), רבי אליעזר גולדשמידט (עזר משפט), רבי שלמה גורן (תרומת גורן ועוד), רבי עובדיה הדאיה (ישכיל עבדי), רבי יצחק אייזיק הלוי הרצוג (היכל יצחק, שו"ת הגרי"א הרצוג), רבי אליעזר יהודה ולדינברג (ציץ אליעזר), רבי שמואל ברוך וורנר (משפטי שמואל), רבי בצלאל ז'ולטי (משנת יעבץ), רבי שלמה טנא (ברכת שלמה), רבי עובדיה יוסף (יביע אומר, יחוה דעת), רבי שאול ישראלי (משפטי שאול, ארץ חמדה), רבי אברהם כהנא שפירא (מנחת אברהם), רבי אליעזר כהנא

שפירא, רבי יצחק נסים (יין הטוב), רבי יעקב עדס (חדות יעקב), רבי בן ציון מאיר חי עוזיאל (משפטי עוזיאל), רבי יוסף קאפח (עדות ביהוסף), רבי יעקב קלמס, רבי שמשון שלמה קרליץ (עטרת שלמה), רבי יעקב ניסן רוזנטל (משנת יעקב), רבי ברוך רקובר (ברכת אליהו על ביאור הגר"א), רבי שמואל שפירא.

פתחי חושן – ספרו החשוב של הרב יעקב ישעיה בלויא, דיין בבד"צ העדה החרדית, כולל תשעה כרכים המקיפים את כל נושאי חושן משפט הלכה למעשה. מלבדם חיבר עוד חיבורים המפורטים להלן. מפוסקי זמננו.

פתחי תשובה – מאת רבי אברהם צבי אייזנשטאט (תקע"ג-תרכ"ח, 1813-1868) חיבור זה מסכם את החידושים העולים מספרות השו"ת ומהחיבורים שהזכרנו ומהווה חתימה מסוימת של תקופת פרשנות ופסיקה לשולחן ערוך.

קצות החושן – מאת רבי אריה לייב הלר (תק"ה-תקע"ג, 1745-1813) רבה של סטרי, פורץ דרך בחיבורו בו הוא שב ובודק את מסקנות השולחן ערוך לאור סוגיות הגמרא ודברי הראשונים. בולט במיוחד השימוש הרב שלו בחיבורי ראשוני ספרד – רמב"ן, רשב"א ותלמידיהם ובחיבור ה"שיטה מקובצת". "קצות החושן" נחשב לחיבור "למדני", ומלבד השפעתו על הפסיקה ההלכתית הוא גם השפיע רבות על דרך הלימוד בישיבות ליטא וארץ ישראל. מלבד חיבור זה יש לציין גם את חיבורו על אבן העזר: "אבני מילואים" ואת חיבורו הקטן והמקיף: "שב שמעתתא" העוסק בסוגיות היסוד של ההלכה.

שולחן ערוך הרב – רבי שניאור זלמן שניאורסון (תק"ה-תקע"ג, 1743-1813) האדמו"ר הראשון של חסידות חב"ד, סידר בלשונו את השולחן ערוך ומפרשיו, והוסיף עליהם קונטרס אחרון ובו חידושי הלכות.

שורת הדין – קובץ המוקדש לפסקי דין ומאמרים של דייני בתי הדין הרבניים מפוסקי זמננו, יוצא לאור החל משנת תשנ"ד על ידי מכון שער משפט והנהלת בתי הדין הרבניים.

שער משפט – ספרו של רבי ישראל איסר (נפטר אחר תקפ"ו, 1826) רבה של וויניצא, חיבורו על שולחן ערוך חושן משפט הוא אחד מספרי היסוד על חושן משפט. חיבור נוסף שלו הוא "שער דעה" על הלכות ריבית.

שערי צדק – בהוצאת מכון הליכות עם ישראל בראשות הרב רצון ערוסי, קבצים המכילים סיכומי הרצאות ומאמרים בנושאי חושן משפט. מחכמי זמננו.

שפתי כהן (ש"ך) – רבי שבתי כהן (שפ"ב-תכ"ג, 1622-1663) דיין בוילנא ומגדולי הפוסקים בכל הדורות חיבורו על שולחן ערוך חושן משפט ויורה דעה נחשב כאחד מיצירות המופת של הפרשנות והפסיקה. הש"ך לא נרתע מדיון מחודש בכל נושא בו הוא עוסק ומגיע פעמים רבות לפסיקה חדשנית ושונה מזו של קודמיו.

תחומין, סדרה – למעלה משלושים כרכים, בהוצאת מכון צומת, הכוללים מאמרים רבים בנושאי חושן משפט הלכה למעשה. מחכמי זמננו.